

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- В. І. Ленін про організаційні основи Комуністичної партії (До 70-річчя книги В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад»)
- Соціалістична держава — політична основа нової історичної спільноти людей
- 800-річчя України
- Соціалістичний розвиток України: про минуле, сьогодення і майбутнє
- Українська партія: історія, сьогодення і майбутнє

СОДЕРЖАНИЕ

Статья. В. Ф. Шевченко. В. И. Ленин об организационных основах Коммунистической партии (К 70-летию книги «Шаг вперед, два шага назад»). А. П. Конашевич. Социалистическое государство — политическая основа новой исторической общности людей. И. Е. Горобец. 800-летие Полтавы. В. В. Приマトов. О современном развитии революционного процесса в странах Латинской Америки. К 70-летию первой русской революции. Н. Р. Доний, М. И. Горбунова. Местные партийные организации на Украине в период между II и III съездами РСДРП. К созданию многотомной «Истории Украинской ССР». В. Г. Сарбей. Монографическая разработка истории классовой борьбы рабочих и крестьян Украины в период империализма. Сообщения. К 50-летию присвоения комсомолу имени В. И. Ленина. П. П. Якубенко. Славный полувековой юбилей. Е. Ф. Штепа. Роль комсомола Украины в развитии научно-технического прогресса в сельскохозяйственном производстве республики (1967—1973 гг.). Из истории дружественных связей между народами. Е. М. Стуканов. Интернациональные связи трудящихся Донбасса с «Союзом красных фронтовиков» Германии. Л. Г. Ляшенко. Об обучении на Украине молодежи из югославянских стран (50—70-е гг. XIX ст.). Ю. Е. Фолин. Движение на Украине в поддержку южных славян во время сербско-черногорско-турецкой войны 1876 г. *** Я. И. Потеряйко. Борьба Компартии Украины против правого уклона, за единство партийных рядов в 1928—1930 гг. М. В. Скржинская. Первые письменные свидетельства о славянах. А. Д. Дьяченко. Из истории национально-освободительного движения египетского народа. Заметки. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. V. F. Shevchenko. V. I. Lenin on Organization Principles of the Communist Party (On the 70th Anniversary of V. I. Lenin's Work "A Step Forward, Two Steps Back"). A. P. Konashevich. Socialist State—Political Basis of a New Historical Community of People. I. Yu. Gorobets. The 800th Anniversary of Poltava. V. V. Primatov. On Modern Development of Revolutionary Process in Countries of Latin America. On the 70th Anniversary of the First Russian Revolution. N. P. Dony, M. I. Gorbunova. Local Party Organizations in the Ukraine in the Period between the 2d and 3d Congresses of the RSDWP. On Creation of Multivolume "History of the Ukrainian SSR". V. G. Sarbei. The Monographic Development of History of the Class Struggle of Workers and Peasants of the Ukraine in the Period of Imperialism. Communications. On the 50th Anniversary since the Komsomol Was Named after V. I. Lenin. P. P. Yakubenko. The Glorious Half-century Jubilee. E. F. Shtepa. Role of the Komsomol of the Ukraine in Developing Scientific and Technological Progress in Agricultural Production (1967—1973). From the History of Friendship Relations among Nations. E. M. Stukanov. International Relations of the Working-People from the Donbass with the "League of Red Front-Line Soldiers" of Germany. L. G. Lyashenko. On Tuition of Youth from the Southern Slavonic Countries in the Ukraine (the 50s—70s of the 19th century). Yu. E. Fomin. Movement in the Ukraine to Suppress the Montenegrin-Turkish War of 1876. *** Ya. I. Right-wing Deviation. First Written Evidence of Liberation Movement in the History. On Nationalism and Imperialism to the Editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (159)

ЧЕРВЕНЬ

1974

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДЦЯТИЙ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

© «Український історичний журнал», 1974 р.

ЗМІСТ

СТАТТІ

- В. Ф. Шевченко — В. І. Ленін про організаційні основи Комуністичної партії
(До 70-річчя книги В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад») 3
- А. П. Коначевнич — Соціалістична держава — політична основа нової історич-
ної спільності людей 13
- І. Ю. Горобець (Полтава) — 800-річчя Полтави 22
- В. В. Приматов — Про сучасний розвиток революційного процесу в країнах
Латинської Америки 31

До 70-річчя першої російської революції

- М. Р. Доній, М. І. Горбунова — Місцеві партійні організації на Україні в
період між II і III з'їздами РСДРП 40

До створення багатотомної «Історії Української РСР»

- В. Г. Сарбей — Монографічна розробка історії класової боротьби робітників і
селян України в період імперіалізму 51

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 50-річчя присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна

- П. П. Якубенко — Славний піввіковий ювілей 58
- О. Ф. Штепа — Роль комсомолу України у розвитку науково-технічного прогресу
в сільськогосподарському виробництві республіки (1967—1973 рр.) 62

З історії дружніх зв'язків між народами

- Є. М. Стуканов (Донецьк) — Інтернаціональні зв'язки грудящих Донбасу із
«Союзом червоних фронтників» Німеччини 68
- Л. Г. Лищенко — Про навчання на Україні молоді з південнослов'янських
країн (50—70-ті рр. XIX ст.) 73
- Ю. Ю. Фомін — Рух на Україні на підтримку південних слов'ян під час серб-
сько-чорногоро-турецької війни 1876 р. 82

* * *

- Я. П. Потеряйко (Одеса) — Боротьба Компартії України проти правого ухи-
лу, за єдність партійних рядів у 1928—1930 рр. 85
- М. В. Скржинська — Перші писемні свідчення про слов'ян 91
- А. Д. Дяченко — З історії національно-визвольного руху єгипетського народу
(1882—1916 рр.) 99

ЗАМІТКИ

До 400-річчя книгодрукування на Україні

- П. А. Сотниченко — З історії філіалу Центральної наукової бібліотеки АН
УРСР 108
- С. З. Пасинецький — Іван Федоров — друкар календарних творів 112

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

- І. М. Сахарчук — Боротьба депутатів-комуністів у польському сеймі проти окупаційної політики буржуазно-поміщицького уряду в Західній Україні (1928—1930 рр.) 116

Борці за щастя народу

- Р. Д. Переверзева (*Кривий Ріг*) — Г. К. Орджонікідзе і розвиток важкої промисловості України 122

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. Є. Вакурко — Комплексне використання засобів унаочнення на уроках історії 127

НАШ КАЛЕНДАР

- Д. П. Григорович — Від Львова до Сандомира (До 30-річчя Львівсько-Сандомирської операції) 132
Я. М. Горелік (*Москва*) — Вірний син ленінської партії (До 80-річчя з дня народження Я. Б. Гамарника) 135

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- В. І. Тищенко (*Кам'янець-Подільський*) — Устим Кармалюк в історичній літературі 137

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. О. Буцько, А. Ф. Коваленко, І. М. Михайловський, П. Д. Черниш — Боротьба КПРС за втілення в життя ленінських ідей 141
О. Є. Іваненко (*Дрогобич*) — К. Головка. Работу с кадрами — на уровень требований XXIV съезда КПСС 142
Л. Ю. Беренштейн, В. Ф. Салабай — В. П. Хижняк. Комуністичне виховання трудівників села 143
І. Х. Ганжа, В. Т. Коломійчук — Ф. Д. Піджарий. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу (1927—1937 рр.) 144
П. К. Стоян — Н. В. Комаренко. Установи історичної науки в Українській РСР, 1917—1937 рр. 145
А. В. Санцевич — П. Г. Марков. М. О. Максимович — видатний історик XIX ст. 146
П. С. Сохань, Г. І. Чернявський — Октябрь и болгарские интернационалисты 148
І. Т. Лісевич, І. І. Марінеску (*Москва*) — В. Я. Гросул. Российские революционеры в Юго-Восточной Европе 150
Л. О. Лещенко. — Друзі в біді. Історія РЗТ. Канадська епічна поема про братерство 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- С. К., П. К. — Наукові симпозіуми та зустрічі радянських і польських істориків у Польщі 154
Ю. Є. Савват'єв — IV звітно-виборна конференція Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури 156
Н. І. Миронець, Д. П., Н. П. Барановська — Захист докторських дисертацій 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **В. М. Нем'ятий**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.

Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*.

Коректор *В. С. Гладка*.

БФ 30300. Здано до складання 27.IV 1974 р. Підписано до друку 19.VI 1974 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,42. Зам. К-69. Тираж 6887. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

В. Ф. ШЕВЧЕНКО

В. І. ЛЕНІН ПРО ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

(До 70-річчя книги В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад»)

У скарбниці теорії наукового комунізму визначне місце належить книзі В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад». Видана в 1904 р., вона відіграла величезну роль у згуртуванні партійних рядів, у боротьбі проти меншовиків та інших опортуністів. У ній знайшли глибоку розробку організаційні основи пролетарської партії нового типу, які відображають закономірності її розвитку і творчої діяльності. В цій книзі блискуче виконано завдання розвитку й захисту рішень II з'їзду РСДРП, на якому «...завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій і була утворена партія робітничого класу Росії на ідейно-політичних і організаційних принципах, які розробив В. І. Ленін»¹.

У своєму вченні про пролетарську партію нового типу В. І. Ленін розвинув погляди К. Маркса і Ф. Енгельса. Створюючи Комуністичну партію, він вбачав у ній спадкоємницю найкращих рис і традицій заснованого К. Марксом і Ф. Енгельсом «Союзу комуністів», який був «...хоча невеликою, але справді пролетарською партією»². Саме досвід його організації й діяльності, висновок фундаторів наукового комунізму про необхідність створення пролетарської партії та про її основні принципи були тим надбанням, з якого почалася організація Російської соціал-демократичної робітничої партії³. Це — партія нового типу порівняно з реформістськими партіями, різними сектантськими угрупованнями, які відступили від марксистських принципів, стали додатками буржуазної суспільної системи й відволікали робітників від правильного курсу революційної боротьби.

Викладаючи свої погляди на пролетарську партію нового типу, В. І. Ленін показав, що вона є передовим, свідомим, організованим загоном робітничого класу, його авангардом, найвищою формою класової організації пролетаріату. Вона аналізує стан, потреби й перспективи революційної боротьби та розвитку суспільства, розробляє науково обгрунтовану програму дій, визначає шляхи, стратегічні напрями й тактику соціалістичного та комуністичного будівництва. Це завдання партія може виконати, тільки керуючись теорією марксизму-ленінізму, об'єднуючи в своїх рядах найсвідоміших представників робітничого класу,

¹ Про 70-річчя II з'їзду РСДРП. Постанова ЦК КПРС від 4 квітня 1973 р., К., 1973, стор. 3.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 351.

³ Див.: Там же, т. 11, стор. 121.

трудового селянства та інтелігенції, які добре розуміють закони суспільного розвитку. «Єдність у питаннях програми і в питаннях тактики,— писав В. І. Ленін,— є необхідна... умова партійного об'єднання, централізації партійної роботи...»⁴. Адже пролетарська партія є не що інше, як поєднання наукового комунізму з масовим робітничим рухом. «Безідейна організованість — нісенітниця...»⁵,— вчив Володимир Ілліч і послідовно відстоював корінне марксистське положення про те, що роль передового борця може виконувати тільки партія, яка керується революційною теорією.

В своїй книзі В. І. Ленін всебічно показав, що партія повинна бути не тільки передовим, але й організованим загоном робітничого класу. «Щоб бути *на ділі* свідомою виразницею, партія повинна вміти виробити такі організаційні відносини, які б *забезпечували певний рівень* свідомості і систематично підносили цей рівень»⁶, бо «нерозвиненість і нетривкість форми не дає змоги зробити дальші серйозні кроки в розвитку змісту, викликає ганебний застій, веде до марнування сил, до невідповідності між словом і ділом»⁷. Думка про вирішальну роль організації для пролетаріату є домінуючою в книзі, визначає головний її напрямок і зміст. «У пролетаріату,— підкреслював В. І. Ленін,— нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації... Пролетаріат може стати і неминуче стане непереможною силою лише завдяки тому, що ідейне об'єднання його принципами марксизму закріплюється матеріальною єдністю організації, яка згуртовує мільйони трудящих в армію робітничого класу»⁸.

При цьому В. І. Ленін застерігав, що партію, як передовий загін пролетаріату, не можна змішувати з усім класом. «Тільки обманювати себе, закривати очі на грандіозність наших завдань, звужувати ці завдання,— писав Володимир Ілліч,— значило б забувати про різницю між передовим загоном і всіма масами, які тяжіють до нього»⁹. Партія вбирає в себе найсвідоміших, організованих, активних і самовідданих представників пролетаріату. Тільки за цієї умови вона зможе успішно виконати поставлені перед нею завдання, здійснювати свою керівну роль у суспільстві.

В. І. Ленін рішуче виступав проти меншовиків та інших опортуністів, які допускали невизначеність, розпливчастість у питанні про членство в пролетарській партії, що не давало б можливості «...відмежувати тих, хто базикає, від тих, хто працює»¹⁰. Він вважав необхідним, «...щоб партія, як передовий загін класу, являла собою щось якомога більш *організоване*, щоб партія сприймала в себе лише такі елементи, які *допускають хоч мінімум організованості*»¹¹. Мірилом партійності Володимир Ілліч вважав комуністичну ідейність і високу організованість, які виявляються у визнанні й виконанні положень Програми і Статуту, активній участі в діяльності однієї з партійних організацій, у матеріальній підтримці партії.

В. І. Ленін всебічно обґрунтував і розкрив принцип індивідуального добору в партію. Він вказував, що «...кожний член партії є відповідальним за партію і *партія є відповідальною за кожного члена*»¹². Тому партійні організації приймають у свої ряди — в індивідуальному по-

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 358.

⁵ Там же, т. 14, стор. 116.

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 251.

⁷ Там же, стор. 362.

⁸ Там же, стор. 386.

⁹ Там же, стор. 237.

¹⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 276.

¹¹ Там же, т. 8, стор. 234.

¹² Там же, т. 7, стор. 277.

рядку — тих, хто на ділі довів свою відданість ідеалам комунізму. Володимир Ілліч неодноразово підкреслював, що сила партії визначається не тільки чисельністю, а й, насамперед, якістю складу її організацій. «Краще, щоб десять тих, хто працює, не називали себе членами партії (справжні працівники за чинами не ганяються!), ніж щоб один базіка мав право і можливість бути членом партії»¹³. Минуло більше 70 років відтоді, як були сказані ці знаменні слова. Але час зовсім не відбився на їх глибокому змісті, неминущому значенні, тому що в цих принципових положеннях відображені геніально відкриті В. І. Леніним постійно діючі закономірності розвитку кожної справжньої марксистської партії.

Комуністична партія є найвищою формою класового об'єднання пролетаріату в суспільно-політичну організацію, бо саме вона, озброєна науковою ідеологією — марксизмом-ленінізмом, представляє і відстоює корінні інтереси робітничого класу і всіх трудящих, об'єднує на ідейній основі їх найсвідоміших і найактивніших представників. Інші ж організації пролетаріату, хоч і відіграють значну роль у його класовій боротьбі, виконують лише окремі функції і обмежені певними рамками — фахом (профспілки), віком (молодіжні організації), статтю (жіночі організації) і т. д. Партія об'єднує ці організації і скеровує їх діяльність.

Визначаючи роль партії як вищої, порівняно з усіма іншими формами, політичної організації робітничого класу, В. І. Ленін вказував, що тільки вона може об'єднати, виховати, організувати такий авангард пролетаріату і всіх трудящих мас, який може протистояти неминучим дрібнобуржуазним хитанням, рецидивам професіоналістської вузькості або професіоналістських передсудів у середовищі самого пролетаріату, й керувати ним політично, а через нього — всіма трудящими масами. Без цього перемога в революційній боротьбі неможлива¹⁴.

В книзі підкреслено важливість нерозривних зв'язків партії з широкими масами трудящих, необхідність постійного піклування про примноження й зміцнення цих зв'язків. «Щоб бути соціал-демократичною партією,— зазначав В. І. Ленін,— треба добитися підтримки саме класу»¹⁵. В тісному, непорушному зв'язку з масами — одна з головних заповрок могутності й непереможності Комуністичної партії. Вплив її на трудящих Володимир Ілліч пов'язував з діяльністю партійних організацій: «...чим міцніші будуть наші партійні організації...,— зазначав він,— тим ширшим, різностороннішим, багатшим і плодотворнішим буде вплив партії на оточуючі її, керовані нею елементи робітничих мас»¹⁶. Від ступеня досконалості організації значною мірою залежить успіх здійснення політичної лінії, ефективність форм і методів діяльності партії.

В. І. Ленін у своїй книзі розвинув і збагатив ідеї Маркса та Енгельса про демократичний централізм, як непорушну організаційну основу пролетарської партії. Він переконливо показав, що для перемоги в революційній боротьбі вона повинна бути згуртованою, монолітною організацією, яка сполучає єдність думки з єдністю дій. «Партія — свідома, передова верства класу, його авангард,— писав В. І. Ленін.— Сила цього авангарду разів у 10, у 100 разів і більше велика, ніж його чисельність.

Чи можливо це? Чи може сила сотні перевищувати силу тисячі?
Може і перевищує, коли сотня організована.

¹³ Там же, стор. 276.

¹⁴ Див.: В. І. Ленін. Твори. т. 32, стор. 215.

¹⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 239.

¹⁶ Там же, стор. 236.

Організація подесятьє сили»¹⁷.

Узагальнюючи досвід міжнародного і російського робітничого руху, В. І. Ленін всебічно обґрунтував демократичний централізм, як керівний принцип побудови й діяльності партії нового типу. Він показав, що централізм пролетарської марксистської партії зумовлений самою природою робітничого класу, інтереси якого вона представляє. Умови промислового виробництва, особливо великого, згуртовують робітників, формують їх дисциплінованість, вимагають узгодження дій. Централізм впливає з єдиної для всіх організацій і членів Комуністичної партії теоретичної бази — марксизму, єдності ідейних, тактичних і організаційних принципів, Програми і Статуту. Керівництво партією здійснює єдиний, найвищий для всіх її членів орган — з'їзд, а в перервах між з'їздами — Центральний Комітет. У партії існує єдина для всіх дисципліна, її рішення обов'язкові для кожної організації, для кожного її члена. В. І. Ленін підкреслював необхідність «...вимагати виконання обов'язків члена партії не тільки від рядових, але й від «людей верха»¹⁸, рішуче виступав проти опортуністів, які скрізь «...горою стоять за автономізм, за ослаблення партійної дисципліни, за зведення її до нуля...»¹⁹.

Централізм у партії діалектично поєднується з демократизмом, з розвитком ініціативи й самодіяльності комуністів, що виявляється у виборності, підзвітності, змінюваності всіх партійних органів, у рівності прав членів партії, колегіальному вирішенні питань на основі широкого обговорення. «Щоб не на словах тільки стати партією мас,— писав В. І. Ленін,— ми повинні до участі в усіх партійних справах залучати все більш і більш широкі маси...»²⁰. Поряд з піклуванням про розвиток активності своїх членів, про колективне обговорення корінних проблем партія дбає й про розгортання критики та самокритики, як найважливішого засобу викриття та усунення недоліків. «Російські соціал-демократи вже досить обстріляні в боях...,— зазначав Володимир Ілліч,— щоб продовжувати ... свою роботу самокритики і нещадного викривання власних мінусів, які неодмінно і неминуче будуть подолані зростанням робітничого руху»²¹.

В неухильному дотриманні цих вимог В. І. Ленін вбачав джерело ідейної та організаційної єдності партійних рядів, сили й непереможності партії, яка «...повинна бути *сумою* (і не простою арифметичною сумою, а комплексом) *організацій*»²².

Створення пролетарської партії на основі демократичного централізму диктувалося об'єктивним ходом класової боротьби пролетаріату. В доповіді Міжнародному соціалістичному конгресові в 1904 р. більшовики вказували, що з переходом до активної політичної діяльності в масах «...практика відразу ж підказала всім місцевим працівникам, що ця робота вдасться... лише постільки, поскільки вона буде централізована»²³.

І до Жовтневої революції, й після неї Комуністична партія Радянського Союзу, послідовно розвиваючи принцип демократичного централізму, діалектично втілювала його в своїй діяльності. Завдяки цьому вона завжди виступала як єдина бойова організація, авангард робітничого класу, який, спираючись на монолітну єдність і згуртованість своїх

¹⁷ Там же, т. 24, стор. 34.

¹⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 366.

¹⁹ Там же, стор. 371.

²⁰ Там же, стор. 91.

²¹ Там же, стор. 184.

²² Там же, стор. 233.

²³ Из истории создания партии нового типа. Доклад большевиков Международному социалистическому конгрессу в 1904 г., М., 1963, стор. 63.

рядів, міцну дисципліну, переборював усі перешкоди, впевнено вів і веде радянський народ по шляху соціалістичного й комуністичного будівництва. Саме на це джерело успіхів Комуністичної партії не раз із задоволенням вказував В. І. Ленін. Так, під час громадянської війни, говорив він, «...тільки завдяки тому, що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи, і по лозунгу, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі, і кінець кінцем мільйони, і тільки через те, що нечувані жертви були принесені,— тільки через це чудо, яке сталося, могло статися»²⁴. В неухильному дотриманні принципу демократичного централізму В. І. Ленін вбачав найважливішу умову піднесення активності широких мас комуністів у революційній боротьбі та будівництві нового суспільства, запоруку здійснення марксистською партією її керівної ролі. Він підкреслював, що демократичний централізм дає змогу партії «...*організаторську* роль пролетаріату (а це його *головна* роль) проводити правильно, успішно, переможно»²⁵.

В. І. Ленін довів, що однією з найважливіших організаційних основ партії є інтернаціоналізм. Він дав рішучу відсіч спробам бундівців та інших націонал-опортуністів нав'язати їй націоналістичний федералізм, який призвів би до розмежування робітників на різні національні партії. В. І. Ленін викрив облудність цієї пропозиції, бо вона суперечила принципам соціал-демократії. Робітники повинні прагнути якнайтіснішої єдності й згуртованості своїх рядів. Саме тому, говорив В. І. Ленін, «...ми в принципі, з порога... відкидаємо федерацію...»²⁶. В інтернаціональній єдності — важлива запорука успіху боротьби марксистської партії, яка має спиратися на весь пролетаріат (незалежно від мови й національності), згуртований спільним розв'язанням теоретичних, практичних, тактичних і організаційних питань. В. І. Ленін вів послідовну боротьбу, зокрема, проти намагань українських буржуазних націоналістів відокремити українських робітників від єдиного загальноросійського революційного руху.

Комуністична партія з самого початку створювалася В. І. Леніним як єдина, послідовно інтернаціональна всеросійська організація, що стала провідною політичною силою робітничого класу всіх націй і народностей нашої країни, єдиним виразником і захисником його інтересів, очолила боротьбу за соціальне і національне визволення.

Організаційні основи Комуністичної партії визначають її характер як керівної революційної інтернаціоналістської сили в революційній боротьбі робітничого класу. В. І. Ленін будував партію нового типу на міцній основі творчого марксизму, цілеспрямовано розробляв її теоретичні, політичні та організаційні основи, безперервно розвивав і збагачував їх стосовно до нових історичних умов. У його книзі «Крок вперед, два кроки назад» організаційні основи пролетарської партії були підняті на рівень наукових принципів, відкритих шляхом критичного аналізу та узагальнення досвіду російського й міжнародного робітничого руху.

Книга відіграла визначну роль у згуртуванні створеної на II з'їзді РСДРП пролетарської партії нового типу, завдала нищівного удару по меншовиках та інших опортуністах. Вона швидко розійшлася серед партійних працівників і передових робітників країни. Поліція знаходила її при арештах у Москві, Петербурзі, Києві, Ризі, Саратові, Орлі, Пермі та інших містах Росії. Більшість місцевих комітетів партії, в тому числі

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 404.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26.

²⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 255.

й на Україні, з великим інтересом зустріли працю Леніна, стали твердими його послідовниками й однодумцями.

За більшовиками пішли найбільші промислові райони й партійні організації головних центрів країни — Петербурга, Москви, Риги, Баку, Катеринослава, Одеси, Центрально-Промислового району. Книга допомогла відстояти партійність проти гуртківщини, розгромити меншовицький опортунізм і націоналістичний федералізм в організаційних питаннях.

Розроблені в книзі «Крок вперед, два кроки назад» організаційні основи Комуністичної партії мають неминуще значення. «Перевірені і підтверджені досвідом КПРС ленінські ідеї про партію,— говорив Л. І. Брежнев,— як про вождя революційних мас, як керівну силу нового суспільства, ленінські принципи партійного будівництва нині є надбанням не тільки КПРС, а й братніх комуністичних партій»²⁷. З невеликої групи згуртованих навколо Леніна його соратників і однодумців, самовідданих революційних борців за справу пролетаріату партія виросла в масову політичну організацію, що налічує в своїх рядах близько 15 млн. комуністів і справляє могутній вплив на світовий робітничий рух. Виникнувши як партія пролетаріату, вона, як і раніше, спираючись на робітничий клас, стала бойовим випробуванням авангардом усього радянського народу.

В сучасних умовах роль партії як політичного керівника радянського народу ще більше зростає. Це зумовлено, насамперед, зростанням масштабів і складністю завдань комуністичного будівництва, які вимагають високого рівня політичного й організаційного керівництва. Залучення мільйонів трудящих до управління державними й громадськими справами, суспільним виробництвом, піднесення їх творчої активності, дальший розвиток соціалістичної демократії, поєднання централізованого планування із зростаючою ініціативою на місцях вимагають підвищення рівня організації життя суспільства, координації зусиль усіх працівників, спрямування їх до єдиної мети. Все це може здійснити тільки ленінська партія, оскільки вона є керівним ядром радянського суспільства.

Треба взяти до уваги й те, що складність міжнародної обстановки та особливості класової, зокрема, ідеологічної боротьби на світовій арені вимагають від нашої країни правильного курсу в міжнародній політиці, а такий курс може виробити тільки партія, вірна принципам марксизму-ленінізму, єдності світового комуністичного руху.

Будучи передовим, свідомим, організованим авангардом робітничого класу, всіх трудящих нашої країни, КПРС незмінно керується у своїй діяльності безсмертним ученням марксизму-ленінізму — найпередовішою революційною наукою сучасності. «Ленінізм, як вічно живе вчення, вчення, що розвивається,— вказувалось у Звітній доповіді ЦК XXIV з'їздові КПРС,— був, є і буде в центрі ідейного життя партії, основою всієї її революційно-перетворюючої діяльності. Звертаючись до ідейної спадщини В. І. Леніна, партія вбачає своє найважливіше завдання в тому, щоб на основі ленінських думок, ленінської методології знаходити розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва»²⁸.

Марксизм-ленінізм — невичерпна скарбниця теорії і практики КПРС, наукова основа діяльності кожної партійної організації, ключ до правильного вирішення складних проблем суспільно-політичного життя,

²⁷ Л. І. Брежнев. Про актуальні проблеми партійного будівництва, К., 1973, стор. 270.

²⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 116.

господарського й культурного будівництва. Глибоке знання марксистсько-ленінської теорії та методології дає змогу всебічно, комплексно аналізувати економічні, соціально-політичні та духовні фактори розвитку не тільки суспільства в цілому, а й окремих його складових частин, бачити основні тенденції цього розвитку, правильно передбачати їх наслідки й забезпечувати успішне втілення в життя накреслень партії шляхом організаторської і виховної роботи в масах.

Теорія наукового комунізму за останні роки дістала дальший розвиток у рішеннях XXIII та XXIV з'їздів КПРС, пленумів Центрального Комітету, в документах, присвячених 50-річчю Великого Жовтня, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення СРСР, 70-річчю II з'їзду партії. Значну теоретичну роботу провела наша партія у зв'язку з міжнародною Народою комуністичних і робітничих партій 1969 р., відзначенням 150-річних ювілеїв К. Маркса і Ф. Енгельса та 100-річчя Паризької Комуни. Важливе теоретичне й політичне значення мають рішення грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, на якому розглянуто актуальні проблеми внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, накреслено шляхи нашого просування вперед.

Особливу увагу КПРС приділяє збагаченню й неухильному втіленню в життя марксистсько-ленінського вчення про партію, її організаційні основи. Виходячи з ленінського положення про необхідність закріплювати ідеїну єдність організаційною, партія дбає про суворе додержання принципів і норм партійного життя та партійного керівництва.

Політика КПРС виражає корінні інтереси всіх трудящих. Саме тому небачено виріс авторитет партії в народі. Вона користується безмежним довір'ям і підтримкою робітничого класу, колгоспного селянства, радянської інтелігенції. Це знаходить своє відображення і в зростанні рядів КПРС. Якщо напередодні Великого Жовтня — в 1917 р. — вона налічувала 350 тис. комуністів, то в 1920 р. — 611,9 тис., 1931 р. — 2212,2 тис., 1941 р. — 3872,5 тис., 1946 р. — 5510,9 тис., в 1961 р. — 9275,8 тис., 1966 р. — 12 357,3 тис., 1971 р. — 14 372,6 тис., у 1973 р. — 14 821 тис. Тільки за 5 років, що минули між XXIII і XXIV з'їздами КПРС, чисельний склад партії збільшився на 1984 тис. чол., а за перші 2 роки після XXIV з'їзду — на 366 тис.²⁹ Серед дорослого населення країни комуністи становлять 9%. Провідне місце в партії належить представникам робітничого класу. В 1972 р. питома вага робітників у новому поповненні партії становила 57,3%. Це найбільший їх прошарок за останні 40 років³⁰.

Аналізуючи процес поповнення партійних рядів, XXIV з'їзд КПРС підкреслив необхідність суворо дотримуватися ленінських принципів членства в партії. КПРС постійно дбає про чистоту своїх лав, рішуче звільняється від тих, хто порушує партійну й державну дисципліну, своєю поведінкою порочить високе звання комуніста. Важливу організаційно-політичну роль у зміцненні партії, підвищенні активності й дисциплінованості комуністів відіграє нинішній обмін партійних документів, який проводиться за вказівкою XXIV з'їзду КПРС і проходить як бо-йовий огляд партійних рядів.

Відповідно до розроблених В. І. Леніним організаційних основ Комуністична партія Радянського Союзу розвивається і діє як послідовно інтернаціональна організація. КПРС за своєю ідеологією, політикою, будовою і складом є партією інтернаціоналістів-ленінців. Усі комуністи, до якої б національності вони не належали, члени єдиної ленінської

²⁹ «Партийная жизнь», 1973, № 14, стор. 9—10.

³⁰ Там же, стор. 13.

партії, мають однакові права і обов'язки, несуть однакову відповідальність за долю країни. У своїх рядах КПРС об'єднує представників більш як 100 націй і народностей, що проживають на території Радянської країни. «Партія об'єднує передових представників усіх націй і народностей країни,— говорив Л. І. Брежнев.— Вона є найяскравіше втілення бойової товарищескості і дружби трудящих СРСР, непорушної єдності всього радянського народу»³¹.

КПРС послідовно проводить у життя ленінський принцип демократичного централізму, який багато в чому визначає її силу і дієздатність³². Дбаючи про розвиток внутріпартійної демократії в поєднанні зі зміцненням дисципліни, про додержання колективності в керівництві, широкий розвиток критики й самокритики, особливо критики знизу, наша партія забезпечує підвищення активності комуністів, їх відповідальності за виконання статутних вимог, за доручену справу. Яскравим показником цього стали звіти й вибори в партійних організаціях, що відбулися наприкінці 1973 р. й на початку 1974 р. Так, у роботі звітно-виборних зборів первинних парторганізацій країни взяло участь 93% їх складу й виступило 3,6 млн. комуністів (26% присутніх). На районних, міських, обласних і крайових партійних конференціях у дебатах взяли участь більше 70 тис. чол., які висловили думки мільйонів комуністів³³. Під час аналізу та оцінок діяльності партійних організацій, їх комітетів панувала атмосфера діловитості й вимогливості, суворого дотримання ленінських принципів і норм, розгорнутої критики й самокритики, бойова націленість на розв'язання вузлових проблем.

Відповідно до ленінських настанов особлива увага приділяється зміцненню первинних партійних організацій, піднесенню їх ролі та активності в боротьбі за здійснення програмних цілей і завдань.

Комуністична партія Радянського Союзу веде рішучу боротьбу проти спроб буржуазних ідеологів та опортуністів фальсифікувати ленінське вчення про пролетарську партію. В праці «Крок вперед, два кроки назад» В. І. Ленін зазначав, що опортунізм «...і в галузі організаційної справи так само безпорадно пасує перед буржуазною психологією, так само некритично переймає точку зору буржуазної демократії, так само притупляє зброю класової боротьби пролетаріату, як і в галузі нашої програми і нашої тактики»³⁴.

В наклепницьких писаннях ревізіоністів (Р. Гароді, Е. Фішера, Ф. Марека, Т. Петкова), ренегатів з італійської групи «Маніфесто», в статутах, прийнятих на горезвісних IX і X з'їздах КПК, і в численних виступах китайських відступників від марксизму, правих опортуністів, які діяли в 1968 р. у ЧССР, та інших піддаються сумнівам і злісно перекручуються положення, які визначають побудову й діяльність пролетарських партій, робляться спроби замінити марксистсько-ленінські принципи опортуністичними вигадками. Характерною спільною рисою буржуазних ідеологів та сучасних ревізіоністів є намагання обґрунтувати «неактуальність» самої концепції про пролетарську партію як керівну революційну силу в боротьбі за повалення капіталізму, побудову соціалізму та комунізму. Спроби ревізіоністів сфальсифікувати в теорії й перевернути на практиці ленінські ідеї демократичного централізму, колективності керівництва, членства в партії та інші спрямовані до однієї мети — ослабити комуністичні партії, перетворити їх на безформні «асо-

³¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 24.

³² Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 108.

³³ Див.: «Правда», 19 березня 1974 р.

³⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 385—386.

ціації», нездатні до бойового, цілеспрямованого керівництва революційною боротьбою пролетаріату, народних мас. Усякий, хоч і найменший відхід від ленінських принципів партійного будівництва призводить, як підтверджують події 1956 р. в Угорщині, 1968 р.— в Чехословаччині та інші, до серйозного ослаблення комуністичних партій, завдає великої шкоди справі соціалізму.

Особливу небезпеку становить діяльність маоїстів у Китаї, які порвали з марксизмом-ленінізмом, по суті розгромили компартію, створюють під старою назвою нову організацію, яка за своєю ідеологією, принципами побудови й діяльності не має нічого спільного з марксизмом-ленінізмом, є зняряддям у руках групи ренегатів. Положення статутів, прийнятих на IX і X з'їздах КПК, дають маоїстам простір для будь-яких свавільних дій, можливість раз за разом «переструшувати» за своїми примхами створювану ними організацію, її структуру і склад.

Спільною рисою «лівих» і правих ревізіоністів є націоналізм, у тому числі й у питаннях партійного будівництва. Пропагуючи федералізм у побудові партій, роблячи наголос на національних особливостях, опортуністи активно сприяють памаганням імперіалістів ослабити комуністичні організації, роз'єднати міжнародний комуністичний і робітничий рух. Здебільшого опортуністи, фальсифікуючи марксистсько-ленінське вчення про партію, розгортають націоналістичну істерію, порочать принципи пролетарського інтернаціоналізму, переходять до відвертого шовінізму, расизму та антирадянської діяльності.

Ідейна й організаційна єдність пролетарських партій, усього міжнародного комуністичного руху визначається інтернаціональним характером ленінських принципів партійного будівництва, вірністю всеперемагаючим ідеям марксизму-ленінізму. Це вимагає давати рішучу відсіч усяким націоналістичним поглядам і тенденціям, згуртовувати революційні сили в єдиний інтернаціональний союз для перемоги над міжнародним імперіалізмом, для здійснення завдань соціалістичного й комуністичного будівництва.

В. І. Леніну належить видатна заслуга обґрунтування інтернаціонального характеру Комуністичної партії. «Ленінськими принципами організації революційного авангарду робітничого класу,— підкреслював М. А. Суслов,— творчо збагаченими і розвинутими з урахуванням історичних традицій і національних особливостей тієї або іншої країни, керуються всі справді марксистські партії»³⁵. В ленінських організаційних основах партії, викладених у книзі «Крок вперед, два кроки назад», визначено головні, характерні риси пролетарської партії нового типу, принципи партійного будівництва. Більшовизм увібрав у себе все багатство стратегії, тактики, організації міжнародного революційного руху, весь світовий досвід визвольної боротьби трудящих, втілює основні тенденції й закономірності її історичного розвитку.

Це зумовлює інтернаціональний характер втілених у переможному досвіді КПРС ленінських принципів партійного будівництва, які відображають характерні для всіх країн закономірності побудови й діяльності авангарду робітників і всіх трудящих — комуністичних партій.

Підкреслюючи міжнародне значення досвіду нашої партії, принципів її побудови й діяльності, В. І. Ленін вказував, що «...програма більшовизму, спосіб дій більшовиків... для робітників усіх цивілізованих країн, для селян усіх відсталих колоніальних країн є прапором порятунку, прапором боротьби»³⁶. В досвіді керівництва партії трудящими

³⁵ М. А. Суслов. Другий з'їзд РСДРП і його всесвітньо-історичне значення, К., 1973, стор. 25.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 291.

масами, що борються за перемогу пролетарської революції та побудову соціалізму й комунізму, в її організаційних основах В. І. Ленін вбачав типові риси, які неминуче мають повторюватись і в інших країнах. Саме тому Великий Жовтень поклав початок новому етапові висхідного розвитку міжнародного робітничого руху — створенню комуністичних партій у багатьох країнах світу. Незважаючи на жорстокі переслідування й терор повсюдно виникали комуністичні організації, які оволодівали теорією, стратегією й тактикою ленінізму, його організаційними принципами. Це дало підставу В. І. Ленінові констатувати, що більшовизм «... став *світовим*...», дав ідею, теорію, програму, тактику, яка відрізняється конкретно, практично, від соціал-шовінізму і соціал-пацифізму... Більшовизм *створив* ідейні і тактичні основи III Інтернаціоналу, дійсно пролетарського і комуністичного, який враховує і завоювання мирної епохи і досвід *епохи революції, що почалась*»³⁷.

Керуючись ленінськими принципами партійного будівництва, комуністичні партії зарубіжних країн зросли, організаційно зміцніли. Міжнародний комуністичний рух став могутньою, найвпливовішою політичною силою сучасності.

Історичний досвід Комуністичної партії Радянського Союзу, всього міжнародного комуністичного руху переконливо свідчить про життєдайну силу викладеного в праці «Крок вперед, два кроки назад» ленінського вчення про партію, її організаційні основи, принципи й норми партійного життя. Суворе дотримання цих принципів і норм є запорукою сили і боездатності КПРС, успішного виконання нею своєї історичної ролі керівника й організатора мас на шляху комуністичного будівництва.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 263.

СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕРЖАВА — ПОЛІТИЧНА ОСНОВА НОВОЇ ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ ЛЮДЕЙ

Висновок XXIV з'їзду КПРС про те, що в процесі соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР склалася нова історична спільність людей, є значним внеском у розробку марксистсько-ленінської теорії, закономірним результатом багатогранної діяльності партії. Монолітна, інтернаціональна за природою і соціалістична за суттю спільність класів і соціальних груп, націй і народностей, які складають радянський народ,— одне з найбільших завойовань соціалізму. В ньому знайшло своє практичне втілення геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що соціалізм «творить нові, вищі форми людського співжиття...»¹

В історико-партійній літературі останніх років широко висвітлена тема формування нової історичної спільності людей — радянського народу². Особливістю цих праць є їх загальнотеоретичний характер, прагнення авторів розкрити суть і процес становлення та розвитку радянського народу як нової історичної категорії. Діяльність КПРС, її керівна роль у цьому процесі висвітлена ще недостатньо.

Радянський народ як нова історична спільність людей сформувався на базі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально-політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології та комуністичних ідеалів робітничого класу. Виникнення принципово нової спільності людей стало можливим завдяки керівній і спрямовуючій ролі марксистсько-ленінської партії. **«Тільки Комуністична партія, що виражає насушні інтереси робітничого класу, всіх трудящих, проводить ленінську національну політику, могла згуртувати всі нації і народності в єдине інтернаціональне братерство і спрямувати їх зусилля на створення нового суспільства»**³.

Становлення нової історичної спільності людей — радянського народу нерозривно зв'язане з діяльністю КПРС по перетворенню держави диктатури пролетаріату в загальнонародну соціалістичну державу. Утворення Союзу РСР сприяло дальшому зміцненню дружби і співробітництва між народами нашої країни, формуванню характерних для всіх націй і народностей рис (єдність політичного та економічного життя, спільність території, мети, духовного обличчя). Радянських людей, незалежно від їх національної приналежності, об'єднує любов до своєї

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 21.

² М. П. Ким. Советский народ — новая историческая общность людей. М., 1972; М. И. Куличенко. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития, М., 1972; В. Е. Маланчук. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР, М., 1972; В. Ю. Маланчук, В. М. Самофалов, А. Т. Чеканюк та ін. Торжество національної політики КПРС, К., 1972; Э. В. Тадевосян. Советский народ — новая историческая общность людей. — «Вопросы истории КПСС», 1972, № 5; П. М. Рогачев, М. А. Свердлов. Советский народ — новая историческая общность людей. — «Правда», 17 березня 1972 р.; П. П. Бачинський. Радянський народ — нова історична спільність людей. — «Комуніст України» 1972, № 12; В. Ф. Панібудьласка. Радянський народ — нова історична спільність людей. К., 1972; М. Н. Росенко. Советский народ — новая историческая общность, Л., 1973, та ін.

³ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 7.

соціалістичної Батьківщини, велике патріотичне почуття загальнонаціональної гордості. Це гордість за великі завоювання соціалізму, досягнуті як результат колективної енергії і загальної праці єдиної сім'ї вільних народів і, насамперед, російського народу. Підкреслюючи його заслуги в історії першої в світі соціалістичної держави — Союзу РСР, кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП Білорусії П. М. Машеров характеризував його як «...правофлангового в могутньому строю рівних, найщедрішого серед щедрих, найстійкішого серед стійких лицарів Жовтневої революції, творців і захисників радянського ладу, соціалістичного братерства людей праці»⁴.

Керовані Комуністичною партією, всі нації і народності нашої Батьківщини невтомно дбають про дальший розвиток і зміцнення Радянської держави. Свідчення тому — піввікова історія Союзу РСР, охарактеризована Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим як історія виникнення непорушної єдності і дружби всіх народів, що об'єдналися в рамках Радянської соціалістичної держави; як історія небаченого зростання і всебічного розвитку держави, яка стала сьогодні однією з наймогутніших держав світу; як історія змушнення і справжнього розквіту — економічного, політичного і культурного — всіх республік, які згуртувалися під її прапором, всіх націй і народностей, які населяють країну⁵.

Головним напрямом у діяльності Комуністичної партії щодо зміцнення багатонаціональної Радянської держави був і лишається дальший розвиток соціалістичної демократії. Наше суспільство має всі ідеологічні, політичні та економічні умови для здійснення цього завдання. Найважливіші з них — керівна роль Комуністичної партії, що дедалі зростає; великий досвід державного будівництва; непорушна морально-політична єдність народу; висока трудова та політична активність мільйонних мас у виконанні накреслень партії; успіхи, досягнуті радянськими людьми у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

Використовуючи ці об'єктивні умови та керуючись вказівкою XXIV з'їзду КПРС про те, що смисл і зміст соціалістичної демократії полягає в участі дедалі ширших мас в управлінні країною, суспільними справами⁶, партія послідовно здійснює намічений курс. У Програмі КПРС, рішеннях XXIV з'їзду КПРС та інших партійних документах велике значення для дальшого розвитку соціалістичної демократії, зокрема ширшого залучення трудящих до управління суспільними справами, надається підвищенню ролі Рад депутатів трудящих у всіх галузях життя. Ради виступають виразниками інтересів усіх класів і націй Радянської держави, найповніше втілюють демократичність нашого ладу. Політичний лад, політична влада при соціалізмі, вказував В. І. Ленін, — це «влада, відкрита для всіх, що робить все на очах у маси, доступна масі, що виходить безпосередньо від маси, прямий і безпосередній орган народної маси і її волі»⁷.

Створені революційною творчістю робітничого класу, керовані Комуністичною партією, Ради поєднують у собі законодавчу владу з безпосереднім керівництвом справами всієї загальнонародної держави, залучають до управління широкі маси трудящих, розвивають їх ініціативу. Однією з найважливіших особливостей соціалістичної демократії є те,

⁴ 50 років утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Спільне урочисте засідання Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради РРФСР 21—22 грудня 1972 р. Стенографічний звіт, М., 1973, стор. 72.

⁵ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 3.

⁶ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 211.

що органи народовладдя в нашій країні — інтернаціональні за своєю суттю і складом. Саме інтернаціональна природа Рад створила можливості для утворення державного союзу рівноправних народів, єдності союзної і національної державності радянських республік і на основі принципів демократичного централізму, соціалістичного федералізму та радянської соціалістичної демократії забезпечила суверенність і рівноправність усіх націй і народностей СРСР.

На принципах пролетарського інтернаціоналізму, що знайшли свій вияв у радянській федерації, ґрунтується поєднання інтересів Союзу РСР з інтересами кожної союзної республіки. Про повну рівноправність усіх національностей і народностей нашої країни яскраво свідчить склад радянських представницьких органів. У Раді Національностей представлено по 32 депутати від кожної союзної республіки, по 11 — від автономної, по 5 — від автономної області, по 1 — від національного округу, незалежно від площі їх території і кількості населення. До складу Президії Верховної Ради СРСР обираються 15 заступників — по одному від кожної союзної республіки. Депутатами Ради Союзу Верховної Ради СРСР, членами уряду та інших вищих державних органів країни є представники всіх національностей. Українська РСР у Раді Союзу представлена 150 депутатами⁸.

Трудящі різних національностей, що проживають в республіках, активно залучаються до діяльності органів державної влади. У Верховній Раді Української РСР, наприклад, з 484 депутатів, обраних на минулих виборах, 79% — українці, 21% — росіяни та представники інших національностей⁹.

Політика КПРС, її програма є основою всієї діяльності Рад, їх депутатів. «Політика партії,— говорив Л. І. Брежнев на передвиборних зборах трудящих Бауманського виборчого округу Москви 12 червня 1970 р.— виражає корінні, життєві інтереси народу, а для депутата нема і не може бути нічого вищого за ці інтереси»¹⁰.

Слід особливо відзначити активізацію законодавчої діяльності Рад депутатів трудящих. Відповідно до загальносоюзних основ законодавства Верховна Рада Української РСР, наприклад, прийняла в останні роки нові кодекси: про працю, про шлюб та сім'ю, земельний, водний, виправно-трудоий, Закон про охорону здоров'я. Прийнятий 20 вересня 1972 р. Верховною Радою СРСР Закон «Про статус депутатів Рад депутатів трудящих»¹¹ став новим виявом піклування партії про підвищення ролі Рад як повноважних представницьких органів. Вперше в радянській державній практиці підсумовані положення про діяльність та повноваження депутатів усіх ступенів, у тому числі право законодавчої ініціативи депутата Верховної Ради СРСР, союзної і автономної республіки, право перевірки роботи державних органів, установ і підприємств. Партія дбає про безумовне виконання ленінської вказівки щодо залучення «всіх членів Рад до практичної участі в управлінні»¹², про те, що депутати покликані «самі працювати, самі виконувати свої закони, самі перевіряти те, що виходить в житті, самі відповідати безпосередньо перед своїми виборцями»¹³.

Радянській суспільній системі «органічно властиві справжній демократизм, активна участь мас у розв'язанні всіх державних і громадських

⁸ Я. Я. Колотуха. В Радянськiм Союзi ти щастя знайшла.— «Пiд прапором лeнiнiзму», 1972, № 12, стор. 4.

⁹ «Комуніст України». 1973. № 6, стор. 67.

¹⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 48.

¹¹ «Правда», 23 вересня 1972 р.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 237.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 383—384.

справ»¹⁴,— відзначав Л. І. Брежнєв у промові на урочистому засіданні в Алма-Аті, присвяченому 20-річчю освоєння цілини. Цей висновок яскраво підтвердили вибори до Верховної Ради СРСР 16 червня 1974 р., які стали всенародним оглядом діяльності депутатів Рад та їх виконавчих органів. Нинішній склад найвищого законодавчого органу нашої країни обрано в результаті вільного волевияву трудящих на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Перші після XXIV з'їзду КПРС вибори до Верховної Ради СРСР, що відбулися в четвертому, визначальному році дев'ятої п'ятирічки, стали переконливою демонстрацією монолітності союзу робітничого класу і селянства, дружби радянських народів, ідейно-політичної єдності всіх трудящих, їх непорушної згуртованості навколо лєнінської партії. Вони ще раз показали справжнє торжество соціалістичної демократії.

В процесі комуністичного будівництва зростає значення Рад у вирішенні економічних проблем побудови матеріально-технічної бази комунізму. Розширення їх функцій в управлінні господарським будівництвом — результат постійного піклування Комуністичної партії, яка послідовно здійснює лєнінський курс на дальше зміцнення Радянської держави. «Важлива перевага соціалізму,— підкреслював Л. І. Брежнєв,— полягає в реальній можливості залучення до управління державою та економікою широких мас трудящих. Це корінний принцип всієї політичної системи соціалізму. Виконуючи заповіді Лєніна, наша партія послідовно проводить курс на розвиток соціалістичної демократії в усіх сферах життя суспільства, в тому числі на виробництві»¹⁵. Цей курс знайшов своє втілення в програмних положеннях КПРС про роль Рад у житті країни, в ряді принципово важливих документів, прийнятих партією і урядом протягом останніх років.

Заходи партії, спрямовані на зміцнення державних бюджетів республік та їх бюджетно-фінансових прав, були закріплені «Законом про бюджетні права Союзу РСР і союзних республік» (1959 р.)¹⁶. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення справи планування і керівництва народним господарством у союзних республіках» (1960 р.)¹⁷ сприяла підвищенню ролі і відповідальності республіканських державних органів у вирішенні кардинальних народногосподарських питань. Щоб посилити централізоване керівництво економікою, були ліквідовані раднаргоспи і відновлені міністерства (1965 р.).

Велику роль у розширенні сфери діяльності Рад взагалі, і господарської зокрема, відіграли постанови ЦК КПРС «Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області» (1965 р.)¹⁸, «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» (1967 р.)¹⁹ та «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (1971 р.)²⁰.

Особливу увагу дальшому вдосконаленню діяльності Рад приділив XXIV з'їзд КПРС. Вони, як записано в резолюції з'їзду, «повинні ще повніше здійснювати свої функції, справляти дійовий вплив на розвиток економіки і культури, піднесення народного добробуту, наполегливіше

¹⁴ «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

¹⁵ Л. І. Брежнєв. Лєнінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 498.

¹⁶ Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938—1961), М., 1961, стор. 619—629.

¹⁷ «Правда», 16 червня 1960 р.

¹⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 8, М., 1972, стор. 553—560.

¹⁹ Там же, т. 9, стор. 239—243.

²⁰ Там же, т. 10, стор. 331—336.

займатися питаннями соціально-побутового обслуговування населення, охорони громадського порядку»²¹.

Верховна Рада СРСР, Верховні Ради союзних і автономних республік, а також місцеві Ради депутатів трудящих під керівництвом КПРС, разом з профспілковими, комсомольськими та іншими громадськими організаціями мобілізують трудящих на успішне виконання Державного плану розвитку народного господарства на 1971—1975 рр., що передбачає високі темпи і пропорціональний розвиток економіки братніх республік з метою забезпечення підвищення добробуту всього радянського народу.

Аналіз господарської діяльності союзних республік свідчить про те, що економіка кожної з них не може успішно розвиватися без постійного розширення і зміцнення економічних зв'язків з іншими. Народне господарство СРСР — це єдиний взаємозв'язаний комплекс, який органічно включає економіку кожної з республік. «Образно кажучи,— говорив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький,— у нас кожна республіка працює на всю країну, а вся країна працює на кожную республіку»²².

В Українській РСР, наприклад, тільки в 1973 р. під керівництвом партійних організацій, при безпосередній участі республіканських і місцевих органів влади прискореними темпами завершено будівництво ряду таких важливих для всього народного господарства СРСР об'єктів, як Запорізька ДРЕС, перша черга Білоцерківського комбінату шин і гумово-асбестових виробів та ін. Майже на півроку раніше строку випробувані основні агрегати металургійного гіганта — стану «3600» на заводі «Азовсталь» у Жданові²³ — всесоюзній ударній будові, що споруджується відповідно до Директив ХХІV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства. Успішно, з випередженням передбачених державним планом строків ведеться будівництво надпотужної печі на Криворізькому металургійному заводі ім. В. І. Леніна, Чорнобильської атомної електростанції та інших важливих народногосподарських об'єктів.

План 1973 р. по реалізації продукції Українська РСР виконала на 102,4%, по обсягу виробництва (в процентах до 1972 р.) — на 107,5%, по продуктивності праці — на 106%. За минулі три роки дев'ятої п'ятирічки приріст промислового виробництва в Українській РСР становив 22,2% при плані 21,3%. Вироблено продукції понад план на 4120 млн. крб., з них майже на 2 млрд. крб. — товарів народного споживання. 1973 р. зібрано 48,5 млн. т зерна, що дало можливість республіці за три роки п'ятирічки вийти на середньорічний рубіж, передбачений Директивами ХХІV з'їзду КПРС, — 40 млн. т. Торік у державні засіки засипано 1070 млн. т зерна²⁴.

В цілому по СРСР основні завдання державного плану 1973 р. виконані і перевиконані: промисловість випустила продукції більше ніж на 450 млрд. крб., її приріст досяг 31 млрд., обсяг продукції сільського господарства склав близько 96 млрд. крб., що на 19% більше середньорічного виробництва в попередню п'ятирічку²⁵.

Під керівництвом партійних організацій активізували свою діяльність місцеві Ради депутатів трудящих — найчисленніші, тісно пов'язані з масами органи влади.

²¹ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 228—229.

²² «Радянська Україна», 28 липня 1972 р.

²³ «Радянська Україна», 13 липня 1973 р.

²⁴ «Правда», 26 січня 1974 р.; «Радянська Україна», 30 березня 1974 р.

²⁵ «Правда», 27 січня 1974 р.

Партія приділяє велику увагу поліпшенню якісного складу Рад шляхом збільшення в них питомої ваги людей, безпосередньо зайнятих у сфері виробництва. Робітники і колгоспники у Верховній Раді УРСР, обраній 1955 р., складали 25,1 %, а 1971 р. — 50,2 %²⁶.

17 червня 1973 р. на виборах до місцевих Рад нашої республіки обрано 518 478 депутатів, у т. ч. 158 574 робітників і 215 286 колгоспників — усього 57,8 % від загальної кількості обраних. Вибори продемонстрували торжество радянської демократії, ленінської національної політики КПРС, животворну силу дружби народів СРСР. Так, голова колгоспу ім. Тельмана з Донбасу, Герой Соціалістичної Праці латвішка Л. Ф. Юрген балотувалася в Михайлівську сільську Раду Червоноармійського району, казах Сартай Сагаїдінов балотувався на Буковині, молдаванин А. В. Цуркан — на Кіровоградщині, башкир М. М. Шакіров — у Дніпропетровську. Депутатами місцевих Рад Української РСР є представники 62 національностей і народностей СРСР.

Успіх діяльності органів народовладдя значною мірою залежить від партійного керівництва ними. У складі місцевих Рад УРСР 241 284 члени і кандидати в члени КПРС (46,5 % від загального числа обраних)²⁷. ЦК Компартії України, партійні комітети республіки, виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, поліпшують керівництво Радами, вдосконалюють стиль і методи їх діяльності, допомагають їм чітко визначити головні напрямки своєї роботи.

Показовим щодо цього є досвід Харківського міськкому Компартії України, який систематично аналізує і обговорює на пленумах, бюро та зборах партактиву роботу місцевих Рад. 1971 р. бюро міськкому розглянуло питання про те, як виконком Комінтернівського району втілює в життя рішення ЦК КПРС «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих». Це позитивно позначилося на координації виконкомом діяльності промислових підприємств і організацій району. Питання випуску підприємствами товарів народного вжитку дедалі частіше розглядаються на сесіях Рад і засіданнях райвиконкомів. За прикладом партійної організації харківського заводу «Серп і молот» парткоми промислових та інших підприємств міста систематично заслуховують звіти про роботу депутатів-комуністів у Радах²⁸.

Партійні групи багатьох місцевих Рад республіки дбають про зміцнення партійної та державної дисципліни, про сумлінне виконання комуністами депутатських обов'язків. Так, партгрупа Ананіївської райради Одеської області постійно контролює діяльність депутатів і Рад у цілому, обговорює звіти комуністів — голів постійних комісій²⁹.

Партійне керівництво Радами забезпечує високий ідейний і організаційний рівень їх роботи, сприяє підвищенню активності комуністів у представницьких органах.

Комуністична партія здійснює систему заходів щодо збагачення змісту і забезпечення багатогранності в діяльності Рад на основі її дальшої демократизації. Підвищується значення сесій, розширюється коло розглядуваних ними питань. Керівні працівники виконавчих органів, голови і члени постійних комісій, депутати регулярно виступають на зборах трудящих, у пресі, по телебаченню і радіо, посилюючи цим гласність своєї роботи. Окремо слід згадати про накази виборців, виконання

²⁶ Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні, К., 1972, стор. 241.

²⁷ «Радянська Україна», 13, 23 червня 1973 р.

²⁸ «Радянська Україна», 12 червня 1973 р.

²⁹ И. Лутак. По долгу ведущих. — Работу Советов — на уровень новых задач М., 1973, стор. 559.

яких зміцнює зв'язки депутатів з трудящими, сприяє активізації діяльності Рад. Закріплення юридичної сили наказів виборців у Законі Союзу РСР «Про статус депутатів Рад депутатів трудящих в СРСР» (1972 р.) свідчить про підвищення їх ролі та значення.

Вдосконалюється система постійних комісій Рад, розширюються їх повноваження. Послідовне виконання програмного положення партії про необхідність поступово передавати на вирішення постійних комісій дедалі більше число питань, які належать до компетенції управлінських і відділів виконавчих органів³⁰, зумовлює те, що тепер постійні комісії не лише сприяють Радам у прийнятті та виконанні тих чи інших рішень, а й поступово беруть на себе функції оперативного керівництва певними галузями їх діяльності. В цьому напрямку діють, зокрема, й постійні комісії Верховної Ради УРСР. 1972 р. за активною участю 285 депутатів — членів комісій та 800 спеціалістів народного господарства вони вивчили і обговорили 90 важливих питань³¹, серед них — виконання планів впровадження нової техніки в чорній металургії і вугільній промисловості, заходи щодо збільшення виробництва товарів народного споживання на підприємствах нафтової і нафтопереробної промисловості, робота торговельних організацій у справі вивчення й задоволення попиту населення на товари народного споживання та ін.

Про дальший розвиток радянської демократії в діяльності Рад свідчить і значно повніше використання протягом останніх років права депутатського запиту — дійового засобу контролю за роботою органів державного управління. 1971 р. депутати Рад УРСР зробили більше 9 тис. запитів³², що стосуються діяльності виконкомів та їх відділів, керівників промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, роботи культосвітніх установ і навчальних закладів. Розгляд цих запитів сприяв успішному розв'язанню важливих господарських і соціальних завдань.

Заходи, що їх вживає партія для вдосконалення діяльності Рад, позитивно впливають на їх активність у вирішенні різних державних питань. Так, за ініціативою Івано-Пільської сільської і Красноторської селищної Рад на Донеччині, схваленою Центральним Комітетом Компартії України 1972 р., в республіці розпочався рух за раціональне використання і дбайливе ставлення до землі. Починання донецьких депутатів було повсюдно обговорено на засіданнях виконкомів і сесіях сільських місцевих Рад та Верховної Ради УРСР³³.

Здійснення прийнятих заходів у 1972 р. забезпечило республіці понад 90 тис. га додаткової посівної площі. Тільки по Хмельницькій області в результаті реалізації цієї ініціативи у сільськогосподарське виробництво введено додатково 31 514 га землі³⁴.

Таким чином, виконання рішень XXIV з'їзду КПРС, повсякденна турбота партії справляють благотворний вплив на діяльність Рад, сприяють дальшому вдосконаленню їх демократичних основ, зміцненню всієї політичної організації радянського народу.

Важливою складовою частиною діяльності партії у зміцненні соціалістичної держави є поліпшення роботи радянського державного апарату, покликаного залучати трудящих до управління, а також забезпечувати зміцнення трудової і державної дисципліни, правильний добір і розстановку кадрів, контроль та перевірку ходу виконання законів.

³⁰ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968, стор. 91.

³¹ І. С. Грушецький. Могутня сила братерства. — «Під прапором лєнінізму», 1972, № 19, стор. 7.

³² Див.: Работу Советов — на уровень новых задач, стор. 554.

³³ «Радянська Україна», 29 липня 1972 р.

³⁴ «Комуніст України», 1973, № 6, стор. 70.

рішень директивних органів. Зросли вимоги партії до управління, повнішого використання умов для раціональнішої організації та підвищення чіткості, злагодженості і культури в роботі державного апарату, впровадження сучасних засобів і методів управлінської діяльності зумовлені визначеними XXIV з'їздом КПРС масштабами соціально-політичних і народногосподарських завдань, значними якісними зрушеннями в радянській економіці. «Партійні організації ...повинні добиватися якнайсуворішого додержання законів усіма громадянами і службовими особами... Слід поліпшувати діяльність народного контролю,— зазначається в резолюції XXIV з'їзду,— дбати про те, щоб ленінські ідеї про постійний і дійовий контроль з боку широких мас неухильно втілювалися в життя»³⁵.

Виконуючи ці вказівки, органи народного контролю під керівництвом партії у тісній взаємодії з державними органами та громадськими організаціями дедалі активізують свою діяльність.

В роботі комітетів, груп і постів народного контролю Української РСР беруть участь понад 2 млн. робітників, колгоспників, службовців³⁶. Десятки тисяч юнаків і дівчат активно працюють у загонах і штабах «Комсомольського прожектора». Широка і багатогранна діяльність цієї численної армії, що тісно поєднується з виконанням контрольних функцій державними органами і здійснюється в інтересах суспільства, є практичним виконанням ленінської настанови про те, що «...поки настане вища фаза комунізму, соціалізм вимагає найсуворішого контролю з боку суспільства і з боку держави»³⁷.

Комуністична партія приділяє велику увагу дальшому розвитку всієї політичної організації суспільства, спрямованої на зміцнення Радянської держави. Поряд з Радами, державним апаратом і органами народного контролю велика роль у вирішенні цього завдання належить і громадським організаціям. «Важлива особливість соціалістичного ладу полягає в тому, що участь трудящих в управлінні суспільством здійснюється в нашій країні не тільки через державні органи, а й через розгалужену мережу масових організацій трудящих — насамперед таких, як профспілки і комсомол»³⁸.

Радянські профспілки (всього — 98 млн. чол., в т. ч. в Українській РСР — 18,6 млн. чол.)³⁹ і Ленінський комсомол (всього — 32 млн. чол., в т. ч. в Українській РСР — 5,6 млн.)⁴⁰ — це наймасовіші і найавторитетніші складові частини всієї системи соціалістичної демократії. Вони беруть активну участь в управлінні державними і громадськими справами — від розробки державних планів до вирішення питань, що стосуються праці, навчання і відпочинку трудящих. Усі закони про працю приймаються в СРСР при обов'язковій участі профспілок. ВЦРПС користується правом законодавчої ініціативи. Молодь складає майже 20% депутатів Верховної Ради СРСР і 17,2% депутатів місцевих Рад країни.

Переконливим фактом, що свідчить про велику роль у комуністичному будівництві громадських організацій, є спільні заходи ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ з питань, що мають особливо важливе значення для всього радянського народу, зокрема постанови «Про Всесоюзне соціалістичне змагання працівників промисловості, будівництва і транспорту за строкове виконання народногосподарського плану на 1974 рік» (січень

³⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 229.

³⁶ В. Ф. Максименко. Демократія і дисципліна в радянському суспільстві, К., 1973, стор. 140.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 266.

³⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 90.

³⁹ «Під прапором ленінізму», 1973, № 2, стор. 15.

⁴⁰ «Молодь України», 6 березня 1974 р.

1974 р.), «Про Всесоюзне соціалістичне змагання працівників сільського господарства за збільшення виробництва та заготівель продуктів землеробства і тваринництва на 1974 рік» (січень 1974 р.)⁴¹.

Яскравим виявом демократичності радянського ладу, глибокої віри Комуністичної партії в творчу енергію трудящих є Звернення ЦК КПРС до партії, до радянського народу із закликом відзначити четвертий рік п'ятирічки новими успіхами у виконанні рішень XXIV з'їзду партії. Як відзначається в цьому документі, партійні організації покликані «разом з Радами, профспілками і комсомолом по-бойовому взятися за вирішення поставлених завдань, надійно підкріпити господарські плани широкою організаторською, політичною та ідейно-виховною роботою»⁴².

Говорячи про необхідність активного залучення трудящих до участі у розв'язанні всіх державних і громадських справ як про курс XXIV з'їзду КПРС на дальше вдосконалення соціалістичної демократії, Л. І. Брежнев у промові в Алма-Аті з приводу 20-річчя освоєння цілини підкреслював: «Цей курс ми проводимо і будемо проводити твердо і неухильно, добиваючись повної мобілізації творчої енергії мас, ще більшого збагачення різноманітних форм управління суспільством як через державні органи, так і через широку мережу масових громадських організацій. Чим ширшою і глибшою буде участь у цій діяльності всіх трудящих — тим міцніший буде наш державний і суспільний лад, тим успішніше будемо ми розв'язувати завдання комуністичного будівництва»⁴³.

Короткий огляд цілеспрямованої діяльності Комуністичної партії у справі зміцнення Радянської держави як політичної основи нової історичної спільності людей дає змогу зробити висновок про невпинне зростання провідної, спрямовуючої ролі партії в керівництві державними справами на основі глибоко наукового підходу до вирішення проблем комуністичного будівництва.

Розглядаючи діяльність партії щодо зміцнення системи політичної організації радянського суспільства як дійовий фактор міцності нової історичної спільності людей, слід підкреслити, що, по-перше, КПРС зосереджує свої зусилля на дальшому вдосконаленні соціалістичної держави, яка існувала на перших етапах формування нової історичної спільності як держава диктатури пролетаріату і перетворилася в умовах повної і остаточної перемоги соціалізму в загальнонародну державу — політичну організацію всього народу при керівній ролі робітничого класу на чолі з Комуністичною партією; по-друге, КПРС надає великого значення вдосконаленню діяльності Рад депутатів трудящих, які є основою загальнонародної держави, керують усіма справами країни зверху до низу, об'єднують усі класи і соціальні групи трудящих усіх націй і народностей, що складають радянський народ; по-третє, КПРС розглядає поліпшення діяльності радянського державного апарату, вдосконалення роботи органів народного контролю в господарському і суспільному житті країни як об'єктивну закономірність розвитку Радянської держави; партія постійно дбає про підвищення ролі та авторитету громадських організацій у соціалістичному суспільстві (профспілки, комсомол та інші), активізує їх діяльність як організаторів широких мас трудящих на виконання конкретних завдань комуністичного будівництва.

⁴¹ «Радянська Україна», 12 січня 1974 р.

⁴² «Радянська Україна», 4 січня 1974 р.

⁴³ «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

800-РІЧЧЯ ПОЛТАВИ

Сповнений творчого натхнення, радянський народ приступив до здійснення величних завдань четвертого, визначального року дев'ятої п'ятирічки. У відповідь на Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу разом з трудящими всієї країни в боротьбу за виконання грандіозних планів економічного та соціально-культурного розвитку, накреслених XXIV з'їздом КПРС, включилися працівники заводів і будов, полів і ферм орденоносної Полтавщини.

Для трудящих нашої області 1974 р. знаменний не лише тим, що він увійде в історію як визначальний рік п'ятирічки, але й тим, що 12 липня вони святкуватимуть 800-річний ювілей Полтави.

Полтава починає свій літопис з далекого минулого. Про перші поселення на території сучасного міста, які існували тут приблизно дві тисячі років тому, свідчать залишки старовинної культури, виявлені археологами. Перша ж письмова згадка про Полтаву (Лтаву) зустрічається в Іпатіївському літопису під 1174 р., де, зокрема, говориться: «Того же лѣте на Петровъ днь * Игорь Святославичъ... поѣха противу Половцемъ и переѣха Вѣросколъ оу Лтавы къ Переяславлю»¹. А в 1430 р. у грамоті великого князя литовського Вітовта вперше вживається нова назва міста — «Полтава».

У XIII ст. Лтава, як й інші міста Київської Русі, була захоплена і майже зовсім зруйнована монголо-татарськими ордами, у другій половині XIV ст. вона перебувала під владою литовських феодалів, а після Люблінської унії 1569 р. належала Польщі. Під час визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі (1648—1654 рр.) місто було однією із важливих резервних баз війська Богдана Хмельницького. Саме з Полтави повстанці одержували зброю, порох та продовольство. З 1648 р. місто стало адміністративним центром Полтавського полку, першим полковником якого був палкий прихильник возз'єднання України з Росією Мартин Пушкар. Він одним з перших серед козацької старшини присягнув на вічний союз з великим російським народом².

Важливою віхою в історії міста була Північна війна (1700—1721 рр.). Війська Карла XII, що вдерлися в Росію, в квітні 1709 р. розпочали облогу Полтави, розраховуючи швидко захопити її і продовжувати похід на Москву, однак гарнізон фортеці, очолюваний комендантом полковником О. С. Келіним, а також місцеві жителі зірвали плани загарбників. Майже три місяці шведи штурмували Полтаву, але так і не оволоділи нею, втративши тут близько $\frac{1}{3}$ частини своєї армії.

4 червня під Полтаву прибув Петро I з військом. У листі, надісланому мужнім захисникам міста, він дякував їм за відвагу і стійкість й обіцяв незабаром визволити з облоги. 27 червня відбулася генеральна битва російських військ з шведами, яка закінчилася нищівною поразкою загарбників, а вже наступного дня Полтава урочисто зустрічала переможців.

* За новим стилем 12 липня.

¹ Полное собрание русских летописей, т. 2, СПб., 1908, стор. 568.

² Книга для читання з історії Української РСР, ч. 1, К., 1960, стор. 132.

Полтавська битва є славною сторінкою в історії спільної боротьби російського і українського народів проти іноземних поневолювачів. Оцінюючи її значення, Ф. Енгельс писав, що Карл XII, зробивши спробу вторгнутися вглиб Росії, цим самим погубив Швецію і показав усім неприступність Росії³. Великий російський революціонер-демократ і геніальний літературний критик В. Г. Белінський підкреслював, що Полтавська битва була битвою за існування всього народу, за майбутнє всієї держави⁴.

Битва під Полтавою стала переломним етапом у ході Північної війни, а успішне завершення останньої дало змогу Росії значно зміцнити своє становище на міжнародній арені.

У другій половині XVIII ст. Полтава перетворилася на один з важливих торгово-ремісничих центрів України. На цей час тут мешкало близько 8 тис. чол. Розвитку міста сприяло надання йому в 1802 р. статусу губернського. Було збудовано новий центр, що мав форму круглої площі, в центрі якої на честь 100-річчя Полтавської битви споруджено монумент «Слава».

Під час Вітчизняної війни 1812 р. на Полтавщині було створено 9 кінних козачих полків, у яких налічувалося 10 800 чол. Крім того, 16 тис. полтавців влилися до загонів народного ополчення. У формуванні кінних козачих полків активну участь брав відомий український письменник І. П. Котляревський.

В першій чверті XIX ст. у Полтаві, як і в інших містах, поживалися громадсько-політична думка. Активну діяльність розгорнули тут декабристи М. М. Муравйов — член таємного товариства «Союз благоденства» та М. М. Новиков — член «Союзу порятунку». Останній заснував у Полтаві масонську ложу «Любовь к истине», через яку залучав до революційної діяльності прогресивно настроєних дворян.

Полтавці брали участь також у роботі інших легальних і нелегальних товариств та організацій. Так, Г. В. Андрузький, В. М. Білозерський, Д. П. Пильчиков та інші увійшли до Кирило-Мефодіївського товариства, метою якого була ліквідація кріпацтва та самодержавства. В 1861 р. у місті виникла ліберальна організація «Громада». Навесні 1862 р. в ній налічувалося близько 60 чол. Вони проводили для робітників так звані «народні читання», пропагували атеїстичні погляди, поширювали твори Т. Г. Шевченка, О. І. Герцена. Деякі члени організації, зокрема О. Стронін, Стефанович, М. Потехін, І. Нечипоренко, підтримували зв'язки з О. І. Герценом, який тоді перебував у Лондоні.

Вже на початку XIX ст. відбулися певні зрушення в культурному розвитку міста. У 1808 р. тут було відкрито гімназію, через два роки — перший на Україні стаціонарний театр, директором якого деякий час працював І. П. Котляревський, краєці твору якого — «Енеїда», «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник» — знаменували початок становлення нової української літератури. У місті працювало кілька початкових шкіл, повітове училище. У них навчалися український поет-байкар Л. І. Глібов, видатний російський письменник М. В. Гоголь, один із засновників Петербурзької математичної школи В. М. Остроградський, відомий письменник, театральний і громадський діяч М. П. Старицький та багато інших.

Після скасування у 1861 р. кріпосного права став швидко розвиватися капіталізм. Посилювалася експлуатація трудящих, погіршувалося їх становище. Мізерна заробітна плата і жахливі житлово-побутові

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 17.

⁴ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. VII, М., 1955, стор. 418.

умови (більшість робітників мешкала в брудних, напівзруйнованих бараках, землянках, вагонах) були основними причинами виступів пролетарів проти своїх гнобителів. У Полтаві один з перших страйків відбувся у липні 1875 р. А в 1883 р. робітники Полтавських залізничних майстерень, незадоволені затримкою з виплатою заробітку, припинили роботу. Адміністрація була змушена закрити підприємство, а згодом звільнила з роботи 50 чол. 21—24 квітня 1884 р. в цих же майстернях проведено новий великий страйк. Дирекція частково задовольнила вимоги робітників, але останні вимагали усунення начальника майстерень і підвищення заробітної плати. Тоді адміністрація за згодою з губернатором тимчасово закрила майстерні, 40 активних учасників страйку звільнила з роботи, а 100 чол. вислали в Катеринослав на будівництво нової залізниці⁵. Подібні страйки проходили і на інших підприємствах.

У той час боротьба переважно мала економічний характер, але з розвитком промислового виробництва вона дедалі більше набувала політичного змісту. Цьому особливо сприяло поширення марксистського вчення. У 90-х роках у Полтаві, як і в деяких інших містах, виникають перші соціал-демократичні гуртки. Першу марксистську групу було організовано в Полтаві у 1893 р. О. Г. Шліхтером, висланим з Києва. Її члени вивчали і розповсюджували марксистську літературу, підтримували зв'язки з нелегальними гуртками Києва і Харкова⁶. Першою лєнінською працею, яка стала відомою полтавським марксистам, була книга «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»

Особливо активізується діяльність марксистських гуртків Полтави після приїзду в місто в 1896 р. Н. К. Крупської, яка за вказівкою В. І. Леніна провела тут нараду представників київських і полтавських соціал-демократів з питань підготовки до з'їзду партії і створення загальнопартійної нелегальної газети⁷.

В 1900 р., коли постало питання про розповсюдження «Искры», в Полтаві було створено одну з перших у Росії іскрівських груп. Одним з її організаторів став петербурзький соціал-демократ В. П. Ногін, висланий у 1899 р. царським урядом. Члени групи збирали кошти для видання газети (лише з грудня 1900 р. до серпня 1901 р. було зібрано 1253 крб. 44 коп.⁸), допомагали ввозити з-за кордону літературу, влаштовували конспіративні квартири та склади для нелегальних видань, розсилали їх в інші міста. Великий транспорт «Искры», зокрема й перший номер газети, було доставлено у Полтаву в січні 1901 р. М. Е. Бауманом. А загалом лише з кінця 1901 р. до лютого 1902 р. полтавська група перевезла близько 40 пудів літератури, яка згодом надсилалася в Київ, Харків, Катеринослав, Одесу та інші міста⁹. У місті діяла нелегальна друкарня, в якій у 1903 р. було надруковано першу Програму РСДРП.

У листуванні з партійними працівниками В. І. Ленін неодноразово згадував про діяльність полтавської іскрівської групи. Так, 24 травня 1901 р. він радив М. Е. Бауману «витрачати гроші майже виключно на *перевозку* (нелегальної літератури.— І. Г.), бо для приймання у нас уже функціонують порівняно дуже дешеві, необтяжливі для каси агенти в Пскові і Полтаві»¹⁰.

⁵ Нариси Полтавської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 12.

⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 124, оп. 1, спр. 2169, арк. 14.

⁷ Українська Радянська Енциклопедія, т. 11, стор. 345.

⁸ Второй съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 565.

⁹ Доклады социал-демократических комитетов второму съезду РСДРП, М.—Л., 1930, стор. 129.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 44.

Завдяки ленінському керівництву і постійному зв'язку полтавських соціал-демократів з «Искрой» у 1901 р. в місті було створено комітет РСДРП, члени якого розповсюджували нелегальну літературу, проводили серед робітників, учнівської молоді і солдатів роз'яснювальну роботу, що сприяло посиленню революційної боротьби не лише робітничого класу, а й селянства. З особливою силою селянський рух розгорнувся навесні 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях. Однак він носив стихійний характер і був жорстоко придушений урядом: активних учасників виступів засуджено до тюремного ув'язнення і заслання.

Оцінюючи героїчну боротьбу селянства Полтавської, Харківської та інших губерній у 1902 р., В. І. Ленін у праці «До сільської бідноти» писав: «Селяни боролися за справедливу справу. Російський робітничий клас завжди шануватиме пам'ять мучеників, застрелених і засічених царськими слугами... Свідомі робітники докладуть усіх зусиль, щоб якомога більше робочого люду в містах і в селах знало про селянську боротьбу і готувалося до нової, більш успішної боротьби»¹¹.

В роки першої російської революції Полтавський комітет РСДРП керував виступами трудящих губернії. Широкий відгук серед пролетарів міста мали січневі події в Петербурзі. Вже 2 лютого 1905 р. страйкували робітники 7 махорково-тютюнових фабрик, а згодом — й інших підприємств. У грудні 1905 р. революційний рух у Полтаві, як і у всій країні, досяг свого апогею. Особливо організовано проходив страйк залізничників. На знак солідарності з московськими робітниками вони припинили роботу, вивели з ладу кілька паровозів. Створений у ті дні «Полтавський страйковий комітет» усунув з посад начальників станції та майстерні і аж до 23 грудня був фактичним господарем залізничного вузла.

Після поразки першої буржуазно-демократичної революції почалися тяжкі роки чорносотенної реакції. Але і в цей час більшовики, перебуваючи в глибокому підпіллі, продовжували діяти. Вже в другій половині 1907 р. в Полтаві активізувалася робота місцевого комітету РСДРП, який рішуче боровся проти ліквідаторів, за зміцнення зв'язків з широкими народними масами.

З 1910 р. у Полтаві відбувався процес консолідації партійних сил. У 1913 р. в місто було вислано більшовиків О. О. Гегечкорі, М. І. Гурова, М. Н. Доброхотова, Є. О. Квантеліані та інших. Через Н. К. Крупську вони підтримували зв'язок з В. І. Леніним, а також з Російським бюро Центрального Комітету¹².

У роки першої світової війни умови для діяльності партії значно ускладнилися, Полтавський комітет РСДРП було розгромлено. Але більшовики міста продовжували викривати антинародну політику царського уряду, роз'яснювали робітникам і селянам необхідність повалення самодержавства. Велику допомогу подавали їм вислані сюди царським урядом видатні більшовики С. В. Косіор та А. С. Бубнов.

Звістка про Лютневу буржуазно-демократичну революцію надійшла в Полтаву в ніч з 27 на 28 лютого. Дізнавшись про події в Петрограді, залізничники міста створили свою міліцію, а 4—5 березня було обрано Раду робітничих депутатів, до складу якої ввійшли більшовики С. Л. Козюра, Г. М. Покорний, П. М. Жарко та інші¹³. Однак, за повідомленням газети «Пролетарий», Полтавська Рада робітничих депутатів

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 374.

¹² Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, К., 1967, стор. 87.

¹³ Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 449—450.

мало чим нагадувала організацію робітничого класу¹⁴, бо в ній було чимало представників дрібної буржуазії. Тому повнота влади зосереджувалася в руках губернського комісара Тимчасового уряду. Становище ускладнювалося ще й тим, що до осені 1917 р. більшовики Полтави перебували з меншовиками в єдиній соціал-демократичній організації. Лише наприкінці серпня — на початку вересня відбулося розмежування більшовиків з меншовиками, що сприяло згуртуванню більшовицьких лав.

Як і всі трудящі Росії, полтавці з радістю зустріли звістку про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. На зборах, мітингах, демонстраціях робітники палко вітали Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним, рішення II з'їзду Рад та перші декрети Радянської влади — про мир та землю. Під впливом більшовиків, підтриманих робітниками залізничного вузла і промислових підприємств, Полтавська Рада, де ще переважали есеро-меншовицькі та буржуазно-націоналістичні елементи, змушена була зайняти урядові установи, усунути прокурора окружного суду та створити революційний суд. З представників усіх політичних партій, що входили до Ради робітничих і солдатських депутатів, 26 жовтня було створено «Раду революції». Більшовики міста боролися за перехід усієї влади в Полтаві до Ради робітничих і солдатських депутатів, а також викривали антинародну суть українських буржуазно-націоналістичних партій.

6 (19) січня 1918 р. спільними зусиллями робітників міста та революційних військ, що наступали на Київ, у Полтаві було встановлено Радянську владу. Перед військово-революційним комітетом поставили нові завдання — налагодження в місті нормального життя, розв'язання продовольчого питання. Однак мирний перепочинок був зірваний австро-німецькими загарбниками і внутрішньою контрреволюцією.

У цей складний для країни час Полтава стає одним із центрів боротьби з ворогами. 26 лютого 1918 р. сюди евакуювався з Києва Народний Секретаріат України. Народний секретар Ю. М. Коцюбинський повідомив усім Радам республіки: «...В Полтаві ми формуємо загони для боротьби з німецько-винниченківською бандою. Всі Ради повинні направляти свої озброєні загони в це місто»¹⁵.

Проте переважачим силам загарбників наприкінці березня 1918 р. вдалося захопити Полтаву. Боротьбу проти окупантів розгортали підпільні організації і групи, залишені тут губернським комітетом. Згодом вони створили міський підпільний партійний комітет.

19 січня 1919 р. частини 2-ї Української радянської армії визволили місто від австро-німецьких загарбників і петлюрівців. У травні 1919 р. полтавські комуністи і комсомольці брали активну участь у ліквідації заколоту отамана Григор'єва. А наприкінці липня місто захопили денікінці. Встановивши режим військової диктатури і терору, вони провели масові арешти радянських активістів, яких часто розстрілювали без суду і слідства. Губернський партійний та революційний підпільні комітети організували боротьбу народних мас за відновлення Радянської влади. При активній допомозі партизанських загонів частини Червоної Армії 10 грудня 1919 р. визволили Полтаву. У «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» В. І. Ленін писав: «Червоні війська взяли Київ, Полтаву, Харків і переможно просуваються на Ростов»¹⁶. Трудящі Полтавщини брали активну участь і в розгро-

¹⁴ «Пролетарий», 18 березня 1917 р.

¹⁵ Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920). Сборник документов и материалов, Полтава, 1957, стор. 66.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 260.

мі білополяків та армії барона Врангеля. Лише в червні 1920 р. добровільно на фронт виїхало більше 200 членів партії¹⁷. Чимало з них полягли смертю героїв у боях за Радянську владу.

Після закінчення громадянської війни трудящі Полтави розпочали відбудову зруйнованого народного господарства. Поступово ставали до ладу невеликі підприємства: шкірзавод, млини, маслоробні, цукрові, винокурні, махоркові та інші заводи і фабрики. За ініціативою та при безпосередній участі комуністів у січні 1921 р. в місті було проведено кілька суботників, під час яких відремонтовано багато паровозів, налагоджено роботу деяких підприємств, майстерень, залізниці, впорядковано вулиці і тротуари. Завдяки трудовому героїзму трудящих уже в 1923 р. у Полтаві діяло 224 заводи і фабрики, на яких працювало більше 6,2 тис. чол.¹⁸

У траурні січніві дні 1924 р., переживаючи тяжку втрату — смерть Володимира Ілліча Леніна, полтавці поклялися неухильно виконувати Іллічеві заповіти, твердо і впевнено йти по ленінському шляху. За ленінським призовом 172 кращих робітники і службовці міста вступили до партії¹⁹.

Важливим етапом у розвитку Полтави були роки перших п'ятирічок. У цей час споруджено кілька промислових підприємств, а також реконструйовано діючі. Так, на базі колишніх залізничних майстерень було створено паровозоремонтний завод, а на ремонтно-механічному заводі «Метал», який раніше обслуговував місцеву промисловість і сільське господарство, почали ремонтувати трактори і автомашини. З його конвейєра сходили панчішні та мотальні машини, які до цього ввозилися з-за кордону. Протягом довоєнних п'ятирічок було збудовано один з найбільших на Україні м'ясокомбінат, поліграфічну, панчішну, бавовнопрядильну, взуттєву та рукавичну фабрики, фабрику термометрів, хлібозавод тощо.

Велику допомогу полтавцям при спорудженні нових підприємств подавали трудящі братніх республік. Наприклад, на будівництві бавовнопрядильної фабрики працювали московські спеціалісти, техніка і обладнання для неї надходили з Тули, Ташкента, Пензи, Іваново, а сировина — з Узбекистану і Туркменії.

Створення нових підприємств та успішне налагодження виробництва були нерозривно зв'язані з розвитком творчої активності робітників, широким розмахом соціалістичного змагання. У вересні 1930 р. робітники та інженерно-технічні працівники Полтавського паровозоремонтного заводу встановили всесоюзний, а в жовтні — світовий рекорди швидкості та якості ремонту локомотивів. Наступного року вони відремонтували вже 380 паровозів, тобто на 91 більше, ніж у 1930 р. 24 листопада 1931 р. газета «Правда» вмістила лозунг: «Ремонтувати паровози так само швидко і так само добре, як у Полтаві!» Гідний подарунок 14-й річниці Жовтня підготували робітники заводу «Метал», які сконструювали і випустили плоскодрукарську машину, кращу від закордонних зразків. А панчішна фабрика в 1934 р. була визнана найкращою серед споріднених підприємств країни.

Партійні організації приділяли велику увагу розвитку руху новаторів і винахідників. Лише в 1931 р. було подано 2199 раціоналізаторських пропозицій²⁰. 1937 р. на паровозоремонтному заводі, м'ясокомбінаті та

¹⁷ Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, стор. 99.

¹⁸ Там же, стор. 101.

¹⁹ Там же.

²⁰ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 12, оп. 1, спр. 5, арк. 173.

бавовнопрядильній фабриці працювало більше 2,4 тис. новаторів виробництва.

Загальний обсяг промислової продукції Полтави напередодні війни, порівняно з дореволюційним періодом, зріс у 20 разів. Невпізнанно змінилося не лише економічне обличчя міста, а й культурно-освітній рівень і добробут його мешканців. У 1938 р. в навчальних закладах Полтави навчалось більше 29 тис. чол. За 18 років на розвиток комунального господарства міста було витрачено більше 15 млн. крб., прокладено 88 км брукованих шляхів, 109 км тротуарів, 75 км водопроводу і 13 км каналізації²¹.

Підступний напад фашистської Німеччини на нашу країну перервав мирну працю радянських людей. На боротьбу з ворогом з перших днів війни піднялися тисячі полтавців. Вони добровільно вступали до лав Червоної Армії, винищувальних батальйонів, загонів народного ополчення, проводили велику роботу для переведення промислових підприємств на випуск військової продукції, споруджували оборонні лінії.

Коли над Полтавою нависла загроза окупації, тисячі її мешканців виїхали в глибокий тил країни і вивезли туди устаткування заводів і фабрик. Лише з Полтавського паровозоремонтного заводу до Красноярська було евакуйовано 547 робітників, інженерів і техніків²².

Полтавці героїчно боролися з ненависним ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, чимало з них нагороджено орденами і медалями.

Невмирущою славою вкрили себе підпільники та учасники антифашистського руху. Щоб залякати полтавців та зламати їх опір, уже в перші дні окупації фашисти заарештували і розстріляли більше тисячі мирних жителів. Однак, незважаючи на жорстокий терор, радянські люди, які перебували на тимчасово окупованій території, продовжували запеклу боротьбу із загарбниками. Підпільники, очолювані Я. М. Миसेцькою, патріотичні групи В. М. Панченка, Г. Г. Калиниченка, Т. П. Сіриченка та Т. І. Токаря, юнаки і дівчата з комсомольсько-молодіжної групи Лялі Убийвовк, посмертно удостоєної звання Героя Радянського Союзу, та багато інших під керівництвом підпільного обкому партії, секретарями якого були С. Ф. Кондратенко та Г. Ф. Яценко, завдавали значних втрат німецько-фашистським окупантам, пускали під укіс ешелони з живою силою і технікою ворога, проводили значну агітаційну роботу серед населення.

У цей найтяжчий для жителів міста час з новою силою проявилася дружба народів нашої багатонаціональної країни. За умов кривавого фашистського терору пліч-о-пліч з підпільниками-полтавцями діяли росіяни О. Лімов, Л. Пузанов у боях за визволення Полтави відзначилися росіяни Г. В. Бакланов, В. С. Курков, А. Т. Третьяков, татари Шайморданов та інші.

За два роки окупації загарбники знищили всі 83 підприємства, електростанцію, вузи, школи, установи. Збитки, завдані місту, становили 1137 млн. крб. Фашисти розстріляли і закатували 18 200 чол., з них — більше 5 тис. дітей, а 20 800 чол. вивезли до Німеччини²³.

Після визволення 23 вересня 1943 р. Полтави Радянською Армією трудящі міста приступили до її відбудови. Вдень і вночі вони піднімали з руїн заводи і фабрики, житлові будинки, відновлювали нормальне життя. В цьому їм допомагали представники багатьох союзних республік. Уже в перші післявоєнні роки з Москви, Куйбишева і Новосибірська в

²¹ «Більшовик Полтавщини», 22 листопада 1939 р.

²² Партійний архів Полтавського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 914, арк. 115.

²³ Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область, стор. 108.

Полтаву прибували ешелони з машинами та механізмами, устаткуванням і промисловими товарами²⁴. Кращі архітектори Ленінграда взяли шефство над відбудовою міста.

Завдяки самовідданій творчій праці трудящих міста та допомозі братніх народів протягом четвертої та п'ятої післявоєнних п'ятирічок уся довоєнна промисловість Полтави була повністю відновлена на новій технічній основі.

Росла й квітла Полтава і в наступні роки.

Сучасна Полтава — це місто розвиненої промисловості, один з найкрасивіших обласних центрів республіки. В ній діє 70 великих промислових підприємств, зокрема заводи газорозрядних ламп, штучних алмазів і алмазного інструменту, хімічного машинобудування.

Багато трудових колективів демонструють зразки самовідданої праці. За високі виробничі показники, досягнуті у Всесоюзному соціалістичному змаганні на честь 50-річчя утворення Союзу РСР, ряд промислових підприємств міста нагороджено ювілейним Почесним Знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС, а завод штучних алмазів і алмазного інструменту Указом Президії Верховної Ради Української РСР удостоєний почесного найменування «імені 50-річчя Союзу РСР».

У 1973 р. понад план вироблено промислової продукції на 13 млн. крб. Найкращих результатів домоглися колективи тепловозоремонтного заводу, нагородженого Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, а також заводів «Хіммаш», турбомеханічного і фарфорового. Ударною працею прославилися бригадири комуністичної праці тепловозоремонтного заводу О. А. Інзик, кавалер ордена Жовтневої Революції токар турбомеханічного заводу Т. Н. Бажітов, емальовальник заводу «Хіммаш» ударник комуністичної праці П. Ф. Агафон та сотні інших героїв третього, вирішального року п'ятирічки.

Полтава — значний науковий і культурний центр республіки. Тут знаходиться гравіметрична обсерваторія АН УРСР, заснована ще в 1926 р., 7 науково-дослідних і проектних інститутів, спеціалізований науково-дослідний інститут свинарства, в якому працює відомий учений академік АН УРСР Герой Соціалістичної Праці О. В. Квасницький, 5 вищих навчальних закладів, де вчиться близько 20 тис. студентів, 30 загальноосвітніх шкіл, 8 технікумів, 8 професійно-технічних училищ. Для 12 тис. дітей дошкільного віку щоденно гостинно відкривають двері 67 садків і ясел.

У Полтаві працює два театри, філармонія, 5 кінотеатрів, 10 палаців і будинків культури, 4 дитячих музичних школи, дитяча художня школа, музичне училище ім. М. В. Лисенка, 173 бібліотеки з книжковим фондом 46 920 тис. томів. 12 тис. полтавців беруть активну участь у роботі 300 гуртків художньої самодіяльності, 12 з яких носять звання заслужених і народних.

Швидко зростає населення міста. Якщо у 1962 р. в ньому мешкало 150 тис. чол., то в 1973 р. народився 250-тисячний громадянин.

Рік у рік розширюється і молодіє славна Полтава. На місці однієї та двоповерхових споруд виросли цілі квартали і мікрорайони багатоповерхових житлових будинків. Після Великої Вітчизняної війни здано в експлуатацію 2208 тис. м² корисної площі, а до 1980 р. житловий фонд міста досягне 3 млн. м². Збудовано палац спорту, спортивні школи, плавальні басейни, закінчується спорудження центрального стадіону. Створено широку мережу внутріміського транспорту, прокладено десятки

²⁴ Визначні місця України, К., 1958, стор. 458.

кілометрів тролейбусних та автобусних магістралей, заасфальтовано сотні тисяч квадратних метрів вулиць та площ.

Полтавці законно пишаються своїми чудовими пам'ятками архітектури, зокрема одним з найкращих у країні краєзнавчим музеєм, музеями історії Полтавської битви, І. П. Котляревського, Панаса Мирного, В. Г. Короленка, чудовими парками і площами.

Чимало у Полтаві пам'ятників. Серед них — засновникові Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніну, видатним діячам російської та української літератури І. П. Котляревському, Т. Г. Шевченку, М. В. Гоголю, В. Г. Короленку, Панасу Мирному. Цілий ряд монументів — генерал-лейтенанту О. І. Зигіну, Солдатської слави, Слави — свідчать про героїчне минуле міста.

Новими успіхами в праці зустрічають полтавці 800-річний ювілей рідного міста. Вони зобов'язалися виконати до 26 грудня річний план виробництва і реалізації найважливіших видів продукції, виготовити додатково виробів на 14 млн. крб., забезпечити 90% приросту промислової продукції за рахунок підвищення продуктивності праці, випустити товарів народного споживання понад план на 3,5 млн. крб. На честь 800-річного ювілею в Полтаві ще ширше розгорнувся рух за перетворення її в місто зразкового громадського порядку і високої культури.

Вся підготовка до святкування знаменного ювілею проводиться під знаком втілення в життя рішень XXIV з'їзду КПРС, дострокового виконання планів дев'ятої п'ятирічки, показу героїчного історичного і революційного минулого міста, посилення патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих. Проводиться велика робота щодо благоустрою вулиць, площ, скверів, території підприємств і установ, закінчується будівництво першої черги стадіону «Колос», встановлюються пам'ятні знаки на будинках, споруджених цього року, організовано міську виставку, експонати якої розповідають про досягнення трудящих Полтавщини в галузі народного господарства, науки і культури за роки Радянської влади, видано книги, буклети, фотоальбоми, присвячені ювілею міста.

Натхненні рішеннями XXIV з'їзду КПРС, глибоко сприйнявши теплі й сердечні слова Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу, полтавці з ентузіазмом борються за успішне виконання завдань четвертого, визначального року п'ятирічки.

ПРО СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ
В КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Починаючи з 50-х років, на латиноамериканському континенті шириться хвиля революційної боротьби, яка характеризується демократичною, антиімперіалістичною спрямованістю, дедалі активнішою участю в ній народних мас і, зокрема, пролетаріату. Водночас спостерігається постійне втручання американського імперіалізму у внутрішні справи країн Латинської Америки, часті державні перевороти, наступ реакції на демократичні свободи, прихід до влади у деяких з них тиранічних, кривавих режимів. Причиною такого явища є глибока криза соціально-економічної й політичної структури латиноамериканських держав, що викликає посилення боротьби проти імперіалізму та панування великих капіталістів і землевласників. «Дедалі більше посилюється антиімперіалістична боротьба латиноамериканських країн,— підкреслюється в резолюції XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звітну доповідь Центрального Комітету КПРС.— В житті ряду народів цього континенту відбуваються важливі революційно-демократичні зміни»¹.

Хід подій у Латинській Америці свідчить про ослаблення імперіалізму у світовому масштабі. Незважаючи на зусилля Сполучених Штатів не допустити розвитку революційного процесу в цьому регіоні, на Кубі відбулася переможна революція й будується соціалізм. Кубинська революція ознаменувала якісно новий етап у визвольній боротьбі латиноамериканських народів. Вона благотворно впливає на боротьбу інших народів Латинської Америки за соціальний прогрес. Агресивні акції імперіалізму проти народів Панами в 1964 р. та Домініканської Республіки в 1965 р. не змогли зупинити дальшого розвитку революційного процесу, який, переборюючи труднощі й невдачі, поглиблюється й, залежно від об'єктивних умов, дедалі більше набуває різноманітних форм.

На Кубі прогресивні сили завоювали владу збройним шляхом при підтримці широких народних мас. У Чилі 1970 р. вони сформували уряд, здобувши перемогу під час виборів. У Перу військовий уряд проводить незалежну зовнішню політику, здійснює аграрну реформу та інші демократичні перетворення. Уряд Панами при підтримці свого народу виступає проти колоніального панування США в зоні каналу, вимагає виведення американських військ з країни. Демократичні зрушення спостерігаються в Еквадорі. Всі ці події показують, що в Латинській Америці можуть з'явитися нові державні форми за участю прогресивно настрйоених військових.

Недавні події в Аргентині свідчать про можливість успішного виконання виборів навіть за умов, коли в країні панує мілітаристський режим. З приходом до влади пероністів було відновлено дипломатичні відносини з Кубою, легалізовано компартію, почалася широка демократизація життя в країні. Антиімперіалістичні та антиолігархічні фронти утворюються в Гондурасі, Сальвадорі та інших латиноамериканських країнах².

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 218.

² Див. Х. Виейра. Общее и особенное в освободительной борьбе. — «Проблемы мира и социализма», 1973, № 10, стор. 32—35.

Імперіалізм США, занепокоєний піднесенням національно-визвольного руху в Латинській Америці, розпочав хрестовий похід проти народів цього континенту. При його підтримці слідом за державним переворотом у Болівії підняла голову реакція в Уругваї, а потім відбувся кривавий путч у Чилі. Останні дані свідчать про те, що держдепартамент Сполучених Штатів знав про наміри чилійської вояччини, а її безпосередні керівники підтримували тісні зв'язки з Пентагоном³.

Для збереження своїх позицій імперіалісти США та контрреволюційні сили в Латинській Америці використовують усі засоби, що є в їх розпорядженні: економічний шантаж і політичний тиск, реакційну пропаганду і військові перевороти. Вони намагаються якомога міцніше прив'язати латиноамериканські країни до Сполучених Штатів, запевнити народи континенту у нібито «історичній обумовленості» їх інтеграції з «великим північним сусідом»⁴.

Об'єктивною основою революційних рухів у Латинській Америці є своєрідне поєднання загальних і специфічних соціально-економічних передумов. Юридична державно-політична самостійність, завойована у боротьбі проти іспано-португальських колонізаторів, поєднується з фінансово-економічною і військово-політичною залежністю від імперіалістичних держав. Це й визначає характер відносин більшості країн Латинської Америки з міжнародним імперіалізмом⁵.

Перед народами континенту стоїть завдання — завоювати «другу незалежність». Антиімперіалістична демократична боротьба в окремих країнах, незважаючи на різновидність форм, неоднаковий рівень розвитку і відмінності у класовому характері її рушійних сил, впливається у загальний потік латиноамериканської революції, спрямованої насамперед проти іноземного імперіалізму і зв'язаної з ним внутрішньої реакції. Зміст і мета цієї революції — створення урядів з представників різних класів (виняток становить велика монополістична проамериканська настроя буржуазія). Перед цими демократичними урядами стоїть завдання знищити докапіталістичні форми господарства, вжити заходів до захисту національних багатств від імперіалістичного грабежу, здійснити націоналізацію іноземних і залежних від них місцевих монополій.

Сучасна обстановка в Латинській Америці великою мірою залежить від міжнародного становища, від боротьби сил демократії і соціалізму у світовому масштабі. Ці сили все більше змушують імперіалістичні кола зважати на принципи мирного співіснування. Нині Латинська Америка — одна з «гарячих точок» для північноамериканського імперіалізму. І хоч у деяких країнах внутрішній та зовнішній реакції ще вдається потіснити демократичні, прогресивні сили, то в інших місцях народ завдає дедалі відчутніші удари по імперіалізму та його посіпаках. Як свідчить Генеральний секретар Народної партії Панами Р. Д. Соуса, боротьба на континенті поглиблюється й вступила у період, коли почала намічатися тенденція до встановлення рівноваги: імперіалізм ще може завдати поразки революції, але й латиноамериканські країни здатні примусити його відступити⁶.

Аналізуючи революційні рухи на континенті, компартії латиноамериканських країн дійшли висновку, що в більшості з них на порядку денному стоїть демократична, антиімперіалістична революція, спрямована на ліквідацію економічної залежності й викорінення значних пе-

³ «Правда Украины», 18 січня 1974 р.

⁴ «Проблемы мира и социализма», 1973, № 12, стор. 29.

⁵ Современный антикоммунизм. Политика, идеология, М., 1973, стор. 217—218.

⁶ «Проблемы мира и социализма», 1974, № 1, стор. 69.

режитків докапіталістичних формацій⁷. Народи Латинської Америки бачать, що політична незалежність не звільняє їх від імперіалістичної кабали, що центр боротьби переміщується з політичної сфери в економічну. У визволенні від засилля іноземних монополій заінтересовані і робітники, які працюють на підприємствах, що належать цим монополіям, і селяни, чия продукція за безцінь скуповується іноземними корпораціями або міжнародними фірмами. До усунення імперіалістичних конкурентів прагнуть і значні групи місцевої буржуазії. Виникає основа для національної угоди між різномірними соціальними верствами на загальній платформі боротьби за дійсно національні інтереси. «В ході єдиних антимонополістичних і антиімперіалістичних дій,— відзначалося на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій,— створюються сприятливі передумови для об'єднання всіх демократичних течій у міцний союз, здатний корінним чином обмежити роль монополій в економіці країни, покласти край владі великого капіталу і здійснити також корінні політичні та економічні перетворення, які забезпечать найбільш сприятливі умови для продовження боротьби за соціалізм»⁸. Отже, йдеться про вирішення загальних антиімперіалістичних, демократичних завдань і створення передумов для переходу до соціалістичної революції.

В. І. Ленін іронічно ставився до тих, хто вважав соціалістичну революцію лише як боротьбу між пролетаріатом і буржуазією. Він вказував, що загальні інтереси боротьби за національне визволення і демократію, як і боротьба за соціалізм, вимагають створення єдиного революційного фронту, об'єднання різних визвольних рухів в єдиний потік. «Ми були б дуже поганими революціонерами,— писав вождь і геніальний мислитель,— якби у великій визвольній війні пролетаріату за соціалізм не зуміли використати *всякого* народного руху проти окремих лих імперіалізму»⁹.

Виходячи з конкретної історичної обстановки, латиноамериканські комуністи у своїй діяльності керуються ленінськими настановами про необхідність підтримувати революційну демократію у боротьбі за прогресивні суспільні перетворення, прагнуть досягти послідовності, поглиблення демократичних процесів, задоволення потреб трудящих, єдності пролетаріату і селянства. Селянство країн Латинської Америки — найважливіший резерв антифеодальної і антиімперіалістичної боротьби. З 280 млн. населення континенту половина живе у селах. Основна маса селянства не має своєї землі й жорстоко експлуатується. Земельні реформи, які проводяться у латиноамериканських країнах, мають буржуазний або буржуазно-поміщицький характер, по суті не змінюють аграрного ладу і майже не торкаються поміщицького землеволодіння. Лише Куба здійснила дійсно революційну аграрну реформу соціалістичного типу. Деякою мірою аграрна реформа, яка проводиться нинішнім урядом у Перу, за своїм характером наближається до кубинської. В цій країні латифундії значно обмежуються або навіть повністю ліквідуються, заборонені всі форми феодальної і напівфеодальної експлуатації.

Організована боротьба пролетаріату і всіх прогресивних сил континенту за вирішення аграрних проблем є важливою основою для об'єднання широких трудящих мас. «Народи на власному досвіді знають,— відзначав Генеральний секретар Компартії Чілі Л. Корвалан,— з одного боку, який би шлях революції вони не вибрали, він повинен повністю

⁷ Р. Арісменди. Ленін, революція и Латинская Америка, М., 1973, стор. 278—279.

⁸ Международное Сопещание коммунистических и рабочих партий. Стенографический отчет, Москва — Прага, 1969, стор. 28.

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 53.

відповідати конкретній дійсності, а з другого,— трудящі маси повинні об'єднатися у боротьбі. Коли шлях вибраний правильно, ключ до перемоги — у боротьбі за єдність робітничого класу, всіх народних сил»¹⁰.

Можна з упевненістю сказати, що магістральний шлях визвольного руху народів Латинської Америки пролягає через наповнення національно-демократичних революцій соціальним змістом, через їх переростання в революції, які наближають суспільство до соціалізму. Боротьба за загальнодемократичні перетворення кінець-кінцем полегшує боротьбу за соціалізм, сприяє обмеженню влади великого капіталу, ослабленню його позицій, ізоляції реакційних сил і об'єднанню прогресивних, розв'язуванню ініціативи трудящих, розумінню ними необхідності побудови нового суспільного ладу.

Зараз у Латинській Америці спостерігається загальна тенденція до формування єдиних народних фронтів, які об'єднуються на основі, характерній для кожної конкретної країни. В одних випадках — це антиімперіалістична боротьба, в інших — боротьба проти реакційних, фашистських режимів, у третіх — рух за корінні зрушення в економіці, за використання природних багатств в інтересах нації тощо.

Для комуністичних партій участь у створенні єдиного робітничого або народного фронту одночасно є й виконанням висунутої В. І. Леніним настанови на об'єднання боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм. Мета і зміст тактики єдиного фронту, як писав В. І. Ленін, полягає в тому, щоб залучити до боротьби проти капіталу якнайширшу масу робітників¹¹.

Участь комуністів у масових демократичних рухах — це значною мірою проблема відносин з союзниками пролетаріату, якими на певних етапах розвитку революційного процесу є деякі верстви національної буржуазії і прогресивно настроєні військові кола.

Так, наприклад, у лютому 1971 р. в Уругваї при активній участі Комуністичної партії був створений Широкий фронт, куди ввійшли християнсько-демократична і соціалістична партії, лівий фронт визволення, а також багато політичних діячів, у тому числі й військових. Головою Виконкому фронту було обрано генерала Лібера Серенї. Коли в 1972 р. уряд Х. М. Бордаберрі оголосив у країні «становище внутрішньої війни», скасував конституційні гарантії й розпочав реакційні дії проти демократичних сил і Широкого фронту, робітничий клас провів 48-годинний антифашистський страйк. Компартія Уругваю висунула лозунг, спрямований проти кровопролиття, ескалації фашизму, за відновлення демократичних свобод й задоволення економічних потреб трудящих. Уругвайські комуністи вважають необхідною участь у масових організаціях, Широкому фронті для завоювання на свій бік більшості робітників та інших верств населення¹².

До складу Антиімперіалістичного революційного фронту входить Комуністична партія Болівії. Вона прагне, використовуючи народний опір диктатурі У. Бансера, створити єдиний масовий політичний фронт. «Комуністи впевнені у тому, — підкреслюється у проекті програми партії, — що майбутнє болівійської революції пов'язане з народною єдністю»¹³.

Партія комуністів Коста-Ріки — Народний авангард — для об'єднання всіх лівих сил у країні використовує передвиборні кампанії. Ви-

¹⁰ Марксизм-ленинизм и наше время, Прага, 1973, стор. 60.

¹¹ Див. В. И. Ленин. ПСС, т. 45, стор. 131.

¹² А. Суарес. Олигархия или народ? — «Проблемы мира и социализма», 1973, № 2, стор. 53—57.

¹³ Partido Comunista de Bolivia. Proyecto de Tesis Programatica, La Pas, 1971, стор. 61.

ступаючи проти кандидатур імперіалістичних кіл, Компартія прагне до створення народної коаліції, яка б діяла в інтересах широких народних мас.

У Перу спостерігається тенденція до створення широкого військово-громадянського фронту. В країні діє Національна система соціальної мобілізації (СІНАМОС). Її мета — забезпечити участь трудящих у проведених урядових заходів антиімперіалістичного і демократичного характеру. Виступаючи за широке залучення народних мас до революційного процесу, Комуністична партія Перу мобілізує їх на боротьбу за задоволення економічних і політичних вимог, згуртовує в єдиний антиімперіалістичний фронт. Відзначаючи, що зрушення в політичних та ідеологічних позиціях військових кіл знаходять свій вияв у відмові від концепцій Пентагону, у розриві з привілейованими олігархічними угрупованнями, партія в основному підтримує програму і основні цілі, проголошені СІНАМОС. Як відзначають перуанські комуністи, зміни в ідеології представників військових кіл свідчать про значний вплив на них антиімперіалістичних і навіть соціалістичних ідей¹⁴. Враховуючи те, що робітничий клас Перу ще не став гегемоном революції, комуністи активно підтримують уряд, його прогресивні перетворення, прагнуть до дальшого поглиблення революційного процесу в країні. «Великі соціальні контингенти,— підкреслювалося на пленумі ЦК ПКП (вересень 1972 р.),— стали все ясніше усвідомлювати необхідність підтримки революційного уряду збройних сил. Організований у класові профспілки, пролетаріат провів ряд битв, які увінчалися успіхом,... досяг задоволення своїх справедливих вимог і поразки хазяїв, саботажників і змовників»¹⁵.

У серпні 1973 р. Компартія Аргентини провела свій перший за останні 27 років легальний з'їзд, на якому відзначалося, що з приходом до влади хустисіалістського уряду в країні створилися сприятливі умови для розвитку демократичного й національно-визвольного руху. Оскільки економічна політика уряду обмежує інтереси монополій і олігархії, аргентинські комуністи підтримують її. Водночас вони організовують трудящі маси на боротьбу за демократичні свободи, створення національного антиолігархічного та антиімперіалістичного фронту. Об'єднання всіх демократичних, патріотичних сил необхідне передусім тому, що, як відзначає член Виконкому і Секретаріату ЦК Компартії Аргентини Оростес Гіюльді, в країні існують безперечні ознаки підготовки до реакційного перевороту за чилійським зразком¹⁶. Компартія Аргентини, яка вийшла з підпілля, проводить велику роботу серед робітників і найбіднішого селянства, а також середніх верств населення міста й села. Партія має свої приміщення для зустрічей з трудящими, вживає заходів для видання щоденної газети. Обрані до парламенту і муніципальних рад комуністи використовують їх трибуну для захисту народних інтересів¹⁷.

За згуртування всіх демократичних і революційних сил у боротьбі проти реакційних режимів у своїх країнах виступають Компартія Гондураса та Гватемальська партія праці.

В Колумбії комуністи входять до складу «Національного Союзу опозиції», сформованого на антиімперіалістичній, демократичній основі. Його програма передбачає завоювання демократичних свобод, скасу-

¹⁴ Ромпрейо Мареґс. El proceso revolucionario peruano. Balance y perspectivas, Lima, 1971, стор. 20—23.

¹⁵ «Проблемы мира и социализма», 1973, № 1, стор. 46—47.

¹⁶ «Проблемы мира и социализма», 1973, № 12, стор. 52.

¹⁷ Див. В. Пелуффо. После выхода из подполья.— «Проблемы мира и социализма», 1974, № 1, стор. 33—34.

вання надзвичайного становища, введеного в країні 25 років тому, здійснення націоналізації природних ресурсів, демократичної реформи в системі освіти, передачу землі селянам.

Мексиканській компартії вдалося створити організації єдиного фронту в деяких районах країни, встановити тісні контакти з демократичним рухом християн. Йдуть пошуки форм об'єднання окремих студентських виступів та руху селян, які захоплюють землі латифундистів і протистоять озброєним бандам великих землевласників. Головним завданням мексиканських комуністів є координація у національному масштабі всіх демократичних рухів і створення широкого народного фронту¹⁸.

В Панамі основою для згуртування прогресивних сил країни є боротьба за суверенітет у зоні каналу. Народна партія вважає, що рівень розвитку панамського суспільства вже дає змогу успішно вирішувати завдання й програму буржуазної революції, рушійними силами якої будуть робітничий клас, селянство та деякі групи націоналістично настрійеної промислової буржуазії.

Отже, події в Панамі, Перу та Аргентині свідчать про серйозні зрушення у політичній свідомості військових кіл. Проте революційно-демократичне крило збройних сил у більшості країн континенту ще недостебельне, не має реальних можливостей для того, щоб повести за собою всю армію. Це, зокрема, підтверджується поразкою лівонаціоналістичного угруповання збройних сил Болівії (серпень 1971 р.), невдалим повстанням патріотично настроєних військових у Сальвадорі (1972 р.), реакційним переворотом, здійсненим армією в Уругваї (1973 р.), і, нарешті, контрреволюційним путчем військової хунти в Чілі (вересень 1973 р.), де зараз встановлена антинаціональна, терористична диктатура фашистського типу.

В Чілі вперше за всю історію Латинської Америки мирним, конституційним шляхом був сформований уряд блоку Народної єдності. Чілійські комуністи, враховуючи специфічні умови країни, обґрунтували тезу про можливість мирного розвитку революційного процесу і в союзі з іншими лівими партіями боролися за практичне здійснення свого плану. Характерною рисою цього революційного процесу було те, що він почався й розвивався до вересня 1973 р. у рамках буржуазних інститутів, успадкованих від минулого. Блок Народної єдності сформував уряд, однак він не мав усієї повноти влади в країні. Реакційна буржуазія переважала в парламенті та судових органах, контролювала адміністрацію на місцях. Під її впливом перебувала більша частина преси та інших засобів масової інформації. Опозиційні партії відкрито вели ворожу щодо уряду С. Альєнде роботу. У чілійських збройних силах безперешкодно діяли агенти ЦРУ, які намагалися викликати невдоволення серед офіцерського складу й повернути війська проти законного уряду. Розвиток подій показав, що внутрішня реакція, спираючись на підтримку імперіалістичних кіл іззовні, використовує для повернення втрачених привілеїв будь-які засоби, не зупиняючись навіть перед кривавим терором. Основний удар військова хунта спрямувала проти комуністів і представників інших партій Народної єдності. Всі соціальні та демократичні завоювання чілійського народу були знищені. Ідеологи буржуазії, праві та «ліві» ревізіоністи, спекулюючи на поразці уряду С. Альєнде, намагаються закреслити досвід чілійської революції, піддати ревізії марксистсько-ленінське вчення про шляхи розвитку революції, посіяти розбрід серед лівих сил.

Враховуючи гіркий урок поразки, Компартія Чілі вважає, що на сучасному етапі головним завданням комуністів і всіх демократичних

¹⁸ «Проблемы мира и социализма», 1973, № 4, стор. 63—65.

сил країни є ізоляція військової хунти, відновлення демократичних свобод, проведення соціальних реформ. Для цього необхідно встановити тісний союз робітничого класу з середніми верствами населення, чого не було раніше, і значно посилити позиції прогресивних елементів у державному апараті й армії, чого також не зміг зробити уряд Народної єдності. Особливу увагу слід звернути на демократизацію збройних сил, які мусять бути захисниками інтересів народу, а не привілейованих класів. Член Політкомісії ЦК Компартії Чілі В. Тейтельбойм вважає слабкістю уряду Народної єдності те, що, оскільки не було повністю розв'язане питання про державну владу, він був безсилий перед протизаконними діями реакції. Досвід Чілі вчить, що необхідно проводити постійну роботу в армії, створювати в ній революційне ядро, вживати заходів для нейтралізації реакційної військової верхівки, тісно зв'язаної з американським імперіалізмом.

Виступаючи 29 січня 1974 р. на мітингу в Гавані, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслив, що «досвід приходу до влади партій Народної єдності Чілі, безсумнівно, буде використаний борцями за свободу і національну незалежність»¹⁹.

При вирішенні проблем єдності демократичних сил у боротьбі проти імперіалізму і реакції в країнах Латинської Америки важливе значення має питання про відносини Комуністичних партій з масою віруючих та окремими представниками церковних кіл. Це важливо тому, що 90% населення континенту становлять католики. Деяка частина священнослужителів, обурена соціальною нерівністю, кризою буржуазних інститутів, під впливом народних виступів активно включається у визвольну боротьбу. Як відзначалося на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р., «у деяких країнах розвиваються співробітництва і спільні дії комуністів з широкими демократичними масами католиків та віруючих інших релігій; значної актуальності набув діалог між ними з таких проблем, як мир і війна, капіталізм і соціалізм, неоколоніалізм і країни, що розвиваються; спільні дії проти імперіалізму, за демократію і соціалізм є досить актуальними. Комуністи впевнені, що якраз на цьому шляху — шляху широких контактів і спільних виступів — маса віруючих становиться активною силою антиімперіалістичної боротьби й глибоких соціальних перетворень»²⁰.

Найдемократичнішою верствою духовенства є парафіяльні священники, викладачі католицьких навчальних закладів. 1965 р. у католицьких університетах навчалося 20% всіх латиноамериканських студентів, у католицьких середніх і початкових школах відповідно — 60 і 20% всіх учнів²¹. Тих представників духовенства, які виступають за оновлення католицизму, пристосування його до нових умов суспільного життя в Латинській Америці називають «поновниками». Вони часто виступають на боці трудящих в їх боротьбі за задоволення економічних і політичних вимог. Їх політична діяльність включає також непокору церковній верхівці, відкриті виступи проти деспотичних режимів, спільні дії з революційними силами. Послідовну участь у політичній боротьбі брав колумбійський священник Каміло Торрес Рестrepo, який виступив з різкою критикою реакційного режиму в Колумбії. Перебуваючи в рядах партизанів, він у лютому 1966 р. був убитий у сутичці з урядовими військами.

Критика «поновниками» буржуазного суспільства, антинародної політики правлячих кіл набуває великого суспільно-політичного значення,

¹⁹ «Радянська Україна», 31 січня 1974 р.

²⁰ Международное Совещание коммунистических и рабочих партий, стор. 27—28.

²¹ И. Р. Григулевич. Мятежная церковь в Латинской Америке, М., 1972, стор. 16.

об'єктивно сприяє радикалізації мас віруючих. Як і інші прогресивні сили континенту, демократично настроєні церковники переслідуються в Бразилії, Колумбії та інших латиноамериканських країнах. На надзвичайній сесії парагвайського єпископату вказувалося, що в країні панує «клімат систематичного переслідування церкви, яка підтримує припинення та уярмлених нинішньою структурою парагвайців»²².

Латиноамериканський пролетаріат знаходить своїх союзників серед демократично настроєних кіл духовенства, за якими йдуть широкі маси трудящих-католиків. Однак комуністи враховують той факт, що зміни в позиціях духовенства часто відбуваються у зв'язку з намаганням пристосуватися до нових умов політичної боротьби і що поряд з прогресивними елементами в католицькій церкві існують досить впливові реакційні кола, які підтримують правлячу олігархію і монополії, використовуючи для цього пресу, радіо і телебачення. Тому активна пропагандистська діяльність комуністичних партій континенту серед широких кіл віруючих і прогресивного духовенства набуває великого значення на сучасному етапі.

Боротьба за маси, за створення і зміцнення антиімперіалістичного фронту вимагає рішучого викриття теорії і практики «лівого» екстремізму, ідей «прямої дії», «стихийного повстання», «активної меншості» та ін., які призводять до роздрібненості революційного руху, утруднюють зростання у трудящих класової свідомості. В Чилі лівацькі угруповання виступали проти уряду блоку Народної єдності, намагалися спровокувати деякі верстви населення на відкриті виступи проти нього. Як відзначав Л. Корвалан, латиноамериканські комуністичні партії «були змушені не тільки протистояти нападкам відкритих ворогів, а й вести боротьбу до переможного кінця з анархізмом, троцькізмом та іншими дрібнобуржуазними тенденціями»²³.

Після 1964 р., коли революційний рух у Бразилії був розгромлений, «ліві» настійно вимагали негайного «революційного» виступу в країні, помилково вважаючи, що розгортання партизанської війни, проведення терористичних актів і нападів у період спаду революційного руху сприятиме активізації народних мас. Спотворюючи марксистсько-ленінське вчення про форми класової боротьби та їх вибір у залежності від конкретно-історичних умов, реальних можливостей мас у даний момент, концепція лівацьких елементів зводиться лише до оцінки революційного процесу не як результату свідомого руху широких народних мас, а як наслідку діяльності окремих осіб або якоїсь однієї партії. Вони зневажливо ставляться до завоювання демократичних свобод в умовах реакційних режимів, боротьби за задоволення економічних вимог трудящих, заперечують керівну і спрямовуючу силу пролетаріату. «Чим сильніша механічна сила реакції і чим більше ослаблений зв'язок з масами,— зазначав В. І. Ленін,— тим більше висувається на чергу завдання підготовки свідомості мас (а не завдання прямої дії), тим більше висувається на чергу використання створених старою владою шляхів пропаганди і агітації (а не безпосередній натиск мас проти самої цієї старої влади)»²⁴.

Ультраліві негативно ставляться до використання комуністичними партіями континенту парламентських форм боротьби в рамках існуючих режимів, забуваючи при цьому, що комуністи ніколи не вважали парламентську діяльність самоціллю, а розглядають її як одну з форм бороть-

²² А. Дельгадо. Мятёжные падре Латинской Америки.— «Проблемы мира и социализма», 1973, № 3, стор. 56.

²³ Борьба коммунистов против идеологии троцкизма, М., 1973, стор. 53.

²⁴ В. І. Ленін, ПЗТ, т. 19, стор. 76.

би за докорінне революційне перетворення капіталістичного суспільства, тісно пов'язуючи парламентські виступи своїх представників з боротьбою широких народних мас, використовували легальні можливості для організації трудящих.

Розколоти революційний рух, вирвати його з-під впливу комуністичних партій намагаються також і троцькістські угруповання. В Аргентині, Бразилії, Панамі, Чилі вони не раз проводили екстремістські акції, чим викликали недовір'я у певної частини трудящих до визвольного руху. Розвінчуючи підступи троцькістського «інтернаціоналу» проти народу Куби та інших революційних сил Латинської Америки, Перший секретар ЦК Компартії Куби, Прем'єр-Міністр Революційного уряду Куби Фідель Кастро сказав: «IV інтернаціонал здійснив... справжні злочини проти революційного руху з метою ізолювати цей рух від народу,... від мас, дискредитувати його... Троцькізм перетворився у вульгарну зброю імперіалізму і реакції»²⁵. Троцькісти намагаються штовхнути на необдумані дії студентство і селян деяких країн Латинської Америки. Так, в 60-х роках вони двічі спровокували непередбачені збройні виступи невеликих селянських загонів у Перу, що призвело до їх жорстокої поразки.

Великої шкоди народам Латинської Америки завдає також розкольницька діяльність маоїстів, які борються проти стратегічних і тактичних настанов комуністичних партій, вихваляють маоїстський революційний «курс», який не має нічого спільного з робітничим і народним рухами. Вони абсолютизують збройний шлях боротьби за завоювання влади. Основу їх стратегічної концепції становить так звана теорія «народної війни». Вони висувають лозунги «селянської війни», «оточення міст», не враховуючи при цьому реального становища в країнах Латинської Америки. Так, коли в Болівії влада перебувала в руках уряду Торреса, маоїстська група зайняла позицію протидії його політиці й почала провокувати «народну війну».

Комуністичні партії континенту вважають, що революційний рух у Латинській Америці, незважаючи на тимчасові труднощі, продовжується і розвивається. Поряд з конкретними завданнями перед латиноамериканськими народами стоять і загальні проблеми, які мають велике значення для всього революційного процесу в Латинській Америці. Такими проблемами, як відзначав Генеральний секретар Комуністичної партії Сальвадору Ш. Х. Хандаль, є прорив економічної і дипломатичної блокади навколо соціалістичної Куби, ліквідація військових баз Пентагону в латиноамериканських країнах, проголошення принципів невтручання тощо²⁶.

Всебічний аналіз класової боротьби на латиноамериканському континенті свідчить про посилення ролі робітничого класу на чолі з комуністичними партіями, розширення соціальної бази класового союзу пролетаріату з селянством, широкими верствами інтелігенції та іншими демократичними прошарками суспільства²⁷. Виступаючи на мітингу в Гавані під час візиту на Кубу, Л. І. Брежнєв висловив упевненість у тому, що в Латинській Америці «історична перспектива невіддільна від розвитку всього людства — це перспектива свободи, незалежності і соціального прогресу. Радянський Союз прихильник того, щоб країни Латинської Америки брали активнішу участь у міжнародному житті, щоб їх незалежний голос дедалі впевненіше звучав на світовій арені»²⁸.

²⁵ Борьба коммунистов против идеологии троцкизма, М., 1973, стор. 28.

²⁶ Див. «Проблемы мира и социализма», 1974, № 1, стор. 14—15.

²⁷ Див. В. Бушув. Революция и контрреволюция в Латинской Америке. — «Международная жизнь», 1974, № 4, стор. 40—48.

²⁸ «Радянська Україна», 31 січня 1974 р.

До 70-річчя першої російської революції

М. Р. ДОНІЙ, М. І. ГОРБУНОВА

МІСЦЕВІ ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД МІЖ II І III З'ЇЗДАМИ РСДРП

На II з'їзді РСДРП (липень—серпень 1903 р.) «завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій і була утворена партія робітничого класу Росії на ідейно-політичних і організаційних принципах, які розробив В. І. Ленін. Виникла пролетарська партія нового типу, партія більшовиків, велика ленінська партія»¹.

Період, що наступив після II з'їзду РСДРП, був періодом боротьби між більшовиками і меншовиками, які відмовилися працювати під керівництвом обраних з'їздом центрів, намагалися прибрати до своїх рук центральні установи партії. Перед більшовиками постало невідкладне завдання — дати відсіч опортуністам, відстояти рішення II з'їзду, зміцнити партію.

Майже два роки (з вересня 1903 р. по квітень 1905 р.) В. І. Ленін, місцеві більшовицькі організації боролися за здійснення рішень II з'їзду, за єдність своїх рядів, за втілення в життя ленінських організаційних принципів побудови партії, за скликання III з'їзду РСДРП, вбачаючи в цьому єдиний вихід із кризи, що виникла в результаті антипартийних дій розкольників-меншовиків.

На Україні ця боротьба була жорстокою. Ще в період підготовки II з'їзду РСДРП група «Южный рабочий» мала вплив на ряд комітетів², представляючи ту течію, яка на з'їзді сформувалася як меншовицька. Делегати южноробоченців на з'їзді відстоювали гуртківщину, виступали проти розпуску своєї групи, домагалися рішення з'їзду про те, щоб паралельно з Центральним Органом партії випускати «популярну» газету. Вони і після з'їзду вели антипартийну, розкольникську роботу, використовуючи для цього свої зв'язки з партійними комітетами України.

Дослідження діяльності місцевих партійних організацій у той період має надзвичайно важливе значення для глибокого розуміння джерел всесвітньо-історичної ролі Комуністичної партії. Історики України неодноразово зверталися до цієї теми. У статті П. М. Шморгуна «В. І. Ленін і більшовицькі організації України в радянській історіографії» («УІЖ», 1970, № 4) зроблено докладний огляд літератури з даної проблеми. Ряд праць вийшло в останні роки³.

Автори даної статті прагнули доповнити картину боротьби більшовиків з меншовиками, що велася в період між II і III з'їздами РСДРП в соціал-демократичних організаціях України, маловідомими

¹ Про 70-річчя II з'їзду РСДРП. Постанова Центрального Комітету КПРС від 4 квітня 1973 р., К., 1973, стор. 3.

² «Пролетарская революция», 1928, № 1, стор. 148.

³ О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України, К., 1970; П. Варгасюк. Партія великої загін. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини, К., 1970; А. С. Зашкільняк, Т. С. Давидова, Т. М. Кипаренко. Генієм Леніна народжена (до 70-річчя II з'їзду РСДРП), Львів, 1973.

фактами і деталями. Найбільше документів використано із збірника «Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграницных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.)» (К., 1964 р.). Особлива цінність цих листів-документів полягає в тому, що вони набагато достовірніші, ніж написані через 20—25 років мемуари або архівні документи жандармських управлінь, від яких багато було сховано.

Особисті контакти В. І. Леніна з більшовиками, які працювали в Росії, зокрема на Україні, і листування з ними мали велике значення у боротьбі за єдність партії. В. І. Ленін і Н. К. Крупська інформували місцеві комітети про стан справ у партії після II з'їзду РСДРП, роз'яснювали значення його рішень, викривали опортуністичні дії меншовиків та їх лідерів.

Так, у листі В. П. Ногіну від 30 вересня 1903 р. В. І. Ленін і Н. К. Крупська повідомляли: «Зроблено з'їздом дуже й дуже багато чого: прийнято програму, статут, ряд важливих рішень — все це величезною більшістю... Розійшлися в питанні про склад центрів... Але листи з комітетів дають повну надію на те, що до розколу, яким загрожують меншовики, справа не дійде. Занадто це було б уже безглуздо. Ті комітети, від яких були листи з цього приводу, заявляють, що підкоряються рішенням з'їзду і будуть робити все можливе для сприяння роботі ЦК і ЦО»⁴.

Викриваючи дезорганізаторські дії меншовицьких лідерів, Н. К. Крупська в листі Київському комітетові РСДРП 2 жовтня 1903 р. писала: «ЦК і ЦО запропонували всім товаришам спільно працювати над організацією партії, але меншість дуже незадоволена складом центрів і проповідує «легальний бойкот», тобто відмову від сприяння роботі центральних установ (так, Мартов і необрані члени редакції відмовилися писати в «Искру», хоча їх просили про це)»⁵.

15 жовтня 1903 р. у листі до одного з членів Одеського комітету РСДРП Н. К. Крупська, детально характеризуючи поведінку меншовиків, писала, що відразу після закінчення з'їзду редакція ЦО запропонувала всім колишнім членам редакції співробітничати в «Искре» і «Заре», але одержала відповідь: «Ми не кріпосні». Тоді було запропоновано кооптувати до редакції одного чоловіка з колишніх її членів, але й ця спроба примирення закінчилася невдачею. Оскільки колишні члени редколегії твердили, що причина їх самоусунення від роботи — не особиста образа, а теоретичні протиріччя з організаційних питань, редакція ЦО просила їх викласти свої погляди на сторінках «Искры» и «Зари», але замість цього одержала заяву за підписом Мартова, Засулич, Старовера, Аксельрода та двох колишніх співробітників Троцького і Кольцова, що вони віднині «ніякої участі ні в «Искре» ні в «Заре» брати не будуть»⁶.

Меншовики вибрали шлях бойкоту центральних партійних установ, добивалися кооптації всіх колишніх членів редакції. Н. К. Крупська звернулася до більшовицьких комітетів з проханням, щоб вони надсилали контрроз'яслюючі про сприйняття рішень з'їзду.

Почалася боротьба за кожний комітет. Меншість, створивши фракційний центр, направляла в місцеві організації своїх представників, які виступали проти рішень з'їзду, проти більшовиків. В. І. Ленін 5 жовтня

⁴ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграницных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), К., 1964 (далі — Переписка...), стор. 24—25.

⁵ Там же, стор. 377.

⁶ Там же, стор. 380.

1903 р. писав членам ЦК: «Готуйтеся до найлегальнішої, але одчайдушної боротьби. Треба неодмінно зайняти своїми людьми місця в усіх комітетах без винятку. Треба звернути особливу увагу на Харків, Катеринослав і Ростов»⁷.

На бік меншовиків перейшов і Плеханов, який, порушуючи волю партійного з'їзду, вирішив кооптувати стару редакцію «Искры». В. І. Ленін вважав недопустимим переглядати рішення партійного з'їзду на догоду групівщині і вийшов з редакції «Искры» з тим, щоб закріпитися в ЦК партії і звідти повести боротьбу проти опортуністів. З № 52 (листопад 1903 р.) газета переходить до рук меншовиків. Нова, опортуністична «Искра» відкрила злісну кампанію проти Леніна та більшовиків. На її сторінках вимога обов'язковості виконання рішень з'їзду оголошувалась «бюрократизмом» і «формалізмом», підкорення меншості більшості — «казарменою дисципліною», розгорнулася відкрита проповідь анархістського індивідуалізму.

У двадцятих числах листопада 1903 р. Ленін був кооптований до складу Центрального Комітету і став його закордонним представником⁸. Російська частина ЦК РСДРП перебувала у Києві, куди (з метою її посилення) після з'їзду приїхала Р. С. Землячка і Л. М. Кніпович, у вересні — брат В. І. Леніна Д. І. Ульянов, а в жовтні — його сестри А. І. Ульянова-Єлізарова та М. І. Ульянова. Беручи активну участь в роботі Центрального Комітету, Ульянови листувалися з місцевими партійними комітетами на Україні, з парторганізаціями Петербурга, Саратова, Ярославля та інших міст Росії⁹.

В. І. Ленін, переконавшись в безвихідності з кризою, наприкінці 1903 р. запропонував скликати III з'їзд партії, про що писав тоді Центральному Комітетові: «*Порятунок один — з'їзд. Лозунг його: боротьба з дезорганізаторами*»¹⁰.

Позбавлений такого важливого засобу зносин з партією, як газета, він підтримував тісний зв'язок з партійними організаціями за допомогою листування, яке досягало в той час до 300 листів на місяць¹¹. В. І. Ленін і за його вказівками ЦК посилали партійних працівників для ознайомлення із станом справ на місцях. Володимир Ілліч зустрічався з більшовиками, які приїжджали за кордон і інформували його про стан справ у місцевих партійних організаціях Росії.

Перше повідомлення про II з'їзд РСДРП та його рішення соціал-демократи Катеринослава одержали від делегата з'їзду С. І. Гусева, який за дорученням ЦК партії побував також в Одеському, Миколаївському, Харківському комітетах партії¹². Катеринославський комітет (його в той час очолював В. П. Ногін) приєднався до більшості з'їзду. Неодноразові спроби меншовиків (А. Локерман, Р. Гальберштадт та інші) похитнути позицію катеринославців закінчилися невдачею. В листі редакції «Искры» у жовтні 1903 р. В. П. Ногін писав: «*Всі ми цілком висловлюємося за рішення більшості і будемо робити все можливе для підтримки ЦК і ЦО*»¹³. Про твердість і послідовність більшовицької позиції Катеринославського комітету РСДРП свідчить його рішення, в якому, зокрема, говориться: «...приймати людей, перевіривши їх ставлення до ЦК і ЦО»¹⁴.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 93.

⁸ Див.: В. І. Ленін. Біографія, К., 1970, стор. 106.

⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 57.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 167.

¹¹ В. І. Ленін. Біографія, стор. 107.

¹² «Пролетарская революция», 1928, № 6—7, стор. 54.

¹³ Переписка..., стор. 382.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 18, оп. 17, спр. 1252, арк. 1.

У грудні того ж року на засіданні Катеринославського комітету за участю представника ЦК М. М. Ессен було обговорено доповідь про II з'їзд і прийнято резолюцію, в якій повністю схвалювалися його рішення, визнавалися центральні установи партії та обов'язковість виконання їх рішень, а також засуджувалися дезорганізаторські дії опортуністів¹⁵. На засіданнях комітету читали протоколи II з'їзду; було ухвалено віддрукувати їх для розповсюдження¹⁶.

Позицію Катеринославського комітету висловив один з його членів — робітник Н. Є. Вілонов у листі до В. І. Леніна від 20 листопада 1903 р. Володимир Ілліч цього листа вмістив в післямові до брошури «Лист до товариша про наші організаційні завдання» (Твори, т. 7, стор. 107—108), в якій викривав інтриги меншовиків проти партії. «Навіщо ж тоді влаштовуються з'їзди, коли їх постанови не беруться до уваги і кожен робить, що йому заманеться, виправдуючись тим, що з'їзд, мовляв, неправильно ухвалив, ЦК недієздатний і т. д.,— писав Н. Є. Вілонов,— і це роблять ті, що до з'їзду весь час кричали про централізацію, про партійну дисципліну та ін., а тепер ніби хочуть показати, що дисципліна потрібна тільки простим смертним, а не їм, людям верху. Вони, мабуть, забули, що їх приклад страшенно розбещує молодосвідчених товаришів»¹⁷. На закінчення катеринославський робітник Н. Є. Вілонов просив В. І. Леніна висловити свою думку про стан справ у партії і про те, що треба робити.

Відповідаючи йому, Ленін писав: «По-моєму, російські товариші повинні рішуче повстати проти всякої дезорганізації і настояти на тому, щоб постанови з'їзду виконувались, щоб через сварки за те, кому бути в ЦО і в ЦК, не заважали роботі. Закордонні сварки літераторів і всяких інших генералів (яких Ви надто суворо називаєте вже прямо інтриганамі) тільки тоді стануть безпечні для партії, коли російські комітетчики-керівники будуть більш самостійні і зуміють твердо зажадати виконання того, що їх представники ухвалють на партійному з'їзді»¹⁸. Лист Володимира Ілліча сприяв активізації боротьби Катеринославського комітету проти меншовиків. Цей комітет провадив широку політичну роботу, розповсюджував нелегальну літературу, подавав допомогу партійним організаціям Луганська, Олександрівська, Мелітополя, Павлограда та інших міст Півдня України. Він першим серед місцевих партійних організацій 27 лютого 1904 р. висловився за скликання III з'їзду партії¹⁹.

Одеський комітет РСДРП в числі перших прийняв резолюцію з вимогою скликання III з'їзду партії. Але місцевим соціал-демократам довелося пережити значні труднощі. Ще в жовтні 1903 р. Одеський комітет обговорював проект резолюції про II з'їзд партії. Однак через свій примиренський характер цей проект не був прийнятий. Вирішили провести ще одно засідання, але воно не відбулося у зв'язку з арештами. Новий склад комітету утримувався від конкретного рішення до ознайомлення з протоколами з'їзду, незважаючи на те, що представник меншості наполягав на схваленні резолюції²⁰. Незабаром за вказівкою ЦК до Одеси приїхав І. Х. Лалаянц. Уже в листопаді він повідомляв В. І. Леніна про те, що Одеський комітет зміцнів (у цей час в його складі було 5 більшовиків і 2 меншовики) і що він ухвалив більшовицьку резолюцію про

¹⁵ Второй съезд РСДРП. Материалы и документы, М., 1938, стор. 254.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1597, оп. 1, спр. 30, арк. 453.

¹⁷ Переписка..., стор. 389.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 176.

¹⁹ Второй съезд РСДРП, стор. 261.

²⁰ Переписка..., стор. 384.

II з'їзд Закордонної Ліги²¹. Через місяць І. Х. Лалаянц писав: «Чекаємо протоколи, щоб виступити з різко визначеною резолюцією, так би мовити, у всеозброєнні»²². Наприкінці грудня 1903 р. в Одесу приїжджав уповноважений редакції меншовицької «Искры» В. Крохмаль. Його метою було дезорієнтувати місцевий комітет РСДРП і протягнути меншовицьку резолюцію. Члени комітету поставили Крохмалю запитання, чи з відома ЦК виконує він свою місію. Той відповів, що редакція «Искры» має право звертатися до комітетів без дозволу ЦК. Комітет відмовився обговорювати його заяву та пропозицію²³ і підтримав позицію більшості II з'їзду РСДРП.

Після масових арештів у жовтні 1903 р. соціал-демократична робота в Миколаєві була спрямована на відновлення зв'язків з робітниками. У грудні 1903 р. в Миколаївському комітеті працював лише один більшовик Радус-Зенькович («Писатель»), який листувався з В. І. Леніним. На початку січня 1904 р. сюди приїхав В. П. Ногін, що значно активізувало діяльність комітету, сприяло поліпшенню організаторської і пропагандистської роботи в робітничих масах. Більшовики діяли енергійно і це дало їм змогу подолати підступи меншовиків. Про це свідчить резолюція комітету, в якій говорилося: «Миколаївський комітет РСДРП вітає другий черговий з'їзд, який завершив справу фактичного об'єднання партії, дав їй загальну програму, поклав в основу партійної роботи і партійного будівництва ідею суворої централізації, виробив організаційний статут і обрав центральні установи партії»²⁴. Більшовики добилися змін у складі комітету. Колишні його члени — меншовики — вибули, визнавши свою нездатність і бездіяльність. Між миколаївськими більшовиками і закордонним більшовицьким центром зав'язалося листування.

Поліський комітет РСДРП, створений М. К. Владимировим, стояв на боці більшості II з'їзду, виступав за скликання III з'їзду партії.

Гострою і напруженою була боротьба за посилення більшовицького впливу в Київському комітеті РСДРП, де меншовики за всяку ціну намагалися зміцнити свої позиції. Відразу після з'їзду партії вони направили у Київ своїх представників на чолі з южноробоченцем Розановим, які були кооптовані до складу комітету. 15 жовтня 1903 р. в листі до Одеси Н. К. Крупська повідомляла: «Київський комітет після того, як туди спочатку було введено 3 прихильники меншості, прийняв резолюцію, в якій просив уладнати справу»²⁵, тобто стали на бік розкольників, порушивши цим самим рішення II з'їзду партії. 20 жовтня 1903 р., звертаючись до члена ЦК Г. М. Кржижановського, В. І. Ленін писав, що «комітети залишаються без догляду» і пропонував «що б то не стало займати позиції скрізь і всюди своїми людьми. Хоч по одній совати свою людину, цілком свою, безумовно в кожен комітет». В. І. Ленін зазначав: «в Києві роблять дурниці, і, дивна річ, ні Андреевський, ні Дядін, ні Лебедев * не ввійшли туди для боротьби»²⁶.

Київський комітет повністю в руках меншовиків, інформував Володимира Ілліча 24 листопада І. Х. Лалаянц, «верховодить Мартин **». Настрій там відверто ворожий»²⁷.

²¹ Там же, стор. 390.

²² Там же, стор. 395.

²³ Там же.

²⁴ Там же, стор. 406—407.

²⁵ Там же, стор. 380.

* Д. І. Ульянов, Л. М. Кніпович, С. І. Гусев — агенти ЦК.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 149.

** Южноробоченець Розанов.

²⁷ Переписка., стор. 390.

Після масових арештів київських соціал-демократів на початку 1904 р. склад комітету змінився, про що В. Вакар повідомляв В. І. Леніну: «Ставлення Київського комітету до партійних протиріч... стало зовсім невизначеним»²⁸.

Щодо самого В. Вакара, то він займав примиренську позицію, про що свідчить його лист до В. І. Леніна від 17 жовтня 1904 р., в якому він писав, що «як і раніше (коли Ви пам'ятаєте мою думку), стою за необхідністю компромісу з меншістю, поступок їй, хоча б для цього довелося б дещо поступитися нашими організаційними принципами»²⁹. Водночас В. Вакар висловився за скликання III з'їзду партії.

Харківський комітет РСДРП відразу після з'їзду захопили меншовики-южноробоченці. В січні 1904 р. почалися арешти. Зв'язок закордонного ленінського центру з харківською організацією був перерваний, у Н. К. Крупської не було ні адрес, ні явок.

Гірничозаводський комітет, як і Ростовський, одержав повідомлення про з'їзд, ухвалив резолюцію, в якій висловлювався жаль з приводу протиріч і пропонувалося ЦК і ЦО «кооптувати ті цінні сили, які вибули»³⁰, тобто відновити старий склад редакції. Керівництво «Союзу гірничих робітників» зайняло меншовицьку позицію, але більшовики при допомозі Катеринославського комітету посилили свій вплив на соціал-демократичні організації і групи рудників, шахт і заводів Донбасу. Луганський комітет РСДРП тримав тісний зв'язок з катеринославськими більшовиками, чинив серйозну протидію меншовицькому комітетові «Союзу гірничих робітників», виступив за скликання III з'їзду партії³¹.

Меншовики закріпилися в Полтавському і Кременчуцькому комітетах, і більшовикам довелося вести вперту боротьбу проти їх антипартійних дій. У Київському та Харківському комітетах, у Кримському союзі, а також у інших партійних організаціях, в яких керівництво було захоплено меншовиками, було багато соціал-демократів, особливо робітників, які з перших днів стали на бік більшості з'їзду.

Російсько-японська війна загострила всі суперечності суспільного життя в Росії, посилила невдоволення серед широких народних мас. В країні склалася революційна ситуація.

Більшовики роз'яснювали народу несправедливий характер війни, закликали до боротьби проти війни і самодержавства, докладали чимало зусиль, щоб зберегти і зміцнити партію робітничого класу. Меншовики виступали під лозунгом: «Мир, що б то не було», не зв'язували припинення війни з поваленням самодержавства, продовжували дезорганізаторську діяльність у партії.

На початку лютого 1904 р. у зв'язку з становищем, що склалось у партії, В. І. Ленін у листі до члена ЦК Г. М. Кржижановського пропонував: «1) зняти бучу в комітетах проти ЦО з найбільш воєнними резолюціями; 2) полемізувати в листках комітетів з ЦО; 3) ухвалювати в комітетах і друкувати на місці резолюції про з'їзд; 4) засадити Шварца, Вакара та ін. за листки для Центрального Комітету»³². Цим ленінським планом і керувалися у своїй діяльності більшовицькі комітети. В. І. Леніну і його соратникам довелося одночасно вести боротьбу з меншовиками і переборювати примиренський настрій серед деякої частини більшовиків, у тому числі й членів ЦК.

²⁸ Там же, стор. 411.

²⁹ Там же, стор. 460.

³⁰ Там же, стор. 379—380.

³¹ И. Берхин. Луганская большевистская организация в период первой русской революции, Сталино, 1950, стор. 34.

³² В. И. Ленин. ПСС, т. 46, стор. 352.

Одним з опорних пунктів більшовиків у їх боротьбі за скликання III з'їзду було Південне бюро РСДРП, утворене з ініціативи і за допомогою В. І. Леніна в лютому 1904 р. у складі В. В. Воровського, І. Х. Лалаянца, К. Й. Левицького. Воно об'єднувало Одеський, Миколаївський, Катеринославський комітети та інші партійні організації Півдня. Бюро, яке провело велику роботу щодо зміцнення позиції більшовиків та скликання III з'їзду партії, допомагало партійним організаціям у розповсюдженні нелегальної літератури, підготовці листівок (автором більшості з них був В. Воровський). Члени Південного бюро і його агенти виїжджали в південні міста.

Більшовицькі комітети, які об'єднувало Південне бюро ЦК, спиралися на передових робітників промислових підприємств. На початку 1904 р. Одеський комітет РСДРП налічував близько 400 робітників, Катеринославський — понад 450, Миколаївський — близько 300, Луганський — близько 100³³. Змінилися організаційна структура і методи політичної роботи комітетів. Великі міста ділилися на райони, а окремі з них — на підрайони. В кожному районі були відповідальний організатор і пропагандист, але структура комітетів ще не була уніфікована.

Південне бюро розгорнуло широкую агітаційну роботу за скликання III з'їзду РСДРП. Резолюцію про необхідність його негайного скликання ухвалив на початку березня 1904 р. Одеський комітет. Надрукована в підпільній друкарні, вона була надіслана Н. К. Крупській, яка 5 квітня 1904 р. писала Південному бюро ЦК РСДРП в Одесу: «Друкована резолюція одержана і справила сенсацію. Перекладаємо її німецькою мовою і відправляємо Каутському»³⁴.

Південне бюро разом з Одеським комітетом партії у травні 1904 р. видало брошуру «Доповідь про II черговий з'їзд і стан справ у партії», яка відіграла велику роль у зміцненні позиції більшовиків. Н. К. Крупська з цього приводу зазначала: «Написана вона дуже добре, гаряче, ясно»³⁵.

На початку червня 1904 р. Катеринославський комітет звернувся до всіх організацій РСДРП з листом «Сучасні партійні течії і завдання революційної соціал-демократії», підготовленим М. О. Скрипником. В ньому викривалася антипартійна діяльність меншовиків, засуджувалося примиренство і вказувалося, що для створення партії необхідне об'єднання революційних соціал-демократів. Меншовицька «Искра» характеризувалася в листі як орган інтриг і демагогії, опортунізму і кустарництва, зокрема зазначалося, що вона «фактично перестала бути ідейним керівником партії»³⁶.

Величезну роль у боротьбі більшовиків проти меншовиків, в утвердженні партійних організацій Росії на позиціях більшості відіграла книга В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад». Н. К. Крупська, інформуючи своїх кореспондентів у Миколаєві, Києві, Одесі про становище в партії, писала їм про підготовку В. І. Леніним брошури, а коли книга вийшла — повідомляла про це Південне бюро, цікавилася, чи одержали її місцеві більшовицькі комітети та керівники, яке враження і вплив вона справила³⁷.

Праця В. І. Леніна була широко розповсюджена на Україні і допомогла більшовикам у боротьбі за ліквідацію партійної кризи.

³³ А. С. Зашкільняк. Борьба большевиков за укрепление местных партийных организаций (1904—1905), Львов, 1963, стор. 21—22.

³⁴ Переписка., стор. 423.

³⁵ Там же, стор. 438.

³⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 60.

³⁷ Переписка., стор. 434, 436—437.

Примиренці, яких була більшість у Центральному Комітеті, відверто здали позиції меншовикам і в липні 1904 р. кооптували їх до складу ЦК. Вони позбавили В. І. Леніна прав закордонного представника Центрального Комітету, оголосили цензуру його творів, заборонили вести агітацію за скликання III з'їзду і розпустили Південне бюро ЦК. Однак члени останнього, незважаючи на це, продовжували свою діяльність. В. І. Ленін висловив категоричний протест проти антипартійних дій ЦК.

У серпні 1904 р. Володимир Ілліч приступив до організації так званого «Видавництва соціал-демократичної партійної літератури В. Бонч-Бруєвича і Н. Леніна», яке до кінця року випустило праці В. І. Леніна («Завдання російських соціал-демократів», «Лист до товариша про наші організаційні завдання», «До сільської бідноти»), Ольмінського («Геть бонапартизм!», «На новий шлях»), Ольмінського і Богданова («Наші непорозуміння»), Воровського («Рада проти партії»), Шахова («Боротьба за з'їзд»).

Важливим кроком у згуртуванні більшовицьких сил була скликана з ініціативи В. І. Леніна у серпні 1904 р. в Женеві нарада 22-х більшовиків. Вона прийняла написане Володимиром Іллічем звернення «До партії», яке стало програмою боротьби за скликання III з'їзду РСДРП. Одеський, Миколаївський, Катеринославський комітети приєдналися до рішення наради.

Наприкінці вересня 1904 р. Південне бюро комітетів більшості провело конференцію, в роботі якої взяли участь представники Одеського, Катеринославського і Миколаївського комітетів. Конференція гостро засудила опортуністичну дезорганізаторську діяльність меншовиків і висловилася за створення більшовицького центру в особі Організаційного комітету по скликанню III з'їзду партії. В. І. Ленін підтримав цю ідею в листі до учасників конференції і запропонував назвати центр не ОК, а Бюро комітетів більшості (БКБ). Невдовзі Володимир Ілліч почав підготовку до видання періодичного органу більшості — газети «Вперед», перший номер якої вийшов 22 грудня 1904 р.

Одержавши повідомлення про цю газету, з Одеси писали: «Чекаємо з нетерпінням «Вперед». Передові робітники, звичайно, зустріли вихід газети з захопленням. Леніна робітники страшенно люблять, і ми сподіваємося, що з виходом органу ми остаточно висадимо меншовиків, бо вони у нас дуже каламутять»³⁸. Г. С. Михайлов з Києва повідомляв: «Ваші брошури і № 1 «Вперед» читаються нарозхварт...»³⁹.

Більшовицька газета «Вперед» відродила революційні традиції лєнінської «Искры» і повела боротьбу проти опортунізму, згуртувала сили більшовиків, відіграла важливу роль у підготовці III з'їзду партії.

В. І. Ленін постійно дбав, щоб до газети писало якомога більше робітників. У кожному її номері друкувалися матеріали і листи робітничих кореспондентів, у тому числі й з України. Всього у 18 номерах газети «Вперед» опубліковано більше 100 різних матеріалів про революційні виступи та діяльність партійних організацій на Україні⁴⁰. Протягом 1904 р. більшовицькі організації видали 56 назв листівок із зверненнями до робітників, селян, солдатів.

Утворення більшовицьких центрів — БКБ і газети «Вперед» — знаменувало успішне подолання партійної кризи, що сприяло дальшому

³⁸ Там же, стор. 483.

³⁹ Там же, стор. 514.

⁴⁰ П. М. Шморгун. Більшовицькі організації України в період першої російської революції. 1905—1907 рр., К., 1955, стор. 77.

згуртуванню сил партії проти меншовиків, боротьбі за скликання III з'їзду партії, за підготовку пролетаріату до майбутньої революції.

Звістка про криваву розправу над мирною демонстрацією пітерських робітників 9 січня 1905 р. блискавично рознеслася по всій країні, викликавши обурення трудящих. Більшовики, які йшли на чолі революційних мас, проводили нелегальні збори, сходки, масовки, розповсюджували листівки, організовували демонстрації, страйки. Одеський комітет у січні 1905 р. випустив 7 найменувань листівок. В одній з них, виданій 8-тисячним тиражем, містився виклад ленінської статті «Початок революції в Росії», надрукованої свого часу в газеті «Вперед». Миколаївський комітет видав цю ж статтю листівкою в кількості 2 тис. примірників. Поліська, Катеринославська, Харківська та інші більшовицькі організації України також випускали листівки. В них трудящі висловлювали свою класову солідарність з петербурзьким пролетаріатом, підкреслювали його провідну роль у революційній боротьбі. В одній з таких листівок, випущеній Катеринославським комітетом від імені робітників Дніпровського заводу, говорилося: «...ми вітаємо вас, петербурзьких робітників, і приєднуємо наш голос до вашого могутнього поклику: Хай живе народна революція! Хай живе Російська соціал-демократична партія! ... Будьте певні, що вся робітнича Росія підтримає вас у нашій загальній великій боротьбі»⁴¹.

По країні прокотилася хвиля революційних виступів робітників, страйків, демонстрацій. До революційної боротьби вливалися нові сили. Робітничий клас України виступав як один з бойових загонів російського пролетаріату. Більшовицькі організації в практичній роботі зміцніли, зріс їх вплив і авторитет в масах.

З початком революції внутріпартійна боротьба між більшовиками та меншовиками ще більше загострилася. В умовах наростання революції перед партією постало невідкладне завдання — виробити свою стратегію і тактику. Меншовики чинили опір, намагалися не допустити скликання III з'їзду РСДРП. Більшовики на чолі з В. І. Леніним взяли на себе цю важливу ініціативу. 21 січня 1905 р. БКБ випустило «Повідомлення» про скликання чергового з'їзду, яке було гаряче підтримане і схвалене на Україні Одеським, Катеринославським, Миколаївським, Поліським комітетами, Луганською організацією, Київською та Харківською групами «Вперед».

На сторінках газети «Вперед» друкувалися резолюції комітетів, робітничих гуртків, листи про підтримку III з'їзду, пропозиції щодо його порядку денного.

Внутріпартійне становище лишалося напруженим. Як повідомляла в січні 1905 р. Н. К. Крупська в Харків, «...розрив між більшістю і меншістю повний. Рада, ЦК і ЦО остаточно зірвали з'їзд і намагаються зробити його фактично неможливим, добиваються розколу комітетів більшості. Меншість, з допомогою ЦК і ЦО, розколола вже Пітер і Одесу...»⁴²

Зазнавши невдачі у спробі розвалити Одеський комітет зсередини, меншовики створили в місті свою групу, яка не користувалася підтримкою робітників. Фабрично-заводські райони — Дальницький і Пересипський, а також значна частина Міського були надійною опорою більшовицького комітету.

Тяжке становище напередодні революції склалося в Катеринославі. Через арешти та з ряду інших причин більшовики не мали ніякого зв'язу

⁴¹ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 38.

⁴² Переписка..., стор. 518.

ку з центром — БКБ, не одержували нелегальної літератури, зокрема газети «Вперед». До Катеринослава приїхала група меншовиків, які, проникаючи в районні організації, проводили там підривну роботу проти більшовицького комітету. Обманним шляхом їм вдалося захопити в свої руки місцевий комітет. Вони розпочали свою діяльність з випуску листівок, що містили економічні вимоги. Це викликало невдоволення серед робітників, які заявили, що опортуністичних листівок вони приймати не будуть, і зажадали попереднього обговорення їх на партійних зборах, з чим керівники меншовицького комітету не погодились.

Як тільки В. І. Ленін дізнався про те, що Катеринославський комітет захопили меншовики, він направив туди відомих діячів партії П. М. Лепешинського та І. І. Шварца, а з Одеси прибула С. І. Гопнер. Вивчивши становище, що склалося в організації, більшовики за вказівкою В. І. Леніна створили в Катеринославі самостійну більшовицьку групу (пізніше вона виступала під назвою «Комітет більшості РСДРП»). В її діяльності брали активну участь і місцеві більшовики А. Я. Булигін, Б. М. Волін, І. Ю. Захаренко, Г. І. Петровський⁴³.

Більшовики Харкова при участі товаришів з Одеси Ф. А. Сергеева (Артема), Л. Н. Епштейна 30 січня 1905 р. створили самостійну організацію — групу «Вперед», яка відразу ж розгорнула пропагандистську, агітаційну та організаційну діяльність серед робітників. У листі до редакції «Вперед» від 2 березня харківські більшовики повідомляли: «Робітники ставляться з великим довір'ям. Всі залізничні майстерні вже в руках групи. Інші майстерні теж, на заводах уже є зв'язки...»⁴⁴

22 січня 1905 р. більшовик Г. С. Михайлов з Київської організації РСДРП писав В. І. Леніну про опортуністичні дії меншовиків у зв'язку із земською кампанією. Коли два активних робітники, писав він, районний організатор і пропагандист, виступили за проведення самостійної революційної тактики пролетаріату, то їх виключили з організації як послідовників Леніна. «...Маса надто незадоволена комітетом...», — робив висновок Г. С. Михайлов⁴⁵. У лютому 1905 р. за дорученням В. І. Леніна у Києві побував член Бюро комітетів більшості М. М. Лядов. Він ознайомився із станом справ, провів нараду більшовиків, запропонував їм організувати свою групу⁴⁶. В Києві також була створена більшовицька літературна група «Вперед», хоч вона й не оформилась як самостійна організація.

У Миколаєві 17 лютого 1905 р. був заарештований майже весь комітет, але через три дні зусиллями одного з його членів С. І. Черномордика, який уник арешту, він був відновлений. 23 лютого до Миколаєва приїхав представник ЦК, який не визнав прав відновленого комітету і створив ще один — з меншовиків.

У ході підготовки до III з'їзду партії зростає активність місцевих партійних організацій, посилюється їх вплив серед робітників, зміцніли зв'язки з редакцією «Вперед» та з Бюро комітетів більшості.

За завданням В. І. Леніна член БКБ М. М. Лядов об'їхав більшовицькі організації Одеси, Катеринослава, Харкова, Миколаєва і Києва. Метою цієї поїздки були підготовка та проведення виборів делегатів на III з'їзд партії. У Харківській організації велику роботу щодо цього провів В. Д. Бонч-Бруєвич, у Катеринославській організації і Подільському комітеті — В. І. Невський.

⁴³ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 67.

⁴⁴ Переписка..., стор. 553.

⁴⁵ Там же, стор. 512, 513.

⁴⁶ М. Н. Лядов. Из жизни партии, М., 1958, стор. 79.

Одеський комітет РСДРП обрав своїм делегатом на III з'їзд В. І. Леніна, з дорадчим голосом — М. О. Скрипника, Миколаївський — В. В. Воровського, Поліський — М. К. Владимиrowa, Катеринославський — М. С. Лещинського, Харківська група «Вперед» — Б. В. Авілова. Луганська організація в листі до з'їзду доручила відстоювати свої інтереси представникові Катеринославської більшовицької організації⁴⁷.

Утворення більшовицьких центрів — БКБ і газети «Вперед» — знаменувало подолання партійної кризи. В запеклій боротьбі перемогли ленінські організаційні й ідейні принципи. Під прапором Леніна згуртувалася переважна більшість партійних організацій Росії, які розгорнули боротьбу за скликання III з'їзду партії, за підготовку революції.

Таким чином, тривала й наполеглива боротьба В. І. Леніна і більшовиків за партію, проти меншовицьких дезорганізаторів, за скликання III з'їзду увінчалася повним успіхом. На з'їзд були запрошені як більшовицькі, так і меншовицькі організації. Але делегати, обрані від останніх, відмовилися від участі в роботі з'їзду і зібралися в Женеві на свою фракційну конференцію. Таке становище склалося в РСДРП напередодні III з'їзду партії.

⁴⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 69.

До створення багатотомної „Історії Української РСР“

В. Г. САРБЕЙ

МОНОГРАФІЧНА РОЗРОБКА ІСТОРІЇ КЛАСОВОЇ БОРОТЬБИ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН УКРАЇНИ В ПЕРІОД ІМПЕРІАЛІЗМУ

В історії нашої багатонаціональної Батьківщини за насиченістю найрізноманітнішими історичними подіями, активними учасниками яких тоді були дедалі ширші маси трудящих, порівняно невеликий проміжок часу — період імперіалізму, що розпочався на рубежі XIX—XX ст. і закінчився перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, перевершує всі попередні епохи класово антагоністичного суспільства. Невипадково В. І. Ленін приділяв велику увагу саме вивченню вітчизняної історії періоду імперіалізму, коли на очах невпинно зростав політично і кількісно, мужнів і загартовувався у класових битвах російський пролетаріат, зокрема один з його могутніх загонів — робітничий клас України.

Будучи не тільки вождем, а й істориком вітчизняного робітничого руху, В. І. Ленін відобразив у своїх працях різні аспекти революційної боротьби українського пролетаріату, історія якого невіддільна від виступів трудящих усіх націй проти царського самодержавства і капіталізму. Велике місце в ленінських творах відведено й аналізу революційних рухів селянства в період імперіалізму.

Запоруку успіху визвольного руху трудящих України В. І. Ленін бачив у їх непорушному союзі з російським пролетаріатом. Підкреслюючи цю думку, В. І. Ленін пророче писав у 1913 р.: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹. При вирішенні будь-якого справді серйозного і глибокого політичного питання, вчив вождь Комуністичної партії, групування йде по класах, а не по націях.

В. І. Ленін рішуче викривав прояви як українського буржуазного, так і російського колонізаторсько-великодержавницького націоналізму і в спеціальних працях М. Грушевського, і в публічних промовах, публіцистичних статтях Л. Юркевича, Д. Донцова, П. Мілюкова, П. Струве.

До ленінської теоретичної спадщини радянські дослідники звертаються при розв'язанні найскладніших проблем дожовтневої історії українського народу, зокрема й такої важливої в плані боротьби проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій, як формування й розвиток робітничого класу України. Її спеціальній монографічній розробці сприяли прийняті у другій половині 40-х років постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з ідеологічних питань. Партія зобов'язала істориків УРСР викривати буржуазно-націоналістичні концепції, які заперечували наявність місцевих національних кадрів у робітничому класі України.

Відповідаючи на актуальні потреби радянської історичної науки, О. О. Нестеренко і Ф. Є. Лось створили ґрунтовні монографії, в яких

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

докладно висвітлено джерела формування робітничого класу України, його економічне становище, кількісне зростання і розвиток робітничого руху². В основу своїх досліджень обидва автори поклали ленінське положення про пролетаріат як «...особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що різниться від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних»³. Вони показали, що на Україні пролетаріат формувався в основному за рахунок двох братніх народів — російського і українського.

Правда, у працях О. О. Нестеренка економічні питання розглядаються дещо відірвано від розвитку політичної боротьби пролетаріату. Всебічність дослідження цієї проблеми у монографіях Ф. Є. Лося була досягнута завдяки висвітленню ним процесу формування промислового пролетаріату не тільки з погляду кількісного зростання робітників, але й їх політичного загартовування в ході революційної боротьби.

Ленінську тезу про металістів як найзагартованіший в ході класової боротьби протягом десятиріччя перед революцією 1905 р. загін великої армії багатонаціонального всеросійського пролетаріату⁴ розкрив на конкретному матеріалі Ю. П. Лавров⁵. В його монографії простежено якісні зміни у страйковому русі українських металургів: від стихійних заворушень кінця XIX ст. до політичних виступів початку XX ст., якими керували революційні соціал-демократи — прихильники ленінської «Искры».

Важливому етапові в історії класової боротьби всеросійського пролетаріату — масовим робітничим страйкам 1903 р. на Півдні Росії, Україні і Закавказзі присвятили спеціальні праці І. В. Бортников та О. А. Парасунько⁶. Причому перший в основному змалював загальну картину липневого страйку 1903 р. (дещо докладніше, правда, зупинившись на подіях в Одесі), а другий розповів про боротьбу київських робітників, які активно підтримали виступи пролетарів Одеси і Баку, продемонструвавши тим самим свою інтернаціональну солідарність.

Історія боротьби пролетаріату України в період першої російської революції, своєрідність якої, за визначенням В. І. Леніна, полягала в тому, «...що вона була щодо свого соціального змісту *буржуазно-демократичною*, але щодо засобів боротьби була *пролетарською*»⁷, привертала увагу ще істпартівських дослідників 20-х — початку 30-х років⁸. Але перша спроба монографічного висвітлення цієї проблеми в масшта-

² О. О. Нестеренко. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст., К., 1952; його ж. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX ст., М., 1954; Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст.—1904 г.), К., 1955.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 471.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 358.

⁵ Ю. П. Лавров. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895—1904), К., 1970.

⁶ І. Бортников. Загальний страйк 1903 року на Півдні Росії, К., 1948; його ж. Июльские дни 1903 года на Юге России, Одесса, 1953; О. А. Парасунько. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г., К., 1953.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 219.

⁸ Л. Дмитрова. Україна в 1905 році, Харків, 1925; Ю. Борисевич. 1905 год в Харькове, Харьков, 1926; В. Манилов. Киевский Совет рабочих депутатов в 1905 г., К., 1926; А. С. Кирзнер. Горнорабчие Донбасса и Криворожья в первой российской революции, Харьков, 1926; Т. Харечко. 1905 год в Донбассе, Л., 1926; И. Николаенко. Революционное движение в Луганске, М., 1926; С. Каплун. Катеринославська Рада робітничих депутатів у революції 1905 р., Харків, 1931; А. Г. Пахомов. Нарис історії робітничого руху та революції 1905 року на Криворіжжі, Харків, 1932, та ін.

бі всієї території України, що входила до складу Росії, зроблена в 50-х роках Ф. Є. Лосем⁹.

В іншій монографії Ф. Є. Лося проаналізовано і синтезовано матеріал з історії боротьби пролетаріату України проти самодержавства в період реакції та нового революційного піднесення¹⁰. Автор показав вплив століпінської реформи на зміни в складі робітничого класу України, переслідування царизмом робітничих організацій, прогресивної преси, національні утиски трудящих з боку властей. Значне місце в праці П. Варгатюка, присвяченій тому ж періоду¹¹, відведено висвітленню виборчої кампанії по робітничій курії до IV Державної думи, діяльності більшовицьких депутатів від робітників Катеринославщини і Харківщини — Г. І. Петровського і М. К. Муранова.

Розвиток робітничого руху на Катеринославщині в 1910—1914 рр. показано також у книжці І. Л. Болясного¹². А в масштабі всієї території України цю проблему дослідив П. А. Лавров. У двох його монографіях¹³ докладно розкрито соціально-економічні зміни в робітничому класі України порівняно з попереднім періодом і головне — показано зростання політичної свідомості пролетаріату внаслідок наполегливої і послідовної агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків, що проявилось в значному піднесенні страйкового руху.

Позитивним у праці про класову боротьбу робітників Криворіжжя і Донбасу в період першої світової імперіалістичної війни¹⁴ є ґрунтовне висвітлення діяльності тих легальних робітничих організацій, зокрема профспілок, які, перебуваючи під впливом більшовиків, відігравали організуючу роль у робітничому русі. Але водночас автор дещо перебільшив вплив шовінізму на робітників. Навпаки, О. К. Кошик показав, що, незважаючи на шалену шовіністичну пропаганду царизму, буржуазії та опортуністів, в цілому пролетаріат України залишився на інтернаціоналістських позиціях¹⁵.

Автор іншої монографії на аналогічну тему — Й. Т. Щербина¹⁶ вперше на конкретному матеріалі показав вплив робітничого руху на виступи селян і солдатів, висвітлив діяльність більшовиків щодо організації боротьби трудящих проти імперіалістичної війни.

Отже, проблематика опублікованих монографічних досліджень охоплює історію робітничого руху на Україні від початку XX ст. до Лютневої революції 1917 р.

Робляться спроби показати в цілому класову боротьбу пролетаріату в період імперіалізму. Крім збірника статей, в якому висвітлено окремі аспекти цієї багатогранної проблеми¹⁷, та монографії з територіально-локальним охопленням теми¹⁸, українські вчені створили фунда-

⁹ Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955.

¹⁰ Ф. Є. Лось. Робітничий клас України в 1907—1913 рр., К., 1962.

¹¹ П. Варгатюк. Вроки реакції та нового революційного піднесення, Дніпропетровськ, 1959.

¹² Л. Болясний. Робітничий рух в Катеринославській губернії в 1910—1914 роках, Харків, 1963.

¹³ П. А. Лавров. Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг., К., 1957; його ж. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910—1914 гг., К., 1966.

¹⁴ Ю. И. Кирьянов. Рабочие Юга России. 1914—февраль 1917 г., М., 1971.

¹⁵ А. К. Кошик. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции, К., 1965.

¹⁶ Й. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках, К., 1963.

¹⁷ Робітничий рух на Україні в період імперіалізму, К., 1961.

¹⁸ В. И. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор. Пролетариат Харькова в трех революциях, Харьков, 1959.

ментальну синтетичну працю з історії робітничого класу УРСР¹⁹. В її першому томі показано титанічну діяльність В. І. Леніна, партії більшовиків щодо революційного виховання робітничого класу України як одного з передових загонів російського пролетаріату. Вперше в спеціальному розділі розкрито культуротворчу роль робітничого класу України.

Потребує ґрунтовного дослідження історія профспілкового руху на Україні в дожовтневий період, яку вивчали ще створені у 20-х роках комісії з історії профспілкового руху (іспрофи). Вже після Великої Вітчизняної війни у Москві вийшла в світ спеціальна праця про профспілку металістів Луганська²⁰. У 50-х роках з'являються монографії з історії розвитку профспілкового руху на Україні в дожовтневий період²¹.

Залишаються актуальними чітко визначені ще 1967 р. у першому томі синтетичної праці з історії робітничого класу УРСР завдання глибокого вивчення процесу формування і розвитку революційної ідеології пролетаріату України, форм і методів його страйкової боротьби, зародження і розвитку на Україні пролетарської культури та її ролі в революційному процесі, історії розгрому опортуністичних течій (економістських, меншовицьких, есерівських, бундівських, буржуазно-націоналістичних) у робітничому русі, загартування у класовій боротьбі під керівництвом більшовицької партії союзу робітничого класу і селянства тощо.

Щоправда, М. В. Демченко зробив спробу висвітлити класову боротьбу трудящих України саме в аспекті історії союзу робітничого класу і селянства²². В основному ж у радянській історіографії дожовтнева історія союзу робітничого класу і селянства досліджена під кутом зору боротьби більшовиків України за селянство. Цьому присвячено дві монографії: автор першої розкриває проблему в межах 1905—1907 рр., але на матеріалах усієї Росії²³, друга ж, написана лише на матеріалах України, хронологічно охоплює значно більший період — аж до лютого 1917 р.²⁴ Якщо згадати ще й монографію М. Н. Лещенка, в якій йдеться про події перших років ХХ ст.²⁵, то можна дійти висновку, що історія селянського руху періоду імперіалізму монографічно загалом розроблена більш-менш повно, хоч і досі відчуються прогалини щодо монографічного висвітлення окремих періодів (наприклад, 1907—1914 рр.).

В опублікованих працях яскраво показано широкий розмах селянських виступів у 1902—1904 рр. як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні, піднесення класової боротьби українських селян під час буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр., страйки сільських пролетарів у поміщицьких економіях, протести селян проти запровадження столипінського аграрного законодавства, антивоєнні се-

¹⁹ Історія робітничого класу Української РСР. У двох томах, т. 1—2, К., 1967.

²⁰ І. Б. Берхін. Луганский профсоюз металлистов, М., 1947.

²¹ В. Модестов. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957; А. Стадник, М. Прохоренко. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1959.

²² М. В. Демченко. Робітничий і селянський рух на Україні в період столипінської реакції (1907—1910 рр.), К., 1959.

²³ Т. І. Жуков. Більшовики у боротьбі за селянство у революції 1905—1907 рр., Львів, 1970.

²⁴ О. Г. Михайлюк. Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 — лютий 1917), К., 1968.

²⁵ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ ст., К., 1968.

лянські заворушення в окремих населених пунктах України у 1914—1917 рр. На конкретному матеріалі розкрито форми агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків в українському селі: розповсюдження марксистських періодичних видань, листівок, робота в нелегальних селянських гуртках політичної освіти, організація селянських комітетів, проведення мітингів, участь в агітаційній кампанії під час виборів до III і IV Державних дум.

Правда, ще слабо досліджено боротьбу більшовиків проти впливу на українське селянство дрібнобуржуазних груп і партій, насамперед есерів, рупівців, уесдеерпівців, «спілчан». Актуальність наукової розробки цієї проблеми пояснюється необхідністю викриття теорій буржуазно-націоналістичних істориків, які безпідставно ідеалізують вказані партії. В ході розпочатого ще в 20-ті роки ²⁶ висвітлення класової боротьби селянства України періоду імперіалізму українська радянська історіографія розвинула буржуазно-націоналістичну «теорію двокуркульства», згідно з якою в українському селі нібито існувало два типи куркулів, причому один з них відігравав прогресивну роль в історичному процесі, зокрема був керівником руху селянських мас під час буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр.

Повна наукова неспроможність цієї та інших «теорій» української буржуазно-націоналістичної історіографії щодо селянських рухів періоду імперіалізму остаточно доведена в багатьох працях, автори яких висвітлюють класову боротьбу селян України в роки першої російської революції ²⁷. Проте ще глибоко не розкрита висунута В. І. Леніним проблема двох соціальних воєн на селі в період першої буржуазно-демократичної революції. Слабо показано діяльність на Україні Всеросійської селянської спілки, яка, за ленінською оцінкою, «...була зародком окремої селянської партії» ²⁸. Єдина спеціальна праця про неї видана ще 1930 р. ²⁹.

Найважливіші підсумки вивчення радянськими вченими всієї багатовікової історії українського селянства, зокрема його класової боротьби в період імперіалізму, відображені у двотомній синтетичній праці ³⁰. У ній переконливо доведено, що викуваний під керівництвом більшовицької партії у ході класових битв революційний союз робітничого класу і селянства став вирішальною силою в поваленні буржуазно-поміщицького ладу і перемозі соціалістичної революції в жовтні 1917 р.

Розвиток класової боротьби робітників і селян України в період імперіалізму показано і в працях з історії революційного руху ³¹. Серед них слід відзначити брошури з важливої проблеми виникнення бойового єднання російських і українських пролетарів та загартування їх братерського союзу в революційних битвах проти царизму і буржу-

²⁶ В. Качинський. Селянський рух на Україні в роки 1905—1907. Частина I. Рік 1905, Харків, 1927; Н. Мірза-Авак'янц. Селянські розрухи на Україні 1905—1907 рр., Харків, 1929.

²⁷ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., К., 1955; його ж. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956; Е. К. Живолуп. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905—1907 годах, Харьков, 1956; А. К. Буцник. Селяни і сільський пролетаріат в першій російській революції, К., 1957; Л. Олійник і О. Гора. Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 роках, К., 1959; І. М. Рева. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905—1907 рр., К., 1964.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 328.

²⁹ О. Александров. Селянська спілка перед царським судом, Харків, 1930.

³⁰ Історія селянства Української РСР. У двох томах, т. 1—2, К., 1967.

³¹ І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку XX ст., К., 1958; С. О. Книтарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959.

азно-поміщицького ладу³². Найгрунтовніше ця проблема висвітлена в монографії І. І. Компанійця, присвяченій розкриттю ролі В. І. Леніна у зміцненні інтернаціональної єдності трудящих Росії і України в революційній боротьбі³³.

Продовжується розпочата ще істпартівськими дослідниками монографічна розробка історії революційного руху трудящих України періоду імперіалізму в локальних рамках різних місцевостей³⁴. Серед цих праць слід відзначити монографію П. М. Шморгуна про діяльність Рад робітничих депутатів³⁵. У ній вперше в радянській історіографії узагальнено відповідний матеріал по всій території України. Автор правильно пов'язує процес виникнення Рад з піднесенням страйкової боротьби пролетаріату і цілеспрямованою організаторською роботою більшовицьких комітетів і груп у революційні дні 1905 р. Особливістю цієї, як і інших праць українських радянських учених з історії першої буржуазно-демократичної революції, є висвітлення подій на Україні на широкому загальноросійському фоні.

Це ж характерно і для першого (і поки що єдиного) капітального дослідження з історії буремних лютнево-березневих днів другої російської революції на Україні³⁶. На великому фактичному матеріалі автор переконливо спростовує поширювану і нині в буржуазній та буржуазно-націоналістичній історіографії тезу про «стихийність» руху народних мас під час Лютневої революції 1917 р., розкриває велику організаторську роботу більшовиків. В. Л. Харитонов увів до наукового обігу багато нових фактів про виникнення Рад у містах України, але значно слабше висвітлив розвиток революційних подій на селі, не зробив глибокого аналізу національно-визвольного руху, з одного боку, і націоналістичної діяльності буржуазії міста і села, очолюваної Центральною радою, — з другого. Ці проблеми чекають своїх дослідників.

Приблизно з середини 50-х років українські радянські історики почали досліджувати історію революційного руху на західноукраїнських землях, які хоч і були в період імперіалізму відмежовані державними кордонами від основної території України, але постійно зазнавали могутнього впливу найреволюційнішого в світі багатонаціонального всеросійського пролетаріату, очолюваного ленінською партією.

У першій монографічній праці на цю тему³⁷ дано лише схематичний опис революційної боротьби мас. Глибиною і різнобічністю відзначається наукова розробка проблеми впливу першої російської революції на західноукраїнські землі. У виданих працях³⁸ показано, як

³² Ф. Лось. Спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму і капіталістичного гніту, К., 1954; М. Кравчук, П. Шморгун. Спільна боротьба українського і російського пролетаріату в революції 1905—1907 років, К., 1955; В. Скоробогатов. Бойова співдружність російського і українського народів в роки першої російської революції, К., 1955.

³³ І. І. Компанієць. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих у трьох революціях, К., 1970.

³⁴ І. Премислер. З історії революційного Луганська, К., 1940; В. А. Бабко. В годы подполья (Из истории рабочего движения в Конотопе (1903—1920 гг.)), К., 1950; В. И. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор. Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии, Харьков, 1955; П. Шморгун, Б. Корольов, М. Кравчук. Київ у трьох революціях, К., 1963.

³⁵ П. Шморгун. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р., К., 1955.

³⁶ В. Л. Харитонов. Лютнева революція 1917 року на Україні, Харків, 1966.

³⁷ В. Осечинський. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму, Львів, 1954.

³⁸ І. Довгаль. Вплив російської революції 1905 року на розвиток революційного руху в Галичині, К., 1952; О. Дей. Іван Франко і перша російська революція, Львів, 1956; В. Малкин. Первая русская революция и активизация русофильского движения в Галиции, Львов, 1956; К. Г. Каковський. На шляху до Великого Жовтня, Львів, 1970.

під її впливом пролетарі Галичини посилили боротьбу проти гнобителів, а прогресивна галицько-українська громадськість розгорнула агітаційно-пропагандистську діяльність за возз'єднання Східної Галичини з Наддніпрянською Україною в складі Росії.

Спроби буржуазних істориків заперечити колоніальне становище західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини, затушувати наявність тут гострих класових протиріч, применшити вплив революційного руху Росії викриваються у спеціальних монографічних працях³⁹. В них уперше узагальнено фактичний матеріал з історії всіх західноукраїнських земель, що перебували тоді під гнітом Австро-Угорської монархії: Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття.

Тяжке економічне становище робітничого класу і селянства, поєднане з нестерпним політичним гнобленням і національним безправ'ям трудящих західноукраїнських земель, всебічно показано в колективній узагальнюючій монографії⁴⁰. Автори остаточно спростовують антинаукову теорію «українського П'ємонту», за якою колоніальна окраїна Габсбурзької монархії на сході — Галичина нібито в другій половині XIX і на початку XX ст. відігравала роль економічного, політичного і культурного центру всієї України. В книзі наводиться багато яскравих фактів, які переконливо свідчать про вирішальний вплив революційного руху в Росії періоду імперіалізму (особливо після буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр.) на західноукраїнські землі.

Закінчуючи цей історіографічний огляд*, слід ще раз підкреслити незаперечні успіхи радянських істориків у монографічному дослідженні становища і боротьби двох основних трудящих класів періоду імперіалізму — промислового пролетаріату і селянства. Водночас помітно й певні прогалини у вивченні робітничого і селянського рухів на окремих етапах революційної боротьби, відсутність узагальнюючих праць і серйозних монографічних розробок з історії профспілкового руху на Україні та деяких інших важливих проблем. Особливо актуальним є створення фундаментальної праці з історії формування і розвитку союзу робітничого класу і селянства — вирішальної сили повалення самодержавного буржуазно-поміщицького ладу.

³⁹ І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 роки), К., 1960; П. К. Сміян. Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX — початку XX ст., Львів, 1968.

⁴⁰ Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, Львів, 1968.

* За його межами залишився великий творчий доробок істориків партії, які також вивчають проблеми класової боротьби трудящих України періоду імперіалізму. Але їх праці, на нашу думку, потребують спеціального історіографічного розгляду. Висвітлювана ж у даній статті проблематика розкривається також у працях: Ф. Є. Лось, О. С. Кудлай. Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України.— «УІЖ», 1962, № 5; П. А. Лавров. Украинская советская историография о рабочем движении на Украине в 1912—1914 гг.— Материалы сессии, посвященной 50-летию «Правды» и ленской стачки, М., 1962; М. Н. Лещенко. Історіографія класової боротьби в українському селі в роки першої російської революції.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1, К., 1968; Ф. Є. Лось, Л. В. Олійник. Стан і завдання вивчення революції 1905—1907 років на Україні.— «УІЖ», 1969, № 1; М. Н. Лещенко. Стан і завдання розробки проблем історії України епохи капіталізму.— «Архіви України», 1972, № 6; М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось, Л. В. Олійник. Історія України періоду капіталізму.— Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади, К., 1973.

Повідомлення

До 50-річчя присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна

СЛАВНИЙ ПІВВІКОВИЙ ЮВІЛЕЙ

П. П. ЯКУБЕНКО

12 липня ц. р. минає 50 років з дня присвоєння комсомолу імені Володимира Ілліча Леніна. Півсторіччя тому делегати VI Всеросійського з'їзду РКСМ одностайно вирішили перейменувати Російську Комуністичну Спілку Молоді у Російську Ленінську Комуністичну Спілку Молоді¹.

Роз'яснюючи своє рішення, з'їзд наголосив на тому, що трудяща молодь країни разом із своїм передовим загоном — Комуністичною Спілкою Молоді — має навчитися по-ленінськи жити, працювати і боротися, здійснювати заповіді геніального вождя і мислителя².

На прикладі життя та діяльності В. І. Леніна виховувалося не одне покоління справжніх революціонерів. І сьогодні із своїми думками й прагненнями до нього звертається трудяща молодь усього світу.

З кінця 80-х років XIX ст. пролетарська молодь почала брати активну участь у революційному русі. В 1886 р. у Бельгії виникла перша робітнича молодіжна організація «Молода гвардія». Пізніше аналогічні організації з'явилися і в інших країнах Західної Європи³.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. пролетарський молодіжний рух зародився і в Росії. Проте він у той час не мав чіткої політичної платформи, був організаційно слабким.

На ідейне виховання молодих робітників шкідливо впливала зрадницька діяльність міжнародного опортунізму, на позиції якого скочувалися й лідери більшості партій II Інтернаціоналу. Вони твердили, що революційний молодіжний рух є не результатом боротьби антагоністичних класів експлуататорського суспільства, а наслідком так званого «конфлікту поколінь».

Інтереси дальшого розвитку революційного процесу, боротьба за ліквідацію соціального й національного гноблення трудящих настійно вимагали спрямувати зусилля кипучої, бурхливої, шукаючої частини людства, як називав молодь В. І. Ленін, у русло загальнопролетарської боротьби, визначити ідейні та організаційні основи діяльності революційних юнацьких організацій, принципи керівництва ними з боку марксистів. У вирішенні цього питання — велика історична заслуга геніального теоретика пролетарської революції, вождя і вчителя трудящих усього світу В. І. Леніна, створеної ним партії.

Розробляючи політику більшовиків щодо молоді, В. І. Ленін виходив з чітко визначених класових позицій. Він наголошував на тому,

¹ Товарищ комсомол, М., 1969, стор. 137—138.

² Там же, стор. 139.

³ Питання комсомольської роботи, К., 1971, стор. 16.

що не було й не могло бути «молоді взагалі» як якоїсь абстрактної групи, ізольованої від реальної обстановки в країні. Володимир Ілліч завжди підкреслював, що є молодь не тільки робітнича і селянська, а й буржуазна.

Уже в перших своїх працях і, зокрема, у проекті резолюції «Про ставлення до шкільної молоді», внесеної на розгляд II з'їзду РСДРП (1903 р.), В. І. Ленін розвивав думку про те, що інтереси молодого покоління робітників повинні бути підпорядковані інтересам класової боротьби, справі підготовки пролетарської революції.

Побоюючись, що ідейно нестійка молодь захопиться псевдореволюційними гаслами, Ленін радив юним революціонерам вивчати теорію К. Маркса, знайомитися з різними політичними течіями, розуміти зміст боротьби між ними. Велику увагу Володимир Ілліч приділяв захистові молоді від «...фальшивих друзів...», які відвертають її від серйозного революційного виховання пустою революційною або ідеалістичною фразеологією..., ширять тільки безпринципність і легковажне ставлення до революційної роботи»⁴.

Обов'язковою умовою активної участі революційних молодіжних організацій у боротьбі за соціальну перебудову суспільства В. І. Ленін вважав керівництво ними з боку марксистської партії — вождя робітничого класу і всіх трудящих. Цьому питанню Володимир Ілліч приділяв величезну увагу протягом усієї своєї діяльності.

Виступаючи за «*організаційну самостійність* союзу молоді», бо без цього вона «*не зможе* ні виробити з себе хороших соціалістів ні підготуватися до того, щоб вести соціалізм *вперед*»⁵, В. І. Ленін залишав за партією право товариської критики її помилок, наголошував на тому, що молодь необхідно виховувати в дусі спадкоємності революційних традицій, готовності продовжувати їх. «*Ми навчилися і швидко вчимося боротися* — і боротися не поодиночі, як боролися кращі з батьків..., — писав він. — Наші діти боротимуться ще краще, і вони *переможуть*»⁶. У молодіжних організаціях він вбачав не тільки помічників, але й дійовий резерв марксистських партій.

Ленінські теоретичні положення про ідейні та організаційні основи революційного молодіжного руху повною мірою знайшли своє втілення у діяльності комсомолу, заснованого в нашій країні у жовтні 1918 р. Уперше була створена класова, пролетарська за своєю природою, комуністична, виховна за своїм характером, масова за своїм складом, самостійна за організаційною побудовою, самодіяльна за методами роботи молодіжна організація, яка працює під ідейно-політичним керівництвом Комуністичної партії.

Визначним програмним документом марксизму-ленізму в справі виховання активних борців за комунізм стала промова В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ у 1920 р. У ній глибоко розкрита класова суть молодіжного руху, принципи відносин між комсомолом і партією, висвітлено ряд фундаментальних теоретичних положень. Зокрема, дано визначення комуністичної моралі і свідомості, показано необхідність поєднання ідеологічних і організаційних принципів у роботі комсомолу, підкреслено, що комуністичне виховання молоді можливе лише в процесі її безпосередньої участі у комуністичному будівництві. Ленінські настанови «вчитися комунізму», «бути ударною групою, яка в усякій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин»,

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 415.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 145.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 200.

«тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»⁷ — стали дороговказом для трудящої молоді.

Праці і промови В. І. Леніна — невичерпне джерело для комуністичного виховання молодого покоління Країни Рад. Творчо розвиваючи ленінські положення, Комуністична партія завжди допомагала комсомолу визначити головні завдання в його діяльності, його роль на найвідповідальніших ділянках комуністичного будівництва.

Зміст настанови В. І. Леніна «вчитися комунізму» в нинішніх умовах з науковою глибиною розкрив у своїй промові на урочистому пленумі ЦК ВЛКСМ, присвяченому 50-річчю комсомолу, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. «Вчитися комунізму, — говорив він, — це значить завжди прагнути бути активним учасником комуністичного будівництва, щоб твоя праця — джерело задоволення і радості життя для самого тебе — зливалася з працею твоїх товаришів для загального добра. Це значить завжди ставити перед собою мету — стати ще кваліфікованішим працівником, оволодівати все новими науковими і технічними знаннями. Це значить завжди шукати нові, ще ефективніші шляхи у виробництві.

Вчитися комунізму — це значить безустанно вивчати теорію марксизму-ленізму, виробляючи в собі ясне розуміння великої історичної справи, за яку борються наша партія і наш народ, тверду ідейну переконаність у справедливості цієї боротьби. Це значить завжди розвивати в собі класову самосвідомість, виховувати себе на революційних традиціях Комуністичної партії і робітничого класу в душі непримирності до класових ворогів та їх ідеології. Це значить учитися розпізнавати класового ворога, якою б личиною він не прикривався.

Вчитися комунізму — це значить брати активну участь у громадському житті, звикати до управління громадськими справами, завжди і в усьому відстоювати інтереси нашого суспільства, нашого народу, нашої держави.

Вчитися комунізму — це значить словом і ділом, своїм особистим прикладом утверджувати норми комуністичної моралі. Це значить весь час підвищувати свій культурний рівень, розширяти свій кругозір, збагачувати розум все новими і новими знаннями із скарбниці людської культури.

Вчитися комунізму — це значить виховувати себе в душі беззавітного радянського патріотизму. Це значить прагнути всіма силами сприяти зміцненню могутності і процвітання нашої великої Батьківщини. Це значить як зіницю ока берегти морально-політичну єдність нашого суспільства, зміцнювати дружбу народів нашої країни, бути непримирним до будь-яких виявів націоналізму. Це значить завжди бути готовим віддати всі свої сили, а якщо потрібно буде, і життя, за справу захисту своєї соціалістичної Батьківщини, за щастя свого народу, за справу комунізму.

Вчитися комунізму — це значить виховувати себе в душі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, в душі братерської дружби з народами соціалістичних країн, бойового союзу з усіма борцями за справу миру і свободи народів, в душі класової солідарності з трудящими усього світу»⁸.

Уже півстоліття на багряному прапорі ВЛКСМ гордо сяє ймення геніального вождя трудящих усього світу. Народжений у буремні роки революції, плоть від плоті партії більшовиків-ленінців, комсомол про-

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 248, 261.

⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 263—264.

йшов славний героїчний шлях. В його лавах школу громадського становлення пройшли понад 115 млн. радянських людей⁹. 50-річний ювілей від дня присвоєння комсомолові імені В. І. Леніна з хвилюванням зустрінуть ті, хто штурмував Перекоп і бився на кронштадтському льоду, будував Комсомольськ-на-Амурі і Дніпрогес, а також ті, чия комсомольська юність проходила у грізних боях з фашизмом, хто підкорював цілину і простори Сибіру, долав космічні висоти.

Кипучою енергією, працьовитістю, самовідданістю молодого покоління пишуться золоті сторінки нинішньої історії ВЛКСМ.

Тісно згуртованим навколо Комуністичної партії, організаційно зміцненим прийшов до Ленінського ювілею комсомол України — бойовий загін ВЛКСМ. Сьогодні в його рядах 5 млн. 700 тис. комсомольців, майже половина з них працює безпосередньо у сфері матеріального виробництва. Згадаймо, що 50 років тому в республіці було всього 12 комсомольців з вищою освітою і лише кожний десятий мав середню. Нині з кожних 100 членів ВЛКСМ, без учнів шкіл і профтехучилищ, 82 мають вищу, незакінчену вищу або середню освіту¹⁰.

Вірність ленінським заповітам комсомол підтверджує натхненною працею на вирішальних ділянках комуністичного будівництва по перетворенню в життя рішень XXIV з'їзду КПРС. Тисячі й тисячі молодих виробничників стали на Ленінську ударну вахту. Справжньої масовості набув рух «П'ятиріччя — ударну працю, майстерність і пошук молодих!». З металу, виплавленого понад план з початку п'ятирічки комсомольсько-молодіжними колективами металургів, можна виготовити сотисячну колону тракторів — саме ту кількість, про яку мріяв В. І. Ленін на зорі Радянської влади. Молоді хлібороби республіки внесли вагомий вклад в український мільярд.

Серед правофлангових п'ятирічки — Герої Соціалістичної Праці, керівники комсомольсько-молодіжних колективів Володимир Мурзенко з Ворошиловградщини, бригада якого встановила два світових рекорди вуглевидобутку, Микола Ребенок з Чернігівщини, механізована ланка якого торік одержала з кожного гектара по 315 ц картоплі, Юстина Лендюк з Тернопільщини, яка виростила по 715 ц буряків на кожному гектарі¹¹.

Справжніми трудовими університетами для юнаків та дівчат стали ударні будови, студентські будівельні загони, штаби наукової організації праці, «Комсомольський прожектор», ради молодих спеціалістів, школи раціоналізаторів і винахідників, конкурси професійної майстерності.

У соціалістичному змаганні народилася і зміцніла дружба молодих металургів Запоріжжя і Підмосков'я, шахтарів Донбасу і Кузбасу, тракторобудівників Харкова і Волгограда, меліораторів Криму і Кубані.

Виконуючи постанову ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді», комсомольські організації республіки добилися дальшого піднесення рівня роботи по ідейному загартуванню юнаків та дівчат, вихованню їх на революційних, бойових і трудових традиціях нашої партії і народу. Активне прагнення молодих вчитися у Леніна, жити і працювати по-ленінськи породило такі нові форми пропагандистської і виховної роботи, як Всесоюзний Ленінський залік «Рішення XXIV з'їзду КПРС — у життя!», Ленінські уроки, читання. На завершальному етапі заліку, присвяченого 50-річчю

⁹ Н. Трущенко. Источник силы, М., 1973, стор. 5.

¹⁰ «Молодь України», 6 березня 1974 р.

¹¹ Поточний архів ЦК ЛКСМУ, папка № 11.

присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна, відбудеться громадсько-політична атестація його учасників.

На озброєнні ВЛКСМ нині система комсомольського політнавчання, яким у республіці охоплено понад 2 млн. юнаків та дівчат, політичні клуби, масовий рух слідопитів народного подвигу, військово-патріотичні табори, школи і об'єднання, змагання за комплексом ГПО тощо.

Кожний свій крок, свої плани і думи комсомол сьогодні звіряє по Леніну, йде по шляху, який вказав Володимир Ілліч і по якому веде нас славна Комуністична партія Радянського Союзу.

РОЛЬ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ У РОЗВИТКУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ ВИРОБНИЦТВІ РЕСПУБЛІКИ (1967—1973 рр.)

О. Ф. ШТЕПА

Справі технічного переоснащення сільськогосподарського виробництва, піднесенню науково-технічного та культурного рівня сільського населення, пропаганді передових методів праці у землеробстві та тваринництві Комуністична партія приділяє велику увагу. «Без постійного насичення сільського господарства технікою, кардинального розв'язання питань її ремонту і обслуговування, поліпшення справи підготовки механізаторських кадрів найрізноманітніших кваліфікацій не можна в нинішніх умовах успішно розв'язати завдання піднесення сільськогосподарського виробництва»¹.

Послідовний курс партії у здійсненні цих завдань знайшов конкретний вияв у рішеннях XXIV з'їзду та в наступних документах ЦК КПРС. «Йдеться про те,— говорив Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— щоб економічне зростання дедалі більшою мірою відбувалося шляхом підвищення продуктивності праці і прискорення науково-технічного прогресу, шляхом повнішого використання діючих виробничих потужностей, шляхом підвищення віддачі від кожного вкладеного в господарство карбованця...»².

Велика роль у втіленні накреслень партії в життя належить молоді, насамперед її авангарду — Ленінському комсомолу.

В умовах розвинутого соціалізму та будівництва комунізму ВЛКСМ справляє все більший вплив на економічну діяльність колгоспів і радгоспів. Нині третина зайнятих у сільському господарстві — молодь. Лише на Україні в цій галузі працює 2 млн. молодих колгоспників і робітників, кожен другий механізатор і третій тваринник — юнак чи дівчина³.

Про прагнення молоді республіки внести свій вагомий вклад у прискорення технічного прогресу на селі яскраво свідчать рішення XX (1966 р.) та XXI (1970 р.) з'їздів комсомолу України.

XX з'їзд ЛКСМУ поставив перед комітетами комсомолу завдання ширше розгорнути серед молоді змагання за прискорення темпів тех-

¹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 48.

² Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 50.

³ В. І. Ленін і комуністичне виховання молоді, К., 1971, стор. 229.

нічного прогресу, неухильне зростання продуктивності праці, піднесення культури і виявлення нових резервів сільськогосподарського виробництва, прищеплення почуття хліборобської гордості юнакам і дівчатам⁴.

Нову хвилю трудової та громадсько-політичної активності молоді у розв'язанні нагрітих завдань науково-технічного прогресу на селі викликав Третій Всесоюзний з'їзд колгоспників (1969 р.), виступ на ньому Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва. «Серйозної уваги,— говорив Леонід Ілліч,— потребує підготовка кадрів масових професій, здатних виконувати на високому рівні всі роботи, зв'язані з експлуатацією нової техніки, впровадженням хімії, розвитком меліорації... Комсомол подасть колгоспам і радгоспам неоціненну допомогу, якщо розгорне рух молоді за оволодіння сільськими технічними професіями»⁵.

Керуючись настановами партії та уряду, комітети ЛКСМУ чимало зробили для мобілізації комсомольців та молоді на виконання завдань, пов'язаних з прискоренням темпів піднесення сільського господарства на основі його послідовного технічного переоснащення, впровадження комплексної механізації на полях і фермах, меліорації земель.

Важливу роль у цій справі відіграв VIII пленум ЦК ВЛКСМ (1969 р.), який обговорив питання про роботу комсомольських організацій у розгортанні масового руху молоді за оволодіння технічними професіями. Пленум визнав за необхідне, щоб кожен комсомолець, молодий сільський трудівник глибоко оволодів технічними знаннями, суміжними професіями⁶.

Завдання, поставлене перед комсомольськими організаціями,— допомогти господарським органам забезпечити сільське господарство висококваліфікованими технічними кадрами—вимагало від них удосконалення старих і вироблення нових форм і методів роботи. Комітети комсомолу спільно з органами профтехосвіти займалися комплектуванням сільських професійно-технічних училищ (СПТУ) та забезпечення високого рівня навчально-виховного процесу в них, дбали про зміцнення матеріально-технічної бази СПТУ тощо. Це сприяло підготовці протягом лише останніх трьох років близько 200 тис. механізаторів. Комітети комсомолу, при активній підтримці та допомозі партійних органів, піклувалися про розвиток мережі громадських навчальних закладів—короткотермінових шкіл, курсів, гуртків, що працювали при об'єднаннях і відділеннях «Сільгосптехніки» на базі передових колгоспів, радгоспів, комітетів ДТСААФ, у сільських середніх школах. Цінну ініціативу виявили комсомольці колгоспу «Дружба» Хмельницького району на Вінниччині, які стали зачинателями руху під девізом: «Технічну спеціальність—кожному молодому трудівнику села»⁷. Цей почин, схвалений ЦК ЛКСМ України, поширився по всій республіці. Комітети ЛКСМУ забезпечували короткотермінові навчальні заклади контингентом слухачів, обладнували приміщення для занять і відпочинку, організовували харчування. Винятково велике значення надавалося практичним заняттям, які проводилися безпосередньо в тракторних бригадах під керівництвом досвідчених спеціалістів.

В результаті повсякденної організаторської роботи партійних і комсомольських організацій, а також відповідних сільськогосподарських органів рух за технічне навчання сільських працівників та

⁴ ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій, К., 1969, стор. 658.

⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 478.

⁶ «Молодь України», 30 грудня 1969 р.

⁷ «Молодь України», 3 грудня 1969 р.

молоді набув широкого розмаху. Уже на початку 1970 р. понад 100 тис. юних ентузіастів оволоділи професією тракториста, комбайнера, майстра машинного доїння. А всього протягом 1970—1973 рр. на коротко-термінових курсах підготовлено 206 тис. молодих механізаторів⁸. Важлива особливість руху в тому, що, продовжуючи традиції П. Ангеліної, Т. Анухіної та інших знатних жінок-механізаторів країни, до оволодіння цією почесною професією стали ширше залучатись дівчата. В Харківській області, наприклад, з 7084 слухачів механізаторських курсів їх було 3450. На батьківщині П. Ангеліної, в колгоспі «Заповіт Ілліча» (с. Старобешеве на Донеччині) 30 молодих колгоспниць сіли за кермо трактора⁹. Це поповнення дало можливість створити в ряді колгоспів та радгоспів спеціальні загони і навіть тракторні жіночі бригади.

Боротьба за оволодіння сільською молоддю технічними спеціальностями викликала до життя нові форми організаторської роботи комсомолу — штаби, ради, комісії з технічного всеобучу. Разом з комітетами ЛКСМУ, штабами «Комсомольського прожектора» вони здійснювали контроль за організацією технічного навчання, узагальнювали та пропагували кращий досвід у цій справі, розробляли рекомендації. Значну допомогу їм подавав Республіканський штаб всеобучу.

Важливими формами участі комсомолу в підготовці технічно грамотних кадрів стали школи передових методів праці, курси підвищення кваліфікації механізаторів, наставництво досвідчених фахівців над молодими. За допомогою прославлених механізаторів України Двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова, Героя Соціалістичної Праці В. П. Мельниченко, лауреата премії ім. Ленінського комсомолу В. І. Моторного та інших комітети комсомолу створили 2295 шкіл, які сприяли поширенню передових методів праці і науково-технічних знань серед сільської молоді. 1972 р. без відриву від виробництва на Україні підвищили професійну майстерність 50 тис. юнаків і дівчат, 200 тис. чол. оволоділи суміжними професіями¹⁰.

Підвищенню технічної майстерності молоді сприяли конкурси на звання кращого орача, комбайнера, майстра механічного доїння тощо, змагання за право одержати призи імені знатних хліборобів, Героїв Соціалістичної Праці. Ці заходи, що проводилися комітетами комсомолу у всесоюзному, республіканському, обласних і районних масштабах, перетворювались у масовий огляд майстерності землеробів і тваринників. У 1970 р. в конкурсах за професіями взяло участь понад 70 тис. молодих працівників сільського господарства¹¹.

У досліджуваний період значно зміцніли зв'язки комсомольських організацій із сільськими науково-технічними товариствами (НТТ), кількість яких в республіці становила 7515. Третину їх членів складала молодь. Комітети комсомолу постійно дбали про розвиток раціоналізаторського руху, технічної творчості, прищеплювали юнакам і дівчатам вміння творчо, стосовно до конкретних умов, використовувати досягнення сучасної науки і техніки для інтенсифікації сільського господарства, підвищення його ефективності. Традиційним стало проведення науково-технічних конференцій і конкурсів, на які лише 1973 р. представлено 8343 роботи.

⁸ XXI з'їзд ЛКСМ України. Документи і матеріали, К., 1970, стор. 72; «Молодой коммунист», 1973, № 12, стор. 5.

⁹ «Молодь України», 24 березня 1970; Комсомол Донбасса — XXIV съезду КПСС, Донецьк, 1971, стор. 5.

¹⁰ «Молодой коммунист», 1973, № 12, стор. 5.

¹¹ Архів ЦК ЛКСМУ. Довідка «Головні напрямки діяльності сільських комсомольських організацій в п'ятиріччі», 1971, арк. 4.

Комсомольці і молодь рішуче боролися за ефективне використання машинно-тракторного парку, підвищення продуктивності праці, економію пального та матеріалів. З цінним починанням виступили молоді трактористи Одещини, розпочавши роботу на підвищених швидкостях. Наслідуючи їх приклад, молоді механізатори республіки включилися в боротьбу за підвищення денної виробітки на трактор і комбайн, за поліпшення експлуатації та обслуговування сільськогосподарських машин, продовження строку їх служби. Водночас комітети комсомолу розгорнули змагання комсомольсько-молодіжних механізованих колективів за вирощування високих врожаїв основних сільськогосподарських культур на великих площах з мінімальними затратами ручної праці. За врожай у вирішальному році п'ятирічки боролося 10,5 тис. комсомольсько-молодіжних бригад і ланок¹², члени яких внесли вагомий вклад в український мільярд.

Велику роль у розвитку науково-технічного прогресу в сільському господарстві відіграли й комсомольці та молодь міст, зокрема підприємств тракторної, автомобільної промисловості, сільськогосподарського машинобудування. Організації ЛКСМУ спрямували пошук молоді на дострокове виконання державних планів, виготовлення понад план продукції із зекономленого матеріалу.

Комітет комсомолу Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе, наприклад, готуючи гідну зустріч 50-річному ювілею Великого Жовтня, мобілізував молодих робітників на активну участь у соціалістичному змаганні, на вирішення найактуальніших проблем виробництва, сприяв розвитку раціоналізаторства і винахідництва. Молоді тракторобудівники в позаурочний час склали із зекономленого матеріалу 100 гусеничних та колісних тракторів¹³.

У дні підготовки до 50-річчя ВЛКСМ молоді харківські тракторобудівники разом із своїми ровесниками з моторобудівного заводу «Серп і молот» виготовляли 130 надпланових тракторів з емблемою «Комсомольський». П'ятдесят з них були передані кращим молодим механізаторам республіки — переможцям у республіканському змаганні. У випуску цих машин брали участь 30 молодіжних колективів, 325 комсомольських груп, які охоплювали 6500 молодих робітників. Новим виявом творчої ініціативи молодих харків'ян стало змагання за виготовлення до ленінського ювілею 100 надпланових тракторів¹⁴. Надаючи великої політичної ваги створенню нової високопродуктивної сільськогосподарської техніки, комсомол ХТЗ взяв шефство над освоєнням випуску потужного трактора «Т-150». «Впровадження «Т-150» у серійне виробництво — під комсомольський контроль» — таким був девіз комсомольців.

Однією з важливих форм впливу комсомольських організацій підприємств на розвиток науково-технічного прогресу в сільському господарстві стала допомога робітничої молоді, інженерно-технічних працівників трудівникам сільського господарства в технічному навчанні. Комітети ЛКСМУ харківських заводів «Серп і молот», ХТЗ, трактороскладального, херсонського комбайнового заводу, підприємств Дніпропетровської, Ворошиловградської, Львівської, Запорізької та інших областей організовували індивідуальні та групові консультації, цикли лекцій з питань технології виробництва та експлуатації сільськогосподарських машин, допомагали сільським механізаторам підвищувати теоретичні знання. Шефська допомога була спрямована на те,

¹² «Молодой коммунист», 1973, № 12, стор. 4.

¹³ «Молодь України», 21 жовтня 1967 р.

¹⁴ 50 років ЛКСМУ. Документи і матеріали, К., 1970, стор. 47.

щоб навчити колгоспників якісно ремонтувати сільськогосподарську техніку.

В сучасних умовах, коли під керівництвом Комуністичної партії неухильно зміцнюється матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів, зростає роль комсомолу в підготовці технічно грамотних, висококваліфікованих сільськогосподарських кадрів, які люблять землю і працюють на ній. Підготовка спеціалістів масових професій дає змогу ширше впроваджувати досягнення науки і техніки в сільськогосподарське виробництво, що змінює характер праці землероба.

Комсомольські організації багато зробили для підвищення продуктивності громадського тваринництва, комплексної механізації виробничих процесів, поліпшення естетики праці та побуту працівників цієї важливої галузі. Всесоюзні огляди культури виробництва та умов праці на комсомольсько-молодіжних фермах сприяли широкому впровадженню машин та механізмів на фермах. Лише 1967 р. у Всесоюзному огляді, присвяченому 50-річчю Великого Жовтня, взяло участь 5,5 тис. комсомольсько-молодіжних колективів республіки. В ювілейному році ними було повністю механізовано 200 та частково понад 2,5 тис. тваринницьких ферм, побудовано та оформлено 1000 нових кімнат відпочинку та будинків тваринника, 451 ферму переведено на двозмінну роботу¹⁵.

Пошуками нових форм підвищення трудової активності молоді був позначений період підготовки радянського народу до XXIV з'їзду КПРС і виконання його накреслень.

У дев'ятій п'ятирічці робота молоді по прискоренню науково-технічного прогресу в тваринництві розгорнулась під девізом: «Тваринництво — ударна справа комсомолу». Підтримуючи почин долгоруківських комсомольців Липецької області, схвалений ЦК ВЛКСМ, комсомольські організації нашої республіки активно включилися в похід за технічне переоснащення тваринництва, оголосили молодіжні дворічки та трирічки комплексної механізації ферм.

Велику й різноманітну за формами роботу проводили комсомольські організації Тернопільської, Кримської, Чернівецької, Житомирської та інших областей. Комсомольці Дунаєвського району на Хмельниччині, наприклад, в результаті проведення такої дворічки при допомозі партійних організацій змонтували близько 20 молокопроводів, механізували роздачу кормів у 119 приміщеннях, доїння корів у 79, встановили на фермах 214 кормороздавачів, 200 транспортерів¹⁶. Активне шефство комсомольців Дубровицького району на Ровенщині сприяло зростанню рівня механізації всіх трудомістких процесів: автонапування — на 23,4%, очищення приміщень — на 13,8, роздачі кормів — на 20, а доїння — на 64%¹⁷.

Велику допомогу в механізації трудомістких процесів на фермах подавали комсомольські організації промислових підприємств, транспорту, будов. У вільний від роботи час вони виготовляли запасні частини, ремонтували електроприлади та механізми, виїжджали в колгоспи та радгоспи для монтажу обладнання ферм і кормоцехів, організовували недільники по ремонту тваринницьких приміщень тощо.

Трудова активність молоді зумовила виникнення обласних та районних «штабів механізації». Разом з правлінням колгоспів, адміністрацією радгоспів вони розробляли перспективні плани участі молоді в технічному оснащенні ферм, у співдружності з штабами та загонами.

¹⁵ «Молодь України», 16 січня 1968 р.

¹⁶ «Молодь України», 12 квітня 1972 р.

¹⁷ «Молодь України», 29 серпня 1972 р.

«Комсомольського прожектора» здійснювали безпосередній контроль над виконанням графіків механізації, добивалися, щоб на фермах працювала кожна доільна установка, кожний транспортер.

Серед різноманітних форм боротьби комсомольців і молоді за прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві важливе значення має участь юнаків та дівчат у здійсненні програми меліоративних робіт, накресленої на травневому (1966 р.), липневому (1970 р.), квітневому (1971 р.) Пленумах ЦК КПРС, XXIII та XXIV з'їздах партії. ЦК ВЛКСМ прийняв рішення про шефство комсомолу над спорудженням найважливіших водогосподарських об'єктів¹⁸.

Центральний та обласні комітети ЛКСМУ оголосили спорудження Північно-Кримського каналу, Каховської, Фрунзенської, Північно-Рогачицької, Придунайської та Південно-Бузької зрошувальних систем, а також спорудження об'єктів «малого» зрошення ударними комсомольськими будовами. Шефство над меліоративними спорудами зміцнювало ділові контакти комсомолу з водогосподарчими будівельними організаціями. Комітети ЛКСМУ постійно піклувалися про укомплектування будівельних організацій кадрами, допомагали закріпити молодих меліораторів на будовах, навчити будівельних професій, підвищити кваліфікацію. Важливу роль у розв'язанні поставлених завдань відіграли республіканське соціалістичне змагання комсомольсько-молодіжних колективів будівельних організацій, оголошене ЦК ЛКСМУ та Міністерством меліорації і водного господарства УРСР, змагання між комсомольсько-молодіжними бригадами, огляди раціонального і ефективного використання техніки, трудові естафети, конкурси професійної майстерності, що їх проводили комітети комсомолу та штаби ударних будов.

Організаторська і політична робота комсомолу, самовіддана праця молоді сприяли успішному виконанню поставлених партією завдань: за роки восьмої п'ятирічки при активній участі молодих меліораторів в республіці введено в дію зрошувальні системи на площі 159 тис. га, за перші роки дев'ятої п'ятирічки — 65 тис. га¹⁹. Цей успіх — результат творчих пошуків, глибокого розуміння багатотисячним загonom молодих меліораторів своєї ролі у створенні матеріально-технічної бази комунізму.

У боротьбі за технічний прогрес у сільському господарстві комсомолом зроблено чимало. Попереду велика робота над здійсненням комплексної механізації, піднесенням загальної культури землеробства й тваринництва, над виконанням накреслень XVII з'їзду ВЛКСМ та XXII з'їзду ЛКСМУ.

¹⁸ От съезда к съезду, М., 1970, стор. 15.

¹⁹ Архів ЛКСМУ. Звіт про роботу молодих механізаторів, 1973, арк. 8.

3 історії дружніх зв'язків між народами

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ТРУДЯЩИХ ДОНБАСУ ІЗ «СОЮЗОМ ЧЕРВОНИХ ФРОНТОВИКІВ» НІМЕЧЧИНИ

Є. М. СТУКАНОВ

У вирішенні завдань інтернаціонального виховання трудящих чимала роль належить всебічному вивченню зв'язків, що їх підтримувала в 20—30-ті роки молода Країна Рад з прогресивними робітничими організаціями капіталістичних держав, зокрема із «Союзом червоних фронтників» Німеччини (СЧФ).

В історичній літературі це питання ще не дістало належного висвітлення. Серед праць, в яких діяльність СЧФ була предметом спеціального розгляду, заслуговують на увагу дослідження радянського автора Л. Волинського¹ та німецького — Г. Дюнова². Перше з них (передмову написав Ернст Тельман) охоплює 1924—1927 рр., друге — весь період існування цієї організації. Багато сторінок відведено їй у четвертому томі багатотомної «Історії німецького робітничого руху» і в інших книгах, виданих в НДР³. Окремі факти з діяльності СЧФ, а головне — матеріал для правильного розуміння мети і завдань «Союзу» містяться в ряді статей його керівника, вождя німецького пролетаріату Ернста Тельмана⁴, а також у біографії цього видатного діяча міжнародного комуністичного й робітничого руху, написаній Віллі Бределем⁵. Крім того, різні аспекти даного питання порушено в загальноісторичних дослідженнях і навчальних посібниках з історії Німеччини⁶. Ці праці, хоч вони й не позбавлені окремих суперечливих відомостей щодо часу виникнення «Союзу» і припинення його діяльності, дають змогу уявити в загальних рисах історію СЧФ.

Але, якщо діяльність червоних фронтників більшою чи меншою мірою висвітлена в історичній літературі, то їх інтернаціональні зв'язки, насамперед з трудящими Країни Рад, майже залишилися поза увагою дослідників, а без цього неможливо глибоко розкрити антивоєнну роботу СЧФ і пояснити причини його існування протягом трьох років після офіційного розпуску. Деякі дані про ці зв'язки містяться в різних збірниках та в працях Л. С. Озерова, І. М. Кулінича, О. Ф. Осетрова⁷. Тут є ряд відомостей про візити представників СЧФ до нашої країни, листування між радянськими і німецькими робітниками, про змагання за право володіти прапором, запровадженим червоними фронтниками для радянських робітників. Все це, безумовно, цікаві факти, однак цілісної

¹ Л. Волинский. Красные фронтовики, М.—Л., 1928.

² H. Dünow. Der Rote Frontkämpferbund, Berlin, 1958.

³ Geschichte der Deutsche Arbeiterbewegung, Bd. 4, Berlin, 1966, Sachwörterbuch der Geschichte Deutschlands und der deutschen Arbeiterbewegung. Bd. 2, Berlin, 1970, та ін.

⁴ Э. Тельман. Избранные статьи и речи к истории германского рабочего движения, т. 1 (июнь 1919 — ноябрь 1928), М., 1957.

⁵ Вилли Бредель. Эрнст Тельман. Политическая биография, М., 1952.

⁶ В. Д. Кульбакин. Очерки новейшей истории Германии, М., 1962; Германская история в новое и новейшее время, т. 2, М., 1970; та ін.

⁷ Международная пролетарская солидарность в борьбе с наступлением фашизма (1928—1932), М., 1960; Сто лет. Сборник очерков, воспоминаний и документов из истории шахты им. Дзержинского, Сталино, 1960; Л. С. Озеров. Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность. 1921—1937, М., 1972; його ж. Международный пролетариат — Стране Советов, М., 1965; І. М. Кулінич. Українсько-німецькі історичні зв'язки, К., 1969; О. Осетров. Сторінки пролетарської солідарності, К., 1969, та ін.

картини протягом певного відрізка часу в межах бодай одного якогось району вони не дають.

Автор повідомлення поставив своїм завданням показати, не претендуючи при цьому на всю повноту й вичерпність, як зароджувалися й розвивалися дружні зв'язки СЧФ з трудящими Донбасу.

«Союз червоних фронтовиків» Німеччини виник у 1924 р., в період посилення реакції, як організація пролетарської самооборони. Спочатку його метою було: захист робітничих зборів, охорона страйкарів, допомога на випадок стихійного лиха тощо⁸. Однак невдовзі СЧФ став масовою організацією, яка захищала інтереси світового пролетаріату, насамперед інтереси першої в світі соціалістичної держави⁹. В лютому 1925 р. його очолив Ернст Тельман. Хоч «Союз» був безпартійною організацією, близько 30% його складу становили комуністи¹⁰.

Загальнонімецьке керівництво «Союзу» обиралося на щорічних з'їздах. Безпосередню практичну роботу червоних фронтовиків протягом ряду років спрямовував заступник голови СЧФ Віллі Леов. До складу СЧФ входили революційно настроєні робітники — колишні фронтовики, моряки, молодь та жіночі робітничі організації. Всього 1929 р. в його лавах налічувалося 215 тис. чол.¹¹

З перших днів своєї діяльності «Союз» прагнув встановити й розширити зв'язки з пролетаріатом інших країн, насамперед з робітничим класом СРСР, для виховання у німецьких трудящих почуття класової солідарності і взаємодопомоги. «Союз червоних фронтовиків», — писав Ернст Тельман в одній із своїх статей — виховує робітників для непримиренної класової боротьби, для захисту життєвих інтересів усіх трудящих міста й села, для нещадної війни проти імперіалістичної війни, для беззастережного захисту пролетарської держави — Радянського Союзу»¹².

Вже в 1925 р. встановилися перші контакти червоних фронтовиків Німеччини з трудящими нашої країни, в тому числі з робітниками Донбасу. Влітку тут перебувала німецька робітнича делегація. Під час мітингу, що відбувся на Щербинівському руднику (нині — м. Дзержинськ), донецькі гірники вручили гостям Червоний прапор, на полотнищі якого було вишито заклик: «Хай живе єдність робітничого класу!» Прапор прийняв робітник К. Фогельзанг, представник Дрезденського заводу жерстяних упаковок, член заводської ради. Однак соціал-демократичне керівництво цієї ради відмовилося від прапора, і К. Фогельзанг передав його загону СЧФ с. Банневіц (поблизу Дрездена), який очолював комуніст П. Куне. Заклик до єдності, написаний на прапорі, повністю відповідав завданням, що їх ставили перед собою червоні фронтовики¹³.

В лютому 1927 р. розпочалося систематичне листування між загальнонімецьким керівництвом СЧФ і партійними, профспілковими та іншими громадськими організаціями Сталінського округу (Донбас). Деяка роль у цьому, очевидно, належала радянському кореспондентові в Берліні, виходцеві з Донбасу Р. Переху, родичі якого жили тоді в шахтарському краї¹⁴.

⁸ Л. Вольтский. Назв. праця, стор. 23—24; Вилли Бредель. Назв. праця, стор. 92.

⁹ Э. Тельман. Избранные статьи и речи, т. I, стор. 413; Международная солидарность трудящихся в борьбе с реакцией и военной опасностью (1925—1927), М., 1969, стор. 183—185.

¹⁰ Л. Вольтский. Назв. праця, стор. 30.

¹¹ Советская Историческая Энциклопедия, т. 13, стор. 494.

¹² Э. Тельман. Избранные статьи и речи, т. I, стор. 413.

¹³ Сто лет, стор. 228—230; «Социалистический Донбасс», 12 червня 1960 р.

¹⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 418, арк. 2, 7; Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-946, оп. 1, спр. 1, арк. 46.

Наприкінці лютого 1927 р. в Сталінський окружком КП(б)У надійшов підписаний В. Леовим лист, в якому висловлювалося побажання, щоб робітники Донбасу до чергових з'їзду та зльоту «Союзу червоних фронтовиків», які мали відбутися, відповідно, в березні і в червні того ж року, надіслали привітання та Червоний прапор для вручення його найкращій районній організації СЧФ¹⁵. Окружком партії та окрпрофрада негайно відгукнулися на цю пропозицію. IV Всенімецькому з'їздові СЧФ було надіслано вітальну телеграму з побажанням успіхів у його роботі й листа, в якому говорилося про готовність робітників округу встановити тісні зв'язки з німецькими братами по класу і повідомлялося, що Червоний прапор послано¹⁶. Привітання донецьких трудящих усі делегати зустріли з ентузіазмом. Тепло подякувавши радянським друзям за телеграму, Ернст Тельман докладно розповів учасникам з'їзду про значення Донбасу в господарському будівництві Країни Рад, відзначив роль його робітників у громадянській війні. Делегати з'їзду від імені СЧФ і всього свідомого пролетаріату Німеччини послали робітникам і селянам Сталінського округу палкий революційний привіт. Було вирішено, що після того, як прапор — подарунок донецьких трудящих — прибуде до Німеччини, ЦК КПН в урочистій обстановці передасть його СЧФ для вручення організації червоних фронтовиків Рурського гірничого району, найсильніший в країні¹⁷.

В цей же час установлювалися зв'язки СЧФ і з трудящими інших районів Української РСР. Керівні партійні та профспілкові органи нашої республіки надавали цьому великого значення, про що, зокрема, свідчить призначення Уповноваженого по зв'язках між УРСР і «Союзом червоних фронтовиків» і привітання Всеукраїнської Ради профспілок делегатам вищезгаданого з'їзду¹⁸.

На початку червня 1927 р. відбувся Всенімецький зліт (огляд) СЧФ, на якому червоні фронтовики дали клятву на вірність державі робітників і селян — Радянському Союзові. В урочистій обстановці німецьким інтернаціоналістам було вручено три прапори — один від китайських і два від радянських трудящих, в тому числі й прапор, надісланий ще в березні робітниками Донецького басейну. Момент вручення прапорів зняли на кіноплівку, яку згодом було переслано Сталінській окрпрофраді¹⁹.

Таким чином, у 1927 р. дружні зв'язки трудящих Радянської України, і зокрема Донбасу, з членами «Союзу червоних фронтовиків» Німеччини ще більше зміцніли. Листування, обмін червоними прапорами та вітаннями з нагоди революційних свят і знаменних подій у житті як німецьких, так і радянських робітників були й надалі найпоширенішими формами цих зв'язків²⁰. Разом з тим важливе місце займали й особисті контакти під час візитів представників СЧФ до Радянського Союзу.

Один з приїздів німецької робітничої делегації на Україну, і зокрема на Донбас, був пов'язаний із святкуванням 10-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Серед тих, що приїхали, були й червоні фронтовики на чолі з В. Леовим. Перш ніж відбути до Харкова, В. Леов побував на Донбасі, де зустрічався з партійними і профспілко-

¹⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 418, арк. 2.

¹⁶ Там же, арк. 4, 8.

¹⁷ Там же, арк. 5, 7.

¹⁸ І. М. Кулінич. Назв. праця, стор. 236.

¹⁹ Л. Волинський. Назв. праця, стор. 72; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 440, арк. 52; спр. 418, арк. 7; ДОДА, ф. Р-946, оп. 1, спр. 1, арк. 46.

²⁰ І. М. Кулінич. Назв. праця, стор. 236—238; О. Осетров. Назв. праця, стор. 151, та ін.

вими працівниками Сталінського округу, відвідав металургійний завод, говорив з робітниками. За дорученням СЧФ він вручив представникам трудящих Донбасу Червоний прапор і передав їм листа від німецьких робітників²¹.

У свою чергу, керівництво СЧФ запрошувало донбасівців відвідати Німеччину, але з ряду причин політичного характеру це далеко не завжди можна було зробити. Та й німецькі друзі не могли безперешкодно приїздити до нашої країни. В 1928 р. реакція зробила спробу ліквідувати СЧФ. Радянські люди пильно стежили за подіями в Німеччині й висловлювали свою солідарність з червоними фронтовиками. Пленум Сталінської окрпрофради, який відбувся 5—7 травня 1928 р., звертаючись до членів СЧФ, висловлював жаль з приводу того, що запрошені німецькі товариші не змогли взяти участі в його роботі. Під час першотравневої демонстрації, писали учасники пленуму, робітничий клас Донбасу рішуче протестував проти розпуску «Союзу» і тепер з радістю зустрічає звістку про скасування його заборони²².

7 травня керівництво СЧФ послало окружному партії листа, в якому запрошувало представників донецьких трудящих на черговий Всенімецький зліт. 23 травня цей лист було розглянуто на засіданні бюро. Оскільки запрошення надійшло з деяким запізненням — зліт мав відбутися 27—28 травня — і послати делегацію було вже неможливо, вирішили обмежитися привітанням²³.

Наприкінці 1928 р. відбулася поїздка значної групи представників СЧФ у Донецький басейн, а також до Ростова-на-Дону та інших міст. Наступного року червоні фронтовики побували на Донбасі двічі. Один з цих візитів здійснили В. Хен та О. Геккерт, запрошені до Радянського Союзу на святкування 12-ї річниці Великого Жовтня. Вони мали рекомендаційні листи від загальнонімецького керівництва СЧФ та представництва цієї організації у Москві, в яких зазначалося, що метою поїздки В. Хена та О. Геккерта по країні, зокрема й на Донбас, є зміцнення зв'язків з радянськими профспілками — шефами «Союзу червоних фронтовиків» Німеччини. До Сталіно (нині — Донецьк) Хен та Геккерт прибули 29 листопада 1929 р., а наступного дня виїхали до Макіївки, де мали виступати на робітничих зборах²⁴.

В цей час «Союз червоних фронтовиків» був уже заборонений. Ще на початку травня 1929 р. правлячі кола Пруссії, а пізніше й інших німецьких земель прийняли рішення про розпуск СЧФ, який, однак, продовжував свою діяльність нелегально аж до 1933 р.²⁵ У зв'язку з цим зросла роль представництва СЧФ у СРСР, яке всіляко допомагало керівництву «Союзу» в нових умовах підтримувати контакти з радянськими, партійними та профспілковими організаціями нашої країни. Для забезпечення централізованого збору коштів серед радянських шефів у Держбанку СРСР (Москва) було відкрито спеціальний поточний рахунок на ім'я В. Леова. Профспілкові організації Донбасу також уживали заходів до подання матеріальної допомоги забороненому СЧФ²⁶.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 277, арк. 12; ДОДА, ф. Р-946, оп. 1, спр. 1, арк. 46; Ждановський краєзв'язний музей, фондний № 703, 705.

²² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 508, арк. 124.

²³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 567, арк. 2; спр. 522, арк. 87; ДОДА, ф. Р-837, оп. 1, спр. 316, арк. 2, 3.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 928, арк. 4, 5, 109, 112; «Диктатура труда», 30 листопада 1929 р.

²⁵ В. Д. Кульбакин. Назв. праця, стор. 269—270; Советская Историческая Энциклопедия, т. 13, стор. 494.

²⁶ І. М. Кулінич. Назв. праця, стор. 236—238; ДОДА, ф. Р-946, оп. 1, спр. 1, арк. 46.

Діючи нелегально, «Союз червоних фронтовиків» продовжував розвивати свої міжнародні зв'язки. Виявом цього була, зокрема, моральна підтримка «фронтовиками» соціалістичного змагання на радянських підприємствах. Так, у 1930—1933 рр. СЧФ запровадив перехідні Червоні прапори та Почесні грамоти, які вручалися переможцям у соціалістичному змаганні виробничих колективів²⁷.

За підсумками першого півріччя 1932 р. переможцем у соцзмаганні між шахтами м. Сталіно вийшла шахта № 10 Петрівського рудоуправління, колектив якої виконав піврічний план до 14 червня. У рапорті третій міській партконференції 30 червня 1932 р. шахтарі писали: «1 травня наша шахта одержала почесну нагороду — Червоний прапор бойового «Союзу червоних фронтовиків» Німеччини. Одержавши його, ми не лише закріпили досягнуті успіхи на основі широкого розвитку лєнінського соціалістичного змагання та ударництва, а й невинно підвищуємо наш добовий видобуток...»²⁸.

Гаряче підтримуючи розвиток соцзмагання, міжнародний пролетаріат розглядав успіхи радянських людей як свої власні. В телеграмі І Вседонецькій конференції ударників вугільної промисловості (квітень 1933 р.) червоні фронтовики писали: «Гірники Донбасу під керівництвом Компартії повинні з усіх шахт створити єдину зразкову ударну бригаду, єдиний господарський організм...»²⁹. А виступаючи на ІІ Вседонецькій конференції шахтарів-ударників (грудень 1933 р.), представник СЧФ говорив: «Ви, гірники Донбасу, перебуваєте на вирішальних ділянках соціалістичного будівництва. Ви повинні дати країні вугілля. Ви, металурги, повинні дати метал як знак нашої віри в остаточну перемогу революції, як знак інтернаціональної солідарності...»

В ці ж роки німецькі товариші надіслали окрпрофраді 11 Почесних грамот, які повинні були вручатися переможцям у змаганні на честь XVII з'їзду ВКП(б)³⁰.

Велику роль у розвитку та зміцненні дружніх зв'язків трудящих шахтарського краю з червоними фронтовиками Німеччини відіграли партійні організації Донбасу, насамперед Сталінський окружком (з 1932 р. — Донецький обком КП(б)У) і міськком партії. Майже всі питання, що стосувалися цих взаємин, розглядалися на засіданнях бюро. Партійні та профспілкові організації постійно дбали про те, щоб трудящі Донбасу були якнайбільше ознайомлені з діяльністю СЧФ. 6 травня 1929 р., наприклад, бюро Сталінського окружного КП(б)У вирішило залучити до листування з «Союзом» і комсомольські організації округу, широко використовувати робітничі збори для пропаганди інтернаціонального єднання з червоними фронтовиками³¹.

Таким чином, зв'язки СЧФ з трудящими нашої країни, зокрема Донецького басейну, були багатогранними і плодотворними. Вони мали велике значення для зміцнення дружби і взаємодопомоги між радянським і німецьким робітничим класом.

²⁷ Международная пролетарская солидарность в борьбе с наступлением фашизма (1928—1932). Документы и материалы. М., 1960, стор. 394—395; Л. С. Озеров. Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность, стор. 127, 135, 203; його ж. Международный пролетариат — Стране Советов, стор. 20; І. М. Кулінич. Назв. праця, стор. 237, 240—241, та ін.

²⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 18, оп. 1, спр. 4, арк. 65.

²⁹ Цит. за І. М. Кулінич. Назв. праця, стор. 240.

³⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 449, арк. 52, 53—54; І. М. Кулінич. Назв. праця, стор. 240.

³¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 679, арк. 20

**ПРО НАВЧАННЯ НА УКРАЇНІ МОЛОДІ
З ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН
(50—70-ті рр. XIX ст.)**

Л. Г. ЛЯШЕНКО

Слов'янські народи Балканського півострова здавна пов'язували свою долю з долею Росії, вбачаючи в ній «...свою єдину опору, свою визволительку, свого месію»¹. Незважаючи на багатовікову боротьбу проти турецького поневолення, південнослов'янські народи не змогли власними силами скинути це ярмо. Велика й могутня Російська держава, природно, стала втіленням надій південнослов'янських народів на визволення. Політичний курс царського уряду, начебто спрямований на «допомогу братам-слов'янам», насправді ставив собі іншу мету: оволодіти чорноморськими протоками. Тому під виглядом допомоги й заступництва він намагався нав'язати слов'янам Балканського півострова свою політику.

Царський уряд, щоб зберегти свій вплив серед слов'янського населення Балканського півострова, проводив ряд заохочувальних заходів, зокрема сприяв навчанню південнослов'янської молоді в школах Росії. В 1850 р. був виданий наказ про безборонний в'їзд до Росії зарубіжних слов'ян, які бажали вступити до місцевих учбових закладів². Щоб зміцнити вплив православної віри серед південнослов'янського населення, перші російські стипендії були виділені синодом для навчання молоді саме в духовних учбових закладах Росії³. В січні 1857 р. синод призначив 75 стипендій. На Україні для цієї мети були визначені Київська та Херсонська семінарії, як заклади, в яких здавна, але на власний кошт, навчалася молодь з південнослов'янських країн. Для Києва було виділено 20 казеннокоштных стипендій, для Херсона — 25⁴.

Група болгарських юнаків, які першими приїхали до Києва для навчання на рахунок цих стипендій, у своєму листі з великим запалом писала: «Не задовольнивши прагнення до науки на батьківщині і бажаючи бути корисними для страждених своїх співвітчизників, ми вирішили шукати освіти поза вітчизною, саме в Росії, якої спорідненість з нами значно сприяє нашій освіті...»⁵.

Юнаки приїжджали з різних міст і провінцій Болгарії, Сербії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини. 1859 р., наприклад, у Києві навчались такі видатні в майбутньому діячі культури, як Марин Дринов — основоположник болгарської історичної науки, Нешо Бончев — видатний болгарський літератор і перекладач, Живоїн Жуєвич — палкий патріот свого народу, згодом — один з перших діячів сербської соціал-демократичної партії⁶. Крім них, у Київській семінарії та духовному училищі в той час навчались також болгари Парфеній Стоянов, Атанас Христов, Димитр Петров, Іван Атанасов, Георгій Стаменов, Дойчо Перфанов, Єфим Манойлов, Марк Ветеров, серби Никодим Петрович, Мілутин Мікич, Петро Ніколич, Іван Перович, Андрій Мар'янович, Ілля Спасоевич, Ілля Ставрич, Стоядин Іованович, чорногорець Феодор

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 31.

² Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 712, оп. 1, 1850 р., спр. 114, арк. 1—2.

³ Д. Г. Песчаный. Русско-болгарские культурные связи в 30—40-х годах XIX в. — Из истории русско-болгарских отношений, М., 1958, стор. 149.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 712, оп. 1, 1857 р., спр. 103, арк. 7.

⁵ Там же, арк. 22.

⁶ Там же, ф. 712, оп. 1, 1861 р., спр. 146, арк. 158.

Негруш⁷. У 1863 році список вихованців поповнився новими прізвищами: Іван Данилович, Микола Ікономович, Петро Дімов, Петро Горбанов, Серафим Станішевський, Афанасій Рессавац, Обрад Михайлович, Єздемир Чехич, Микола Ковачев, Іван Саввов, Дмитро Паунов, Микола Ніколов, Дмитро Філов, Рачу Корольов, Савва Мінков⁸.

У Херсоні в духовно-учбових закладах з наданням стипендій у 1857 р. налічувалося 22 вихованці⁹. В липні 1858 р. до Херсона з Боснії та Герцеговини приїхали Василь Остоїч, Стефан Гаведариця, Іван Пічета та Микола Білич¹⁰, а у вересні того ж року — їх співвітчизники Дмитрій Богичевич, Афанасій Батинич, Христофор Миленкович та Микола Спахич. Згодом прибули болгари Даниїл Стоянов-Бурмов, Андрій Манойлов¹¹ та боснієць Олексій Попович¹².

У 1864 р. відбулися певні зміни: замість суми, яка асигнувалася на виховання південнослов'янської молоді засновано 40 стипендій за таким розрахунком: 6 по 250 крб. — для Київської академії, 18 по 235 крб. — для Херсонської семінарії, 16 по 200 крб. — для Київської та інших семінарій. З раніше виділених коштів було відраховано 2 тис. крб. у розпорядження сербського митрополита для 40 юнаків із Сербії та Чорногорії, які мали навчатися в Белградській семінарії.

З кожним навчальним роком кількість іноземних стипендіатів зменшувалася. Так, у тому ж 1864 р. в Київській семінарії їх залишилося 7¹³, а в 1868 р. — тільки 5: болгари Олексій Петков, Дмитрій Петров, Георгій Тишев, Христо Колев та Савва Мінков¹⁴, у 1869 р. — болгари Савва Мінков, Євфимій Попович та 2 серби¹⁵. «Виконанням прохання нашого, — писали вони вищому учбовому начальству, — ви зробите благодіяння нашому краю, який чекає освіти й досі не знав відмови з боку Росії»¹⁶.

У серпні 1871 р. до семінарії за рекомендацією болгарського консула був зарахований Василь Драганов, а скоро вихованцями семінарії стали Христо Стоянов та Афанасій Каншев¹⁷.

У 1873 р. з Болгарії до Києва прибув малолітній Святослав Георгієв, знання якого відповідали нижчому відділенню духовного училища¹⁸. Після вступних екзаменів до училища були зараховані також болгари Семен Карагезов, Євстафій Петров, Федір Цветков¹⁹, а прибулий пізніше Савва Емануїлов — до семінарії²⁰.

Таким чином, у 1873 р. в київських духовних учбових закладах навчалася тільки 5 болгар, у 1874 р. — 3 (Михайло Каранфилович, Деню Стефанов та Василь Діонісьєв)²¹, а 1875 р. їх список доповнили Станисмир Станисмиров, Авксентій та Іоанікій Захар'єви²². Загалом у київських нижчих, середніх та вищих учбових закладах у 1875 р. пере-

⁷ Тут же перебували сірійці Ніфон Муссей та Ібрагім Марков (ЦДІА УРСР, ф. 712, оп. 1, 1861 р., спр. 146, арк. 4).

⁸ Там же, 1864 р., спр. 10, арк. 3 зв.

⁹ Там же, ф. 711, оп. 1, 1859 р., спр. 76, арк. 6.

¹⁰ Там же, арк. 8.

¹¹ Там же, спр. 70, 1860 р., арк. 11.

¹² Там же, арк. 8.

¹³ Там же, ф. 712, оп. 3, 1871 р., спр. 19, арк. 30.

¹⁴ Там же, 1868 р., спр. 102, арк. 6.

¹⁵ Там же, 1869 р., спр. 92, арк. 74.

¹⁶ Там же, 1868 р., спр. 102, арк. 29.

¹⁷ Там же, 1871 р., спр. 19, арк. 18, 22—26.

¹⁸ Там же, 1873 р., спр. 17, арк. 17—35.

¹⁹ Там же, арк. 23—25.

²⁰ Там же, 1874 р., спр. 15, арк. 33.

²¹ Там же, арк. 1.

²² Там же, 1875 р., спр. 13, арк. 1, 13, 20.

бувало 14 болгар, 6 сербів, 2 чорногорці, 9 болгарок і 7 сербок²³. У 1876/77 навчальному році на утриманні синоду перебувало 15 вихованців-болгар²⁴. Вони відвідували семінарію та училище, але вищим учбовим закладом, де здавна навчалася молодь з південнослов'янських країн, вважалася Київська академія²⁵.

В середині XIX ст. в Київській академії продовжували навчання ті, хто закінчив семінарію (наприклад, серби Алімпій Василевич та Микола Зисич)²⁶.

В 1856 р. до Київської академії прибули Микола Попович та Сретен Крестич — сербські юнаки, які проходили попередній курс навчання в Белградській семінарії, а Сретен Крестич навіть вчителював у Шато-рацькій общині²⁷.

Відомо, що в сербських землях на той час дуже потрібні були вчителі для місцевих шкіл. Тому не випадково Ілля Ставрич з Боснії та Іван Перович з Герцеговини перебували тимчасово в Київській академії без присвоєння їм звання дійсних студентів²⁸. З 1861 по 1865 р. тут навчалися серби Андрій Мар'янович, Милан Костич, Микола Білич, Савва Дечанац, Микола Мілаш, а також болгарин Федір Стоянов, Євфимій Руссикос, Феоділ Добранович, Іосиф Ковачевич, Петро Генчев та Райчо Корольов, які закінчили повний курс академічного навчання. В списках випускників Київської академії значаться Іван Пічета, що був зарахований до Академії в 1863 р. й закінчив повний курс у 1867 р., Дмитрій Благоев та Василь Друмев (1867—1869 рр.)²⁹. Цей список у 1869 р. продовжили болгарські юнаки Олексій Петков та Георгій Тішев³⁰, у 1870 р. — серби Микола Веселинович, Олексій Адамович, Мілутин Думич, Георгій Мургулович³¹, у 1871 р. — Іван Вукотич³², Любомир Купусаревич³³. В листопаді 1872 р. до академії було зараховано Петра Остоїча та Єфрема Ільїча³⁴, а в 1873 р. серед чотирьох вступників-іноземців було двоє болгар³⁵. Того ж року з Чорногорії до Києва прибули Дмитро Бакич та Вук Попович³⁶. Про Петра Остоїча та Вука Поповича на вступних іспитах було відзначено, що вони мають достатню підготовку для вступу до академії³⁷.

Прибулі в 1874 р. сербські юнаки Милован Євтич і Стеван Іоксимович подали прохання про зачислення їх до Київської духовної академії. Невдовзі їх імена вже фігурують у списках студентів академії³⁸. Право вступу до Київської академії було надане й болгарам Матвію Федорову³⁹ та Златі Паламїдову, які закінчили перед цим повний курс Одеської семінарії⁴⁰, а також Петру Волкову — колишньому вихован-

²³ «Киевлянин», 17 травня 1875 р.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 712, оп. 3, 1877 р., спр. 16, арк. 57, 59.

²⁵ Х. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI — початку XIX ст., К., 1924, стор. 236.

²⁶ Пятидесятилетний юбилей Киевской духовной академии, К., 1869, стор. 336.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 711, оп. 2, 1857 р., спр. 9, арк. 4, 43в.

²⁸ Там же, 1861 р., спр. 24, арк. 8, 10.

²⁹ Пятидесятилетний юбилей..., стор. 336.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 711, оп. 2, 1869 р., спр. 155, арк. 2.

³¹ Там же, оп. 6, 1870 р., спр. 100, арк. 5—6.

³² Там же, 1870 р., спр. 111, арк. 1.

³³ Там же, 1871 р., спр. 64, арк. 3.

³⁴ Там же, 1871 р., спр. 28, арк. 5; 1872 р., спр. 30, арк. 13—14.

³⁵ Там же, 1873 р., спр. 21, арк. 6.

³⁶ Там же, 1873 р., спр. 46, арк. 13—15.

³⁷ Там же, ф. 711, оп. 6, 1873 р., спр. 46, арк. 22.

³⁸ Там же, 1874 р., спр. 27, арк. 9, 20.

³⁹ Там же, арк. 14.

⁴⁰ Там же, спр. 36, арк. 4.

цеві Київської семінарії⁴¹. В 1876 р. до них приєднався й болгарин Добре Генчев⁴².

Як видно, молодь з південнослов'янських країн охоче їхала до російських учбових закладів. Цьому сприяло й те, що їм надавалися пільги як при вступі до вузу, так і під час навчання. З духовно-учбових коштів їм призначалася стипендія розміром до 200 крб. на рік (в залежності від учбового закладу), крім того, видавалася невелика сума грошей для дрібних витрат.

Представники царського уряду агітували молодь цих країн вступати саме до духовних учбових закладів, обіцяючи краще утримання, ніж у будь-якому іншому. І все ж молодь з південнослов'янських країн прагнула здобувати вищу освіту в університетах, де «...викладаються науки більш відповідні нашим здібностям і користі нашої вітчизни», як писали вони при переході до світських учбових закладів⁴³.

Випадки переходу південнослов'янської молоді з духовних до світських учбових закладів траплялися й раніше⁴⁴, а з 50-х років XIX ст. ця тенденція посилювалася, незважаючи на величезні перешкоди з боку вищого начальства. Так, у 1850 р. з Київської семінарії до університету перейшов болгарин Іван Іванов⁴⁵. У 1851 р. на навчання своїм коштом на фізико-математичний факультет був зарахований болгарський юнак Іван Кішельський⁴⁶. Сербського вихованця Пантелеймона Сретковича теж не задовольняло навчання в духовному учбовому закладі. Після закінчення повного курсу семінарії і вже навчаючись у Київській академії, юнак неодноразово звертався до митрополита сербського Петра з проханням дозволити йому продовжити освіту в Київському університеті. «Прохання його мені не дуже подобалося,— писав з цього приводу митрополит Петро,— оскільки мета його посилок (за кордон.— Л. Л.), так само як і його товаришів, була і є та, щоб вони, здобувши освіту в Росії, служили на своїй батьківщині по духовній лінії... За цих обставин я не задовольнив його прохання...»⁴⁷.

Умовляння й застереження сербського митрополита не вплинули на юнака. Пантелеймон Среткович звернувся до міністерства освіти Сербії, й тільки з його дозволу в серпні 1855 р. був зарахований до Київського університету⁴⁸. Тоді ж подібне прохання подав і болгарин Феодосій Ікономов⁴⁹. Їх приклад наслідував і серб Михайло Жоржевнич, який навчався в Рішельєвському ліцеї в Одесі, а потім, у 1855 р., перейшов на медичний факультет Київського університету⁵⁰.

Характерно, що в цьому ж 1855 р. російські офіційні кола ставили питання про необхідність дозволити південнослов'янській молоді навчатися в київській гімназії, виходячи з того, що, мовляв, виховувати краще «... в Росії, а не десь на Заході»⁵¹. Зважаючи на це, російський цар дав згоду дозволити навчатись у світських учбових закладах Росії іноземцям, які «за політичним становищем заслуговують з боку Росії на особливе заступництво». Міністерству закордонних справ було доручено підготувати проект положення про виховання болгар, сербів та

⁴¹ Там же, спр. 21, арк. 4.

⁴² Там же, оп. 7, 1879 р., спр. 438, арк. 2.

⁴³ Там же, ф. 708, оп. 301, 1862 р., спр. 221, арк. 1—6.

⁴⁴ Там же, ф. 707, оп. 13, 1850 р., спр. 571, арк. 23.

⁴⁵ Там же, арк. 3—4.

⁴⁶ Там же, оп. 18, 1853 р., спр. 105, арк. 6, 10.

⁴⁷ Там же, ф. 711, оп. 2, 1855 р., спр. 31, арк. 2.

⁴⁸ Там же, ф. 707, оп. 14, 1855 р., спр. 31, арк. 2—3; ф. 711, оп. 2, 1855 р. спр. 31, арк. 1.

⁴⁹ Центральний Державний Історичний Архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР) ф. 733, оп. 147, 1865 р., спр. 311, арк. 17.

⁵⁰ ЦДІА УРСР, ф. 708, оп. 1, 1855 р., спр. 185, арк. 1—2.

⁵¹ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 147, 1865 р., спр. 311, арк. 17.

чорногорців у Росії. В ньому зазначалося, що в такий спосіб південнослов'янська молодь відволікатиметься від освіти в учбових закладах Парижа та Відня, «...де вони здобувають спрямування, супротивне слов'янському духові й нерідко православному віросповіданню». У вересні 1860 р. Міністерству освіти було виділено 5 тис. крб. для утримання та навчання південнослов'янської молоді в університетах, гімназіях і ліцеях Київського, Одеського й Харківського учбових округів, «...щоб ці молоді люди могли згодом сприяти поширенню освіти на своїй батьківщині»⁵².

У 1857 р. в рекомендаційному листі з Сербії на ім'я попечителя Київського учбового округу надійшло незвичайне прохання: зарахувати сербських юнаків Петаря Євтича та Василя Глизовича на казенний кошт не до духовного, а до світського учбового закладу. Перший з них перед тим навчався в Крагуевацькій гімназії, другий — у Белградській. «Истые млаки * Сербии» відзначалися на батьківщині працьовитістю й чесною поведінкою і тому «обіцяють бути достойними й за її межами», — зазначалося в листі. Було рекомендовано підготувати їх до вступу в університет, призначивши вчителів, які допоможуть юнакам пройти всю гімназичну програму. В їх підготовці до екзаменів брав безпосередню участь вищезгаданий їх співвітчизник Пантелеймон Среткович — на той час студент історико-філологічного факультету цього ж закладу. Одночасно П. Євтич-Карич (як потім він значився в офіційних документах) та В. Глизович за власним бажанням слухали в гімназії лекції. Є підстави вважати, що Петар Євтич та Василь Глизович, ставши студентами Київського університету і перебуваючи в постійних контактах зі слухачами семінарії Михайлом Баряктаревичем, Мілутиним Мікичем, Станое Сімічем та Іваном Алексичем, мали безпосередній вплив на своїх юних співвітчизників, в результаті чого в 1857 р. вони теж перейшли до світського навчального закладу — 2-ї гімназії⁵³.

Серед тих, хто вирішив перейти до світського учбового закладу, був і болгарин Афанасій Беляев. Навчаючись у Київській семінарії, він ще в 1859 р. порушував клопотання про переведення його до університету, але його прохання не було задоволене. Тоді він зважився на одчайдушний крок: у вересні 1859 р., коли через Київ проїздив самодержець «всєя Руси», завзятий болгарин публічно, посеред вулиці, кинувся до його екіпажу й вручив своє прохання цареві, і той змушений був дати справі хід. Розглянути клопотання Беляєва було доручено директору Азіатського департаменту, де вирішувалися всі питання щодо південних слов'ян, Ковалевському та керуючому справами міністерства освіти Головіну. Одержавши, нарешті, дозвіл, наполегливий юнак протягом цілого року напружено готувався до вступних іспитів, успішно склав їх і був зарахований на обраний ним фізико-математичний факультет Київського університету⁵⁴. Його співвітчизники С. Канареський та І. Іванов, які також навчалися в семінарії, повідомляли семінарське правління про те, що жителі їх округу бажають, аби вони вступили до світського учбового закладу, і зобов'язуються навіть виділити на це кошти⁵⁵.

Траплялися також випадки, коли юнаки з Балкан вважалися вільними студентами університету, як, наприклад, болгарини Димитр Ямболов та Стефан Генчев⁵⁶. Це пояснювалося тим, що стипендії у світ-

⁵² Там же, арк. 18, 26, 34, 56.

! * Млаки — юнаки.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 23, 1857 р., спр. 246, арк. 1—5, 8, 10, 16, 17, 24, 36.

⁵⁴ Там же, ф. 712, оп. 1, 1858 р., спр. 78, арк. 22; 1859 р., спр. 84, арк. 31; ф. 707, оп. 25, 1861 р., спр. 466, арк. 1, 6, 13, 18, 21; 1863 р., спр. 61, арк. 267.

⁵⁵ Там же, ф. 712, оп. 1, 1860 р., спр. 65, арк. 51.

⁵⁶ Там же, ф. 707, оп. 27, 1861 р., спр. 408, арк. 1.

ських учбових закладах призначалися південнослов'янській молоді неохоче.

Особливо великих труднощів у здобутті світської освіти зазнавали південнослов'янські жінки. Та все ж деякі з них навчалися на Україні своїм коштом ще в 40-х роках XIX ст.⁵⁷. В 1860 р. для болгарських дівчат було виділено 3 державні стипендії в Левашовському училищі * в Києві⁵⁸. До речі, незважаючи на те, що перше в усій Європі жіноче училище було засноване саме в Києві ще в XI ст., з часом жіноча освіта була тут занедбана⁵⁹. За 10 років, наприклад (з 1860 по 1870 рр.), у Києві було засновано лише 3 жіночі гімназії⁶⁰. Цього, ясна річ, було надзвичайно мало для багатолюдного краю, тому невипадково 1874 р. в Одесі було створено пансіон для слов'янських дівчат з метою підготовки їх до вчителювання не тільки в початкових народних школах, а й у середніх навчальних закладах у себе на батьківщині⁶¹. 11 болгарок і 2 сербки навчалися в одному з середніх учбових закладів України — Одеській жіночій гімназії.

Майже неможливою справою для південнослов'янських жінок був у ті часи вступ до вищого навчального закладу Росії. Ось приклад: сербська жінка Анастасія Никифорович приїхала до Росії в 1861 р., щоб здобути вищу медичну освіту в Київському університеті. Варто зауважити, що саме в цей період серед студентів одного з вищих учбових закладів — Московського університету — вперше навчалася російська жінка. Однак прохання Анастасії Никифорович неодноразово розглядалося в Головному правлінні училищ через «...особливість і новизну питання про право взагалі відвідування університетських лекцій особам жіночої статі...» Висновок, зрештою, був такий: питання потребує особливого обговорення й вирішення університетською радою⁶². Тільки через півроку це питання було винесене на обговорення факультетських рад Київського університету, але знову безрезультатно.

1863 р. — рік, коли університетським статутом Росії жінкам заборонялося слухати лекції у вищих учбових закладах, майже вирішив негативно долю сербської абітурієнтки. А наступного року спеціальний наказ військового міністра про заборону відвідувати жінкам медико-хірургічну академію поставив перед Анастасією Никифорович нездоланний бар'єр. Однак через 6 років Анастасія Никифорович знову звернулася з проханням — уже до київського генерал-губернатора. На той час їй минуло 45 років, і це стало приводом для відмови. І все ж у 1867 р. наполегливість майбутнього медика перемогла: резолюцією царя, «як виняток», сербській жінці Анастасії Никифорович було дозволено слухати лекції на медичному факультеті Київського університету, але на свій кошт⁶³.

Молодь з південнослов'янських країн знаходила безліч причин для переходу до світських учбових закладів, керуючись однією метою: «...бути корисними своїм співвітчизникам»⁶⁴. Так, крім уже згаданих,

⁵⁷ Д. Г. Песчаный. Назв. праця, стор. 156, 172.

* Училище для бідних дівчат, засноване графинею Левашовою 1833 р. в Києві.

⁵⁸ Документи за българската история, т. 1, София, 1931, «Архив на Найден Геров», ч. 1, стор. 135.

⁵⁹ М. А. Бухтеев. О задачах славянских благотворительных обществ. — «Одесский славянский сборник», 1878, 1879 и 1880 гг., Одесса, 1880, стор. 40.

⁶⁰ В. І. Щербина. Нові студії з історії Києва. К., 1926, стор. 164.

⁶¹ П. И. Феерчак. Очерк учебного питомника славянских девиц. — Одесский славянский сборник, 1878, 1879 и 1880 гг., стор. 105.

⁶² ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 27, 1861 р., спр. 409, арк. 1—5.

⁶³ Там же, ф. 708, оп. 306, 1867 р., спр. 226, арк. 1—5.

⁶⁴ Там же, оп. 301, 1862 р., спр. 221, арк. 1—6.

цього домоглися іноземні вихованці Іванович, Канареський, Петров, Стаменов, Ветеров, Фінгов, Ніколов, Дринов, Бончев, Паунов та ін. Як зазначалося в конфіденційному листі правлінню семінарії від вищого начальства, майже ніхто з вихідців з південнослов'янських країн за останній час не закінчував курсу семінарії, оскільки вони «...не мають нахилу до служіння... церкві» і вступають до семінарії тільки для того, щоб одержати одяг і трохи обжитись, а потім подають клопотання про переведення їх до світських учбових закладів. Семінарія, отже, стала ніби перехідним містком. А ті, що переходили до світських учбових закладів, влившись у нове товариство, агітували своїх співвітчизників здобувати «універсальну» освіту.

В згадуваному листі також констатувалося, що південнослов'янські вихованці приїжджають у Росію «в досить зрілому віці, з готовими переконаннями»⁶⁵. Для таких висновків були певні підстави. Відомо, що в середині XIX ст. значно активізувався національно-визвольний рух не тільки в Росії, а й у південнослов'янських країнах. Молодь брала активну участь у цих подіях. Так, лист студентів духовної академії до російського імператора, датований 1859 р., викривав нестерпні умови в Академії. «Для столу,— писали студенти Академії,— вживаються гнила капуста, гнила картопля, гнилі огірки й часом зіпсована риба». В листі також зазначалося, що постійний бруд і тіснота в приміщеннях, недостатнє освітлення «...не тільки позбавляють можливості спокійно віддаватися студентським заняттям, а й нерідко шкідливо позначаються на здоров'ї»⁶⁶.

Хворих студентів лікували в учбових приміщеннях, оскільки лікарня не мала ні ліжок, ні білизни, ні необхідних ліків. В академії стежили за кожним кроком студентів, але виявляли байдужість до їхніх елементарних потреб, карали за найнезначніші провинності й зараховували до числа тих, хто «...підбурює до безпорядків і незлагод щойно прийнятих до Академії вихованців». З метою «... припинення дальшого розвитку зла і шкідливого впливу студентів на решту вихованців» їх виключали з навчального закладу. В 1859 навчальному році про студентів 2-х курсів Академії, які брали участь у написанні листа імператорові, було сказано, що вони відзначаються «...зухвалими і обурливими вчинками», виявляють «дух свавілля й невдоволеності існуючим за постановами уряду порядком». Академія тут же була «ревізована» з метою виявлення не тільки «ступеня розумового розвитку», а й «внутрішнього настрою» студентства.

Як зазначалося у звіті про ревізію, студенти Академії «...досить різко й шумно висловили дух буйства й непокірності своєму начальству». Відзначаючи це явище серед вихованців духовного закладу як «дивне і незвичайне», ревізійна комісія намагалася з'ясувати причину цього і дійшла висновку: біда крилася в тому, що останнім часом для академічної бібліотеки, а також самими студентами за власний рахунок було придбано багато книжок та періодики «змісту... не зовсім схвального». Згадувалися прізвища В. Г. Белінського, Т. В. Грановського, «...які здатні й не в молодих умах похитнути переконання й викривити поняття про порядок і досконалість». Посилаючись на те, що вихованці «захопилися заманливою новизною поглядів», ревізійна комісія визнала їх виступ «...злочинним і в своєму дальшому розвитку небезпечним». А тому для «...оберігання від розумового й релігійно-морального розтління юнацтва» було запропоновано встановити цензурний контроль над передплачуваною літературою, що видається як у межах Росії, так

⁶⁵ Там же, ф. 712, оп. 1, 1863 р., спр. 61, арк. 1—6.

⁶⁶ Там же, ф. 711, оп. 8, 1859 р., спр. 250-а, арк. 1—12.

і за кордоном, але під таким кутом зору, що нічого «не забороняється», а тільки «придбання небезпечних речей утруднюється». Тут же вказувалося, щоб не тільки інспектор, а й педагоги «зірко спостерігали й стежили» за своїми вихованцями⁶⁷.

Можна уявити, яких утисків зазнавали студенти Київської академії — колись одного з провідних учбових закладів, який виховав багатьох видатних діячів науки й культури не тільки для Росії, а й для зарубіжних країн. Тому не дивно, що хвиля протесту охопила широкі кола студентства, в тому числі й південнослов'янського. Так, семи вихованцям із південнослов'янських країн у 1862 р. загрожувало виключення з Київської академії за «неспокійний дух і дразливий тон мови перед начальством»⁶⁸. Причиною такого суворого рішення був груповий лист південнослов'янської молоді до духовного начальства про нестерпні умови студентського життя в Академії. Потрібне було письмове втручання сербського митрополита, щоб якось владнати справу. Але «...для попередження на майбутнє» правлінням Академії були видані правила, в яких наказувалося «...не вимагати ніяких особливих прав для себе, безумовно підкорятися всім розпорядженням, які видаватимуться правлінням». Тепер при вступі до Академії абітурієнт повинен був ознайомитися з цими правилами й дати розписку, що він не матиме ніяких претензій щодо встановлених порядків⁶⁹.

У цей же час подібні настрої поширювалися і в Київській семінарії. Неодноразові вимоги південнослов'янських вихованців поліпшити умови життя не давали позитивних наслідків, тільки за «зухвалі свавілля» їм знижувалася оцінка з поведінки⁷⁰. Так, болгарським вихованцям семінарії М. Ковачеву, Є. Манойлову та І. Саввову за справедливі вимоги було зауважено, що вони «...чинили постійні хвилювання претензійністю і свавіллям» і що інші заражалися їх прикладом⁷¹. Група вихованців подала скаргу учбовому правлінню про жахливі побутові умови в семінарії. В разі невиконання їх вимог вони загрожували непокорою⁷². Поліпшити умови життя іноземним вихованцям правління семінарії відмовилося. На знак протесту 11 семінаристів (9 болгар, 1 серб і 1 чорногорець) подали листа про вихід із семінарії. Найактивнішими зачинателями цього протесту, що охопив південнослов'янську молодь, правління семінарії вважало болгар Миколу Ковачева, Єфима Манойлова та Івана Саввова, а тому вимагало негайного їх виключення з семінарії, тому що їх поведінка «...служить поганим прикладом для інших іноземців і призводить до спокуси інших вихованців»⁷³. Найбільше правління семінарії було занепокоєне тим, що «...надії на виправлення їх нема ніякої»⁷⁴. Справа набрала серйозного характеру: генерал-губернаторові Анненкову було наказано щодо непокірних «вчинити зі свого боку розпорядження про негайну їх висилку за кордон». В об'язки місцевої поліції входило пильно стежити за негайним поверненням непокірних болгарських юнаків через Одесу на батьківщину⁷⁵.

Обурені нечуванам свавіллям властей ще п'ять болгарських вихованців — Дмитро Філов, Микола Ікономов, Петро Марков, Петро Горбанов та Петро Дімов — виступили на захист своїх співвітчизників, ви-

⁶⁷ Там же, ф. 182, оп. 1, 1862 р., спр. 153, арк. 1—7.

⁶⁸ Там же, ф. 711, оп. 2, 1862 р., спр. 77, арк. 2.

⁶⁹ Там же, 1861 р., спр. 24, арк. 16.

⁷⁰ Там же, ф. 712, оп. 1, 1863 р., спр. 61, арк. 29.

⁷¹ Там же, арк. 63.

⁷² Там же, арк. 118.

⁷³ Там же, арк. 256.

⁷⁴ Там же, арк. 141.

⁷⁵ Там же, арк. 204, 249.

магаючи звільнення їх з-під варті⁷⁶. Семінарське правління знову звернулося до генерал-губернатора, наполягаючи, щоб без затримки були вислані на батьківщину перші троє болгар — М. Ковачев, Є. Манойлов та І. Саввов, оскільки їх перебування в семінарії справляє «...шкідливий вплив на напрям умів інших вихованців з їхніх же співвітчизників». При цьому генерал-губернатора попереджали про «...зло, яке може статися від них для закладу»⁷⁷. 20 листопада 1863 р. «головні злочинці» — болгарі М. Ковачев, Є. Манойлов та І. Саввов — були вислані на батьківщину⁷⁸. Аж тепер духовному начальству спало на думку, що вони зовсім «не схильні» до духовної освіти й духовної служби⁷⁹.

Інспектор семінарії, який пильно стежив за поведінкою і постравами кожного з вихованців, сповіщав семінарське правління, що «...часті відлучки їх з квартири, особливо останнім часом, і постійно зростаюча зухвалість змушують підозрювати, що вони мають зносини в місті з якімись людьми неблагонаміреними»⁸⁰.

А невдовзі від духовно-учбового управління з Петербурга на ім'я київського митрополита надійшов лист, у якому ставилося питання: чи не доцільніше закрити загальне приміщення для іноземних вихованців при Київській та Херсонській семінаріях, як таке, що не відповідає призначеній меті? При переведенні іноземців на приватні квартири їм було видано тільки одяг та білизну, «...щоб не дати приводу молодим іноземцям до зайвих вимог»⁸¹. У тому ж конфіденційному листі зазначалося, що віднині навчання південнослов'янської молоді провадитиметься в навчальних закладах, територіально розташованих далі від університетів та ліцеїв, звідки виходило «зло». Польське повстання 1863 р. й піднесення революційного руху в країні ще більше налякало царських сатрапів, які, відсилаючи південнослов'янську молодь подалі від Києва, мали твердий намір ізолювати їх від «сторонніх впливів». Центром науки для південнослов'янської молоді був призначений Новоросійський край⁸². Місто Миколаїв, яке не відзначалося «...ніякою заманливістю громадського життя», цілком задовольняло вище учбове начальство, оскільки тут немає «...тих розваг, тих спокус і тих розкошів, які повинні вражати й мимовільно охоплювати собою не звиклих до них слов'янських хлопчиків»⁸³.

За таких обставин почав свою діяльність пансіон у Миколаєві, куди з 1863 р. почала стікатися на навчання молодь з південнослов'янських країн. Відомі **праці про організацію та діяльність цього пансіону**⁸⁴, а також нові видання останнього періоду⁸⁵ дають підставу твердити, що і в навчальних закладах Новоросійського краю, незважаючи на

⁷⁶ Там же, арк. 212.

⁷⁷ Там же, арк. 249.

⁷⁸ Там же, арк. 224–226.

⁷⁹ Там же, арк. 256.

⁸⁰ Там же, арк. 231.

⁸¹ Там же, арк. 220.

⁸² Там же, арк. 70.

⁸³ Н. Попов. Славянский пансион в Николаеве. — «Московские университетские известия». 1870, № 9, стор. 426.

⁸⁴ Н. Попов. Назв. праця; Воспитание болгар и южнославянский пансион Ф. Н. Минкова в Николаеве, СПб., 1880; П. Оджаков. Южнославянский пансион на г-на Т. Н. Минкова в России, гр. Николаев. — Материали из историката на учебно-то дело в България, св. 2, София, 1905; П. Абрашев. Южно-славянският пансион в Николаев. — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XXV, София, 1909; П. Ковалев, Т. Наспер, А. Павлюков. О помощи России южным и западным славянам в получении образования. — Славянский архив, М., 1961.

⁸⁵ К. Полубко. Революционные волнения среди болгар, обучавшихся в Николаевском пансионе (60–70 годы XIX в.). — Славяне и Россия, М., 1972.

всі зусилля реакційних сил, зароджувалися й дедалі наростали революційні настрої серед південнослов'янської молоді. Вони вливалися в загальне русло суспільно-політичного життя Росії. Прогресивні ідеї і прагнення, сприйняті південнослов'янською молоддю під час навчання в Росії, ідейно озброювали її в боротьбі за краще майбутнє своєї батьківщини.

РУХ НА УКРАЇНІ НА ПІДТРИМКУ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН ПІД ЧАС СЕРБЬСЬКО-ЧОРНОГОРО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1876 р.

Ю. Ю. ФОМІН

Війна Сербії і Чорногорії проти султанської Туреччини у 1876 р. пов'язана з піднесенням національного руху південних слов'ян, які боролися за визволення з-під турецького військово-феодалного ярма. Громадськість Росії подавала велику моральну і матеріальну допомогу сербам, болгарам, чорногорцям та іншим балканським народам в їх справедливій боротьбі. У присвячених цій проблемі працях радянських істориків¹ порушуються і деякі питання участі українського народу в допомозі визвольному рухові балканських слов'ян. Проте в наявних дослідженнях ставлення громадських кіл України до національно-визвольної боротьби слов'ян, зокрема в період сербсько-чорногоро-турецької війни, відображено недостатньо. Тим часом, як показує вивчення історичних джерел, в середині 70-х років минулого століття українська прогресивна громадськість активно і всебічно підтримувала рух південних слов'ян за визволення від іноземних поневолювачів. Дослідження цього питання має актуальне значення для висвітлення джерел традиційної дружби радянського, болгарського та югославського народів.

У цьому повідомленні коротко розповідається про допомогу народних мас, громадськості України національно-визвольній боротьбі балканських народів під час сербсько-чорногоро-турецької війни 1876 р. В ньому використано різноманітні джерела, серед яких основне місце займають неопубліковані документи, виявлені автором у фондах державних архівів Української РСР. До них належать, зокрема, підписні листи по збиранню коштів на користь слов'ян, клопотання про дозвіл на виїзд за кордон і паспорти добровольців, що їздили у 1876 р. до Сербії, тощо. Викладений тут матеріал ґрунтується також на даних публікацій, відповідних документів і спогадів учасників подій, аналізі відомостей періодичної преси того часу.

¹ С. А. Никитин. Славянские комитеты в России в 1858—1876 гг., М., 1960; Т. Г. Снытко. Из истории народного движения в России в поддержку борьбы южных славян за свою независимость в 1875—1876 гг.—Сб. «Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии», М., 1957; Н. Н. Яковлев. Участие русского народа в освободительной борьбе балканских славян в 1876—1878 гг. Автореферат диссертации, М., 1964; А. Д. Бачинский, М. Д. Дыхан. Помощь ученых Новороссийского университета освободительному движению на Балканах (1875—1877).—Сб. «Славянский архив», М., 1962; В. М. Хевролина. Революционное народничество и национально-освободительная борьба южных славян в 1875—1878 гг. Автореферат диссертации, М., 1968; М. Я. Гольберг. Балканские события 70-х годов XIX в. и некоторые вопросы развития украинско-сербских общественно-политических и культурных связей.—Сб. «Развитие капитализма и национальные движения в славянских странах», М., 1970; К. А. Поглубко. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60—70-е гг. XIX в.), Кишинев, 1972; та ін.

Дослідження згаданих джерел свідчить, що з початку Квітневого повстання 1876 р. у Болгарії і війни Сербії і Чорногорії проти Туреччини на Україні, як і по всій Росії, розгорнувся широкий громадський рух солідарності з боротьбою південних слов'ян за національну незалежність. Цей рух був неоднорідний за ідейно-політичною спрямованістю суспільних сил, що брали в ньому участь, і відбивав гострі ідейні суперечності між демократичним і реакційним таборами.

Прогресивні кола активно підтримували балканських борців за свободу. Революційні народники, які діяли на Україні, і представники демократичної частини української інтелігенції, які брали участь в національно-визвольному русі, були впевнені, що ліквідація турецького панування на Балканах сприятиме посиленню боротьби за повалення царизму в Росії. В зв'язку з цим, глибоко співчуваючи пригнобленим слов'янам, вони вважали за необхідне всіляко допомагати їх національному визволенню. Український публіцист, історик і громадський діяч М. П. Драгоманов, письменник і публіцист, учасник подій на Балканах Т. О. Василевський у своїх творах в 70-х роках XIX ст. викривали задуми правлячих кіл Росії підкорити царизмові південнослов'янські землі, обстоюючи право балканських народів на вільний і незалежний розвиток, на створення своєї національної державності. Висуваючи вимоги встановлення політичних свобод і знищення самодержавства, М. П. Драгоманов твердив, що демократична Росія має стати справжньою опорою визвольного руху південних слов'ян².

Боротьбу сербів та чорногорців проти турецького панування підтримували і дворянсько-буржуазні слов'янофільські кола. Займаючи реакційні позиції, вони розглядали допомогу визволенню слов'ян як засіб розширення впливу російського царизму на Балканах, а також зміцнення його становища в умовах наростання революційного руху в середині країни³. Висловлюючи сподівання реакційних слов'янофілів, близька до офіційних кіл монархічна газета «Киевлянин» писала, що участь широких верств населення в кампанії на підтримку слов'ян підірве ідейний вплив революціонерів-народників і «українофілів»⁴. На думку панівних класів, рух в Росії за визволення слов'ян мав відвернути російський, український та інші народи від боротьби за їх власну свободу. Проте ці сподівання не здійснилися.

Народний рух на підтримку балканських слов'ян яскраво виявився в безпосередній участі добровольців — росіян, українців, білорусів у воєнних діях на боці Сербії проти Туреччини, що почалися в червні 1876 р. В рядах сербської армії хоробро билися революціонери-народники І. Волошенко, Н. Дзвонкевич, Є. Бальзам, представники української демократичної інтелігенції лікарі А. Волькенштейн і Ф. Винниченко, поет і етнограф І. Манжура, студент М. Драгневич та багато інших⁵. Серед добровольців були численні представники найширших верств населення України. Переважну більшість їх становили робітники, селяни, дрібні чиновники, колишні солдати, студенти⁶. Пліч-о-пліч з сербами

² М. П. Драгоманов. Собрание политических сочинений, т. II, Париж, 1906, стор. 45, 70, 71; Софрон Круть (Т. О. Василевський). Записки українця з побуту між полудневыми слов'янами, Львів, 1905, стор. 143, 145 та ін.

³ История дипломатии, т. II, М., 1963, стор. 93.

⁴ «Киевлянин», 21 серпня 1876 р. Під «українофілами» маються на увазі учасники національно-визвольного руху на Україні.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 182, арк. 515, 520; М. Ф. Фроленко. Собрание сочинений, т. 2, М., 1932, стор. 94; Г. Ф. Чернявская-Бохановская. Автобиография. — «Каторга и ссылка», 1928, № 5, стор. 54; Архів Михайла Драгоманова, т. 1, Варшава, 1937, стор. 14, 63, 197, 350, 353.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 237, спр. 38, арк. 7; спр. 39, арк. 5—7; спр. 40, арк. 6; спр. 44, арк. 1—3 та ін.

вони самовіддано боролися зі зброєю в руках за визволення братів-слов'ян від чужоземного гноблення.

Одним з центрів добровольчого руху на Україні був Київ, де представники демократичної і ліберальної інтелігенції утворили волонтерський комітет, який займався набором добровольців та відправкою їх у Сербію. Ці загони формувалися на громадські кошти і в інших містах, зокрема в Одесі, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Чернігові, Сімферополі, Ялті.

На зібрані гроші з Києва, Харкова, Одеси, Чернігова, Ялти направляли в Сербію також санітарні загони і польові лазарети. Серед лікарів-добровольців були такі відомі хірурги, як доценти Київського університету С. П. Коломнін і А. Х. Рінск⁷.

За неповними даними, в 1876 р. з України до Сербії ввійшло близько 2530 чол. (не рахуючи медичних працівників). Бажаючих взяти особисту участь у боротьбі за свободу сербського народу було значно більше, але не всі вони мали можливості для поїздки на Балкани.

Великого поширення в цей час набула і матеріальна допомога слов'янам. Для них збирали гроші, хліб, одяг, білизну, взуття, теплі носильні речі. Переважну частину всього цього внесли трудящі маси. Надходження від сільського населення становили понад 40 процентів усіх коштів. Зокрема, селяни Дніпровського повіту Таврійської губернії зібрали 925 крб., Мелітопольського повіту — 420 крб., Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії — 225 крб.⁸ Крім селян, активну участь у збиранні коштів брали робітники, службовці, вчителі, учнівська молодь, студенти. Отже, допомога слов'янам мала всенародний характер.

На Україні кошти від населення приймали різні громадські комітети та гуртки, створені для подання допомоги балканським слов'янам (у Києві, Одесі, Харкові, Миколаєві), та інші організації. У збиранні коштів на користь слов'ян брали активну участь і представники революційних і демократичних кіл⁹.

За приблизними підрахунками, загальна сума грошей, зібраних населенням України на користь слов'ян з липня 1876 р. до квітня 1877 р., тобто до початку російсько-турецької війни, становила понад 600 тис. крб. Ці кошти були значним вкладом у спільну братерську допомогу народів Росії визвольній боротьбі на Балканах.

Громадський рух на підтримку балканських слов'ян у 1876 р. на Україні, як і по всій Росії, не був організований властями чи панівними класами, а виник внаслідок щирого співчуття прогресивної громадськості, трудящих мас до боротьби слов'янських народів проти соціального і національного гноблення. Незважаючи на прагнення реакційних слов'янофілів підкорити його своєму впливові, цей рух, завдяки активній участі в ньому народних мас, революційних і демократичних верств громадськості, не став слов'янофільським, а мав яскраво виражений прогресивний характер.

Братерська солідарність і допомога російського, українського та інших народів нашої країни балканським народам під час війни Сербії і Чорногорії проти Туреччини сприяли визволенню слов'ян від османського іґа. Широка участь прогресивної громадськості України в балкан-

⁷ Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 265, спр. 139, арк. 3, 10 зв., 11, 27, 31—35; «Києвлянин», 14 серпня 1876 р.; Київський міський державний архів, ф. 16, оп. 315, спр. 90, арк. 5, 7 та ін.

⁸ Кримський обласний державний архів, ф. 26, оп. 1, спр. 26527, арк. 99, 151; «Одесский вестник», 29 серпня 1876 р.; «Новороссийский телеграф», 25 серпня (6 вересня) 1876 р.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, опис таємної частини, 1879 р., спр. 79-Б, арк. 210—213; А. Д. Бачинский, М. Д. Дыхан. Назв. праця, стор. 248, 255.

ських подіях у 70-х роках XIX ст. відіграла значну роль в розширенні її зв'язків з демократичними колами південнослов'янських країн, а також справила певний вплив на розвиток революційного руху проти царсько-го самодержавства.

Так, народники розробили план організації селянських бунтів на Україні, враховуючи досвід балканських повстань проти турецького ярма¹⁰. Крім того, колишні добровольці, які під час війни Сербії проти Туреччини допомагали братньому народові у визволенні від іноземного гніту, після повернення на батьківщину почали боротися проти царизму і гноблення ним народних мас, за встановлення демократичного ладу в Росії. Так, колишній учасник сербсько-турецької війни К. Багрянєвський став членом одного з народницьких гуртків на Україні. За активну революційну діяльність він у 1879 р. був засуджений Київським військово-окружним судом до каторжних робіт. П. Ємельянов, повернувшись з Сербії до Миколаєва, встановив зв'язок з народниками і вів разом з ними революційну пропаганду в Херсонській губернії. Колишній доброволець — капітан у відставці П. Глебов, проживаючи в Києві, відвідував збори революційної молоді, спілкувався з народниками¹¹.

Проблема взаємозв'язків визвольного руху на Балканах і революційного та національно-визвольного руху в Росії у 70-х роках минулого століття на сьогодні вивчена ще недостатньо. Всебічне дослідження цього важливого питання дасть змогу глибше розкрити джерела історичної дружби і братерського співробітництва народів Радянського Союзу і південнослов'янських країн.

¹⁰ Ю. Ю. Фомін. Українська громадськість і повстання в Герцеговині та Боснії в 1875—1876 рр. — «УІЖ», 1965, № 8, стор. 35—36.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 164, арк. 210, 212, 279; спр. 167, арк. 88зв., 89; ф. 385, оп. 1, спр. 102, арк. 370, 371; ф. 442, оп. 237, спр. 67, арк. 6—9, 10—12.

* * *

БОРІТЬБА КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПРОТИ ПРАВОГО УХИЛУ, ЗА ЄДНІСТЬ ПАРТІЙНИХ РЯДІВ У 1928—1930 РР.

Я. Й. ПОТЕРЯЙКО

Завдання дальшого розгортання соціалістичної реконструкції народного господарства, поставлені XV з'їздом ВКП(б) (грудень 1927 р.), здійснювалися в запеклій політичній боротьбі з правим ухилом. Його поява в партії, як і поява троцькізму, пояснювалася насамперед політичними та соціально-економічними причинами. Посилення наступу соціалізму викликало опір капіталістичних елементів і хитання серед дрібної буржуазії, настрої якої просочувалися і в ряди робітничого класу, а через нього — в партію. Під впливом цих факторів, зазначалося на листопадовому (1928 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), у партійних рядах сформувався правий ухил, який виявився «в прагненні знизити темп і затримати дальше будівництво великої індустрії, в зневажливому або негативному ставленні до колгоспів і радгоспів, у недооцінці і затушовуванні класової боротьби, зокрема боротьби з куркулем...»¹.

На антиленінських позиціях стояли праві і в галузі міжнародної політики. Змикаючись з реформістами II Інтернаціоналу, вони замов-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 500.

чували корінні суперечності капіталізму, заперечували неминучість світової економічної кризи і нового піднесення революційного руху робітничого класу, національно-визвольної боротьби народів. Правий ухил став головною небезпекою не тільки для ВКП(б), а й для всього міжнародного комуністичного руху. Лідерами правоопортуністичного ухилу були Бухарін, Риков і Томський, які й раніше не раз виступали проти основних висновків В. І. Леніна з питань революції та будівництва соціалізму в СРСР.

Комуністичній партії в той період довелося вести боротьбу на два фронти — з правим ухилом і з залишками троцькістської опозиції. Аналізуючи внутріпартійні події після XV з'їзду, ЦК ВКП(б) визнав головною небезпекою правий, відверто опортуністичний ухил² і поставив перед партійними організаціями завдання посилити ідеологічну боротьбу з ним, зокрема, активізувати роз'яснювальну роботу, щоб усі комуністи і безпартійні знали, в чому полягає суть відходу правих від ленінізму та генеральної лінії партії.

В історико-партійній літературі боротьбу Компартії України проти правоопортуністичного ухилу висвітлено досить широко³. В даному повідомленні зроблено спробу доповнити матеріал з цієї проблеми.

ЦК КП(б)У і місцеві партійні організації рішуче боролися з правоопортуністичною практикою. Були викриті серйозні недоліки в роботі Запорізького окружкому партії, які призвели до зриву директив щодо виконання державного плану хлібозаготівель. У рішенні Центрального Комітету КП(б)У дії Запорізького окружкому кваліфікувалися як помилкові. Це питання розглядалося на об'єднаному пленумі окружної партійної організації та окружної контрольної комісії у жовтні 1929 р. Було вжито заходів для виправлення становища. В результаті план хлібозаготівель 1929 р. Запорізьким округом був перевиконаний⁴.

В державному апараті, у сфері фінансування процвітало шкідництво. Працівники Одеського окрфінвідділу, наприклад, протягом кількох років незаконно списували великі податкові суми спекулянтам, не звільняли від дрібних податків робітників і бідняків та допускали інші порушення фінансової дисципліни. В результаті державі було завдано збитків майже на 500 тис. крб. Матеріали слідства свідчили також про викривлення деякими членами партії генеральної лінії ВКП(б), їх зв'язок з ворожими елементами⁵.

Аналогічні факти мали місце у діяльності Сталінського, Миколаївського та інших окружних фінансових відділів України, про що говорилося на XI з'їзді КП(б)У. Значними були хиби і в роботі первинних парторганізацій. Так, Одеська окружна контрольна комісія виявила в партосередку II-а Миколаївка зв'язок комуністів з куркулями. В результаті чистки значна частина членів ВКП(б) була виключена з партії⁶.

² Там же, стор. 493.

³ Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960; Из истории Одесской партийной организации, Одесса, 1964, стор. 277—280; В. П. Уваров. Борьба КП(б)У против правого ухила напередодні масової колективізації сільського господарства 1928—1929 рр.— «УІЖ», 1966, № 9, стор. 93—99; Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 330—332; І. Коломійченко. Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У, К., 1968; В. Юрчук. Борьба КП України против антиленінських течій і угруповань.— «Комуніст України», 1969, № 9, стор. 68—73; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 370—373.

⁴ XI з'їзд КП(б) України. Стенографічний звіт, Харків, 1930, стор. 486; «Комуніст», 26 жовтня 1929 р.

⁵ Звіт Одеської окружної контрольної комісії КП(б)У до XIV окрпартконференції, Одеса, 1930, стор. 18—19; «Комсомольская правда», 14 вересня 1929 р.

⁶ Звіт Одеської окружної контрольної комісії КП(б)У до XIV окрпартконференції, стор. 19—20.

Враховуючи серйозну небезпеку замаскованої форми правого опортунізму, Центральний Комітет ВКП(б) особливо наголошував на тому, що боротьба з внутрішнім класовим ворогом до тих пір не буде успішною, доки радянський державний апарат не покладе край бюрократизмові, не навчиться залучати широкі маси до управління державою і народним господарством. Для цього треба було підняти громадсько-політичну активність трудящих, організувати народний контроль, розгорнути критику і самокритику. Велику увагу питанням боротьби з правим ухилом у партії приділив листопадовий (1928 р.) Пленум ЦК ВКП(б).

На захист генеральної лінії партії виступили всі партійні організації країни, в тому числі й Комуністична партія (більшовиків) України. Листопадовий (1928 р.) Пленум ЦК КП(б)У ухвалив спеціальну резолюцію, в якій вказувалося на необхідність постійної боротьби з будь-якими правоопортуністичними проявами і примиренським ставленням до них ⁷.

У грудні того ж року відбулися окружні та районні партійні конференції, збори, на яких комуністи України запевнили Центральний Комітет партії в готовності захистити ленінізм від «лівих» і правих опортуністів.

XIII Харківська окружна партійна конференція (30 листопада — 7 грудня 1928 р.) одностайно ухвалила «боротися на два фронти, проти обох ухилів, загостривши нині особливу увагу і збільшивши вогонь по правому ухилу» ⁸.

В резолюції XV Миколаївської окружної партійної конференції сказано, що парторганізація, «не послаблюючи боротьби з залишками троцькістської опозиції, дасть рішучу відсіч правому ухилу та примиренству до нього» ⁹.

XIV Київська окрпартконференція записала: «...на даному етапі боротьби за ленінську лінію партії... головний вогонь, всю силу більшовицького удару треба спрямувати проти правого ухилу і примиренства» ¹⁰. Таку ж резолюцію ухвалила й IV партконференція військових моряків Північно-Західного району Чорного моря, що відбулася 21 листопада 1928 р. ¹¹.

Листопадовий (1928 р.) Пленум ЦК ВКП(б) закріпив курс на підготовку соціалістичного наступу по всьому фронту — на дальшу індустріалізацію країни, кооперування селянства, зростання колективних форм сільськогосподарського виробництва ¹².

Незважаючи на поразку, якої вони зазнали на цьому Пленумі, і гідну відсіч з боку всієї партії, праві ухильники посилили свою боротьбу проти політичного курсу партії та її ленінського Центрального Комітету.

На VIII з'їзді профспілок (грудень 1928 р.) вони не погоджувалися з рішенням ЦК про зміщення президії ВЦРПС, намагалися протиставити профспілки партії.

У своїх злочинних цілях праві опортуністи намагалися використати урочисті збори, присвячені п'ятій річниці з дня кончини В. І. Леніна.

⁷ «Правда», 6 листопада 1928 р.

⁸ Матеріали XIII Харьковской окружной партконференции (30 ноября — 7 декабря 1928 г.), Харьков, 1929, стор. 85.

⁹ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 161, арк. 125—126.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 403, арк. 142, 143.

¹¹ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 183, арк. 4.

¹² КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 488.

Бухарін, який виступив на них з доповіддю, щоб виправдати свою позицію, перекутив лєнінське вчення про будівництво соціалізму, піддав критиці політику ВКП(б) і діяльність ЦК.

Проти нових атак на партію з боку правих фракціонерів виступили всі парторганізації країни, в тому числі й нашої республіки. 15 лютого 1929 р. відбулося спільне засідання Політбюро ЦК і Президії ЦКК КП(б)У, яке приєдналося до резолюції об'єднаного засідання Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) від 9 лютого 1929 р., що засуджувало фракційні дії правих ухильників¹³. На партійних зборах, пленумах партійних комітетів, конференціях члени партії виступили проти політичної платформи правих.

У лютому-березні 1929 р. відбулися пленуми окружних партійних комітетів на Україні, які одностайно підтримали лінію ЦК ВКП(б).

Так, у резолюції пленуму Харківського окружного КП(б)У, який відбувся 11 лютого, записано: «Першочерговим завданням парторганізації є дальша мобілізація партійних мас на боротьбу з правим ухилом і примиренством... Партійна організація повинна ще тісніше згуртуватися навколо ЦК, навколо його правильної політики і тим самим забезпечити сталену більшовицьку єдність і дисципліну в усій партії — знизу доверху»¹⁴.

Аналогічні рішення були прийняті всіма окружними партійними організаціями КП(б)У, комуністи яких рішуче засудили лінію бухарінців і заявили про свою солідарність і повну підтримку генеральної лінії ВКП(б).

Квітневий (1929 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, розглянувши питання про внутріпартійне становище у зв'язку з опортуністичними діями бухарінців, одностайно схвалив рішення Політбюро ЦК і ЦКК ВКП(б) від 9 лютого 1929 р., засудив антипартійні дії правих на чолі з Бухаріним і закликав комуністів республіки до дальшої боротьби проти правого ухилу і примиренського ставлення до нього. Пленум вимагав від Центрального Комітету партії вжити рішучих організаційних заходів щодо Бухаріна, Рикова і Томського¹⁵.

Ведучи непримиренну боротьбу з ухилами від генеральної лінії партії, переборюючи труднощі періоду соціалістичної індустріалізації, Компартія України згуртовувала свої ряди, організовувала трудящих республіки на виконання нових завдань соціалістичного будівництва. Важливу роль у цій справі відіграла II Всеукраїнська конференція КП(б)У, що відбулася в Харкові 9—14 квітня 1929 р. Заслухавши доповідь ЦК ВКП(б) «Боротьба за генеральну лінію партії і завдання соціалістичного будівництва», з якою виступив С. В. Косіор, конференція одностайно схвалила політичну і організаційну лінію Центрального Комітету партії і рішуче засудила капітулянтську платформу і фракційну діяльність антипартійної групи Бухаріна. Гостру відсіч правим опортуністам дали у своїх виступах делегати конференції В. П. Затонський, М. М. Майоров, О. В. Медведєв, О. В. Пілацька, П. П. Постишев, М. О. Скрипник, К. В. Сухомлин, Р. Я. Терехов, В. І. Чернявський, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та ін.¹⁶ «Партійна конференція, — вказувалося в резолюції, — з обуренням відкидає наклепи, що їх праві зводять на партію, і заявляє, що партія рішуче боролася і буде боротися з правими капітулянтами, з примиренцями до них, з усякими хитаннями і

¹³ Там же, стор. 526—527.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 877, арк. 3.

¹⁵ Ф. Шерстюк. Назв. праця, стор. 141.

¹⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 372.

ухилами від генеральної лінії, з усіма, хто намагається дезорганізувати партійні ряди, ослабити єдність партії»¹⁷.

35 делегатів з вирішальним і 30 з дорадчим голосом від КП(б)У одностайно відстоювали ленінську лінію партії від нападок правих ухильників на XVI партконференції ВКП(б) (23—29 квітня 1929 р.)¹⁸.

Партійні організації України гаряче підтримали рішення квітневого (1929 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) та XVI Всесоюзної партійної конференції, які кваліфікували погляди групи Бухаріна як несумісні з генеральною лінією партії.

«Увагу партійної організації,— писала 12 березня 1929 р. газета «Красный Николаев»,— необхідно орієнтувати на боротьбу з конкретними проявами правого ухилу і правих дій у практичній повсякденній роботі тут у себе в місті, в районі, в селі. Тільки такими засобами боротьби ми подолаємо праві хитання в нашій партії».

Але керівники правих продовжували боротися проти партії, ще більше поглиблюючи свої опортуністичні помилки. У травні, влітку і восени 1929 р. праві ухильники активізували свою діяльність і в ряді місцевих парторганізацій ВКП(б)¹⁹. «Права опозиція,— записано в резолюції Харківського партактиву, який відбувся у вересні 1929 р.,— вступила в такий етап свого розвитку, настільки оформилась ідеологічно і організаційно як опозиція, що подальше відстоювання нею своїх глибоких помилок — примусить партію поставити питання про несумісність поглядів правої опозиції з перебуванням у партії»²⁰.

Комуністи Миколаївського округу в резолюції активу відзначали: «Не може бути місця в керівних органах партії для тих, хто бореться проти партії, проти її генеральної лінії... Миколаївська партійна організація, разом з усіма організаціями Союзу, вимагає рішучих заходів до правих ухильників, таких заходів, які поклали б край їх фракційній і опортуністичній діяльності»²¹.

У об'єднаній Пленум Вінницького ОПК і ОКР КК, який відбувся у вересні 1929 р., ухвалив: «Виходячи з того, що праві в особі Бухаріна, не дивлячись на неодноразові попередження, продовжують відстоювати свої антипартійні погляди, Пленум, ще раз засуджуючи їх, вимагає від ЦК ВКП(б) рішучих організаційних заходів до Бухаріна і правих ухильників»²².

«Парторганізація Українського військового округу,— записано в резолюції наради партійної організації вищого комскладу УВО, що відбулася в Харкові у листопаді 1929 р.,— як і раніше, буде твердою і вірною опорою свого більшовицького штабу ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У»²³.

Виконуючи волю партії і постанови X Пленуму ВККІ, листопадовий 1929 р. Пленум ЦК ВКП(б) визнав пропаганду поглядів правого опортунізму і примиренство з ним несумісними з перебуванням у рядах ВКП(б)²⁴. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 17—21 листопада 1929 р., підтримав це рішення і схватив заходи, вжиті до керівників правої опозиції — Бухаріна, Рикова і Томського²⁵.

¹⁷ КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 419.

¹⁸ Шестнадцатая конференция ВКП(б). Стенографический отчет, М., 1962, стор. 114—115, 166—167, 303—315, 329, 379—386 та ін.

¹⁹ Ф. М. Ваганов. Правый уклон в ВКП(б) и его разгром (1928—1930), М., 1970, стор. 241—244.

²⁰ «Вісті ВУЦВК», 12 вересня 1929 р.

²¹ «Красный Николаев», 18 листопада 1929 р.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 145, арк. 115.

²³ «Комуніст», 16 листопада 1929 р.

²⁴ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 616—617.

²⁵ Від II конференції до XI з'їзду КП(б) України, Партвидав ЦК КП(б)У, 1933, стор. 5.

Остаточні підсумки боротьби Комуністичної партії України проти правого ухилу, за ленінську єдність партійних рядів підбив XI з'їзд КП(б)У (5—15 червня 1930 р.). У звіті, з яким виступив С. В. Косіор, говорилось: «Ми, невід'ємна частина великої Всесоюзовної Комуністичної партії, працювали під безпосереднім керівництвом ленінського ЦК ВКП(б), наша партія на Україні і її Центральний Комітет проводили у всій своїй діяльності лінію Центрального Комітету ВКП(б). У нас не було і не могло бути іншої лінії, крім лінії ЦК ВКП(б), і, оглядаючись тепер на пройдений за ці 2,5 роки шлях, ми можемо з усією певністю сказати, що лінію партії ми проводили безумовно правильно і успішно»²⁶.

XVI з'їзд ВКП(б) (26 червня — 13 липня 1930 р.) підбив підсумки боротьби партії проти правого ухилу, що тривала більше ніж два роки і підтвердив постанову листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК партії про несумісність поглядів правої опозиції з належністю до ВКП(б). З'їзд доручив ЦК й надалі давати нещадну відсіч всім тим, хто намагається підірвати партійну дисципліну і єдність партії.

Повний ідейний і організаційний розгром правого ухилу був важливою політичною перемогою партії, яка змогла відстояти чистоту марксистсько-ленінського вчення від опортуністичних перекручень, захистити ленінську генеральну лінію на побудову соціалістичного суспільства в нашій країні.

Боротьба за генеральну лінію партії проти правих капітулянтів показала, що комуністи України є надійною опорою партії, вони проявили високу політичну зрілість і згуртованість навколо ЦК ВКП(б), підтвердили свою відданість революційному прапорю В. І. Леніна.

І хоч ця боротьба забрала багато часу й сил, на її уроках, як і на уроках боротьби з троцькізмом та буржуазним націоналізмом, ще більше вирости і зміцніти партійні кадри республіки, загартувалася ідейно і зміцніла організаційно вся Комуністична партія (більшовиків) України.

Центральний Комітет нашої партії високо оцінив боротьбу Комуністичної партії України проти фракціонерів і розкольників у партійних рядах. У своєму привітанні на адресу ЦК Компартії України в липні 1968 р. в зв'язку з 50-річчям Компартії України ЦК КПРС відзначив: «Перетворюючи в життя генеральну лінію КПРС, партійні організації України послідовно боролися проти троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників та інших антиленінських угруповань, відстоюючи єдність партії, чистоту марксизму-ленінізму»²⁷.

Троцькісти, праві і «ліві» опортуністи, націонал-ухильники та інші антиленінські угруповання давно розгромлені в нашій партії. Марксизм-ленінізм нині є ідеологією всього радянського народу. Це стало можливим завдяки тому, що «вирішальною умовою сили партії В. І. Ленін і більшовики вважали монолітну згуртованість її лав, недопустимість дій, спрямованих на підірив її єдності, ослаблення залізної дисципліни»²⁸. Досвід боротьби КПРС, всіх її організацій проти антиленінських течій у робітничому русі, в тому числі і проти правого ухилу, і сьогодні має велике теоретичне і політичне значення як для нашої партії, так і для братніх марксистсько-ленінських партій.

²⁶ XI з'їзд КП(б)У, стор. 236—237.

²⁷ «Правда України», 5 липня 1968 р.

²⁸ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 10.

ПЕРШІ ПИСЕМНІ СВДЧЕННЯ ПРО СЛОВ'ЯН

М. В. СКРЖИНСЬКА

Найдавніші згадки про більшість народів Європи містяться в писемних пам'ятках античної Греції та Риму. Сучасний дослідник не уявляє собі історії Іспанії без відповідних розділів «Від заснування Риму» Тита Лівія, Франції — без «Записок про Галльську війну» Юлія Цезаря, Німеччини — без «Германії» Корнелія Тацита. Подібно до цього і вчений, який працює над історією слов'ян, також прагне знайти звістки про них в античній історичній традиції.

Греки і римляни досить слабо знали північну частину Центральної та Східної Європи, тому від них годі й чекати будь-яких докладних відомостей про народи, що жили на цих територіях. І все-таки дві перших писемних згадки про слов'ян належать римським авторам. Якими б побіжними ці звістки не були, вони надзвичайно важливі: адже саме з них починається писемна історія слов'янства.

Це повідомлення присвячене аналізу свідчень про слов'ян двох римських авторів першого століття нашої ери — Плінія Старшого, відомого вченого-енциклопедиста й політичного діяча, і Тацита, одного з кращих істориків античності.

Не можна сказати, що тема, яка розглядається, досі не порушувалася в науковій літературі. Але цілком зрозуміло, що вчені, які досліджували античність, не приділяли значної уваги стислим заміткам про народ, що не відіграв істотної ролі в історії античних держав¹. Ті ж, хто вивчає історію слов'янства, використовують свідчення римських авторів, здебільшого не уявляючи ступеня їхньої достовірності, всієї картини зображуваного у творі, звідки ці свідчення походять, нарешті, обставин життя і світогляду давніх письменників. Одні з учених-славістів обмежуються майже протокольним переліком античних джерел із згадками про слов'ян², інші навіть посилаються на давніх авторів дають вибірково й неповно³, а є й праці, де свідчення римських часів зовсім не беруться до уваги⁴.

Назва народу «слов'яни» досить стара (вперше засвідчена візантійськими авторами в VI ст. н. е.), а ще раніше, в найдавніших джерелах, вони іменуються інакше: «венети», або «венеди», як називали їх сусідні германські племена.

Згідно з античною літературною традицією, венети включали три різні групи племен, що населяли різні частини Європи. Перша група жила біля Адріатичного моря (на північ від річки По). Про неї згадує Геродот (I, 196)⁵, відносячи її представників до ілірійських племен.

¹ Прикладом може бути досить велика і докладна праця про «Германію» Тацита: *Die Germania des Tacitus, erklärt von R. Much*, Heidelberg, 1967. Коментар початку 46-го розділу її стосується, головним чином, етимології слова «venethi» та правильності його написання в різних рукописах твору Тацита.

² Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1953, стор. 26.

³ А. Д. Удадьцов. Основные вопросы этногенеза славян. — Советская этнография, т. VI—VII, М., 1947, стор. 7—8.

⁴ У ґрунтовній праці В. П. Петрова про етногенез слов'ян розділ про писемні джерела починається з розгляду свідчень візантійських авторів (В. П. Петров. Етногенез слов'ян, К., 1972, стор. 11). Як не дивно, мала зацікавленість вчених-славістів свідченнями античних авторів спостерігається в XX ст. Дослідникам же XIX ст. не можна цього закнуту (П. И. Шафарик. Славянские древности, т. I, кн. I, М., 1837, стор. 135 і далі).

⁵ Тут і далі посилання на античних авторів даються за усталеним в науці прийомом: ім'я давнього автора в латинській транскрипції, скорочена латинська назва його твору (наприклад, NH — «Naturalis historia», «Природнича історія» Плінія), а якщо збереглася лише одна праця того чи іншого автора, як, наприклад, «Історія»

Пізніше про них писали Страбон (V, 212), Полібій (II, 17 і далі), Лівій (I, 1; V, 33; X, 2). У 181 р. до н. е. римляни, підкоривши собі венетів, заснували в їх країні колонію Аквілею. В першій половині I ст. до н. е. венети здобули права римського громадянства, а в 42 р. до н. е. разом з Цисальпінською Галлією увійшли до складу Італії, згодом асимілювалися з її населенням і поступово зникли як самостійний народ.

Друга група — відомі венети у Галлії, які населяли берег Атлантичного океану на північ від впадіння Луари. Найдокладніша розповідь про них міститься у «Записках про Галльську війну» Цезаря (III, 8—16). Це галльське плем'я, за характеристикою останнього, користувалось «найбільшим впливом по всьому морському узбережжю», оскільки володіло величезною кількістю кораблів і переважало інших галлів у знанні морської справи. Данними венетів стали всі, хто плавав Атлантичним океаном вздовж західних берегів сучасної Франції. В 56 р. до н. е. Децим Брут, молодий полководець Цезаря, розбив венетів у морському бою. Відтоді їх морська могутність і торгівля занепадали, і в часи Римської імперії (I—IV ст. н. е.) вони вже займалися здебільшого землеробством. У V ст. н. е. територію, яку населяли венети, захопили британці.

І третя група — народ, що називався венетами, жив, як згадується в античних джерелах перших століть нашої ери, у Східній Європі. В рукописах «Природничої історії» Плінія він іменується «veneti» (IV, 97). Рукописи «Германії» Тацита фіксують дві форми написання: «veneti» та «venethi», причому в найновіших виданнях латинського тексту «Германії» віддається перевага останній формі⁶. Нарешті, рукописи твору «Про походження та діяння готів» Іордана (VI ст.), де містяться важливі відомості про слов'ян і венедів, дають форму «venethi». Сучасні дослідники виводять назву «venethi» з готської мови, а дехто навіть вважає, що всі три групи племен походять від одного кореня⁷.

Не спиняючись на питанні, ким за походженням були найдавніші венеди, які жили у Східній Європі, зосередимось на важливому для нашої теми свідченні, що так з певного часу мовою народів, які межували з ними, стали називатися слов'янські племена⁸. Ось два відомі місця з «Getica» Іордана, які свідчать про те, що слов'ян називали венетами: «Багатолюдне плем'я венедів розташовувалося на величезному просторі, починаючи від верхів'я Вісли. Хоча їх найменування тепер і розрізняються залежно від різних родів і місць розселення, однак головним чином їх називають склавенами і антами» (Get., 34). І далі: «Адже останні (тобто венети), як ми вже сказали на початку нашого викладу при перелікові племен, походять від одного кореня, тепер відомі під трьома іменами — венетів, антів і склавенів» (Get., 119).

Геродота чи «Географія» Страбона, то назву випущено; далі римськими цифрами зазначається номер книжки, арабськими — номер розділу і, якщо є розподіл на параграфи, номер параграфа.

⁶ Die Germania des Tacitus, erklärt von R. Munch, стр. 524; P. Cornelii Taciti libri qui supersunt, ed. E. Koestermann, t. II, Lipsiae, 1957, стр. 32.

⁷ E. Polaschek. Venedae.— Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, ed. Pauly — Wissowa — Kroll, Bd. VIII A. I, Stuttgart. 1955, стовп. 698—699.

⁸ У повідомленні вони називатимуться «венетами», як здавна вживається в науковій літературі. Вище згадувалося, що підставою для цього є написання даної етнічної назви в рукописах Плінія і, крім того, грецька форма слова «ΟΥΝΕΤΑΙ», що зустрічається в «Географії» Птолемея. Цей твір, що побачив світ у середині II ст. н. е., вважався дуже авторитетною працею протягом усього середньовіччя. Частина рукописів Тацита, рукописи Іордана свідчать, що в середині слова, про яке йдеться, чулося не дзвінке «d», а придинове «th», яке одні автори передавали як глухий звук «t» або як відповідний йому дзвінкий «d».

Іншим доказом на користь думки, що слов'ян називали венедями, є те, що фінни й естонці досі називають руських «вене», «венелайне», а в німецькій мові до недавнього часу слов'яни позначалися словом «Wenden» або «Winden»⁹.

Текст Іордана дає можливість ще для одного важливого спостереження: у VI ст. н. е. назва «венеди» вживалася поряд з термінами «анти» і «склавени», а в південних місцях проживання слов'янських племен навіть витіснялася двома останніми. Недаремно у творах таких візантійських письменників, як Прокопій, Агафій, Менаандр, Феоділакт Сімокатта вже не згадуються венеди: їх цікавлять лише сучасні події; Іордан же робить широкі екскурси в минуле¹⁰.

Отже, з вищевикладеного випливає, що слов'ян називали «венедями» ще до VI ст. н. е., коли вони являли собою загальну етнічну спільність і ще не «разидошася по земле», не «прозвашася имены своими, где седше, на котором месте»¹¹.

Перша згадка про венедів у Східній Європі міститься у «Природничій історії» Плінія Старшого. Але раніше, ніж перейти до аналізу відповідного фрагменту цієї праці, слід сказати кілька слів про самого Плінія та його твір.

Гай Пліній Секунд Старший (24—79 рр. н. е.), вчений і письменник, походив із заможної вершинської провінціальної сім'ї. Подібно до більшості римських громадян, він провів свої молоді роки на військовій службі, головним чином в Германії. У 47 р. брав участь в поході під проводом Корбулона проти хавків, германського племені, що жило біля Північного моря, крім того побував на Дунаї, в Бельгії, служив у війську Помпея Павліна, яке стояло в Нижній Германії. При імператорах Веспасіані й Тіті Пліній займав ряд важливих державних постів.

Численні твори Плінія з історії, риторики і граматики не збереглися до нашого часу. Лише одна праця дійшла до нас — «Природнича історія» (37 книжок), яка мала велику популярність серед його сучасників і була своєрідною енциклопедією з природничих наук протягом усього середньовіччя. В ній автор на підставі багатьох античних творів розглядає питання астрономії й фізики, географії та етнографії, зоології і ботаніки, медицини і сільського господарства. Не будучи фахівцем в жодній з названих галузей, Пліній припустився у своїй праці багатьох помилок, часто некритично запозичував і передавав свідчення різних письменників. Але оскільки майже всі твори, якими користувався Пліній, тепер втрачені, «Природнича історія» була й лишається неоціненним джерелом знань про природознавство античності.

Три книжки своєї праці Пліній присвятив географічному описові всього відомого римлянам світу.

Описуючи північне узбережжя Європи, Пліній говорить: «Quidam haec habitari ad Vistlam usque fluvium a Sarmatis, Venedis, Sciris, Hiris tradunt, sinum Cylipenum vocari, et in ostio eius insulam Latrim, mox alterum sinum Lagnum conterminum Cimbris» (NH, IV, 97). — «Деякі передають, що тут (біля Каданської затоки. — М. С.) аж до річки Вісли живуть сармати, венеди, скіри та гірри, що затока називається Килипенською і в її гирлі є острів Латріс, далі інша затока, Лагнус, що примикає до кимбрів». Каданська затока — це, напевне, Гданська бухта, в яку впадає Вісла. Щодо того, де розташувати на сучасній географічній карті затоки Килипенську і Лагнус, а також острів Латріс, нині в літературі існує багато різних припущень. Про них тут не йтиме

⁹ Л. Нидерле. Славянские древности, М., 1956, стор. 39.

¹⁰ Коментар О. Ч. Скржинської у кн.: Іордан. О происхождении и деяниях гетов, М., 1960, стор. 210.

¹¹ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку, Л., 1926, стор. 5.

мова, оскільки ці географічні пункти не мають безпосереднього відношення до нашої теми.

Отже, Пліній згадує про венедів лише в цьому одному реченні, яке малює не досить ясну картину. До того ж сам автор говорить про використання ним джерело дещо невизначено: «*quidam tradunt*». «*Tradere*» латиною означає «передавати», «розповідати», «повідомляти», але як саме, письмово чи усно, з даного контексту встановити неможливо. Тому не можна, мабуть, вважати прийнятим переклад цього місця, зроблений В. В. Мавродіним: «Деякі *письменники* (курсив наш.— М. С.) передають, що ці місцевості аж до Вістули (Вісла) заселені сарматами, венедями, скірами й гіррамі»¹². Можливо, що Пліній посилається не на твори якихось авторів, а на інше джерело.

Відомо, що Пліній написав великий твір про війни римлян з германцями, у процесі роботи над яким, за своєю звичкою, докладно вивчав літературні джерела з цього питання, використовував власні спостереження за час тривалої служби в Германії, записував розповіді про цю країну від місцевих жителів і своїх товаришів по зброї. Можливо, від останніх і отримав він відомості про східних сусідів германців, до числа яких входили і венеди.

Справді, описуючи північні береги Європи і прилеглі до них острови, Пліній завжди посилається на свої джерела. У двох невеликих розділах (IV, 94—95), на півсторінки друкованого тексту, зустрічається ім'я Гекатея, що жив за шість віків раніше Плінія, далі наводяться свідчення Тімея (межа IV і III ст. до н. е.) про янтар, який хвилі викидають на берег, посилення на Філемона (здається, старший сучасник Плінія) з приводу того, що кимври називають Північне море Маримару-сою, тобто Мертвим морем; нарешті, йдуть найдавніші згадки про Скандинавський півострів, який, за Ксенофонтom Лампсакським, називається Балтія, а за Піфеєм (IV ст. до н. е.), — Басілія.

Далі, в 96 і 97 розділах, де містяться дані, що цікавлять нас, Пліній описує «більш відомі місця» (за його визнанням), які починаються землями, населеними германським племенем інгвеонів. Тут немає жодного посилання на якогось конкретного автора. А це різко контрастує з двома попередніми розділами, де розповідь ґрунтується на свідченнях п'яти грецьких авторів, і всі вони названі на ім'я. Тим часом у зазначених тут розділах є повідомлення, яких бракує у попередників Плінія. Все сказане дає підстави для припущення, що це одне з тих місць, якими пишався Пліній, зауваживши у «Передмові» до «Природничої історії», що він доповнив свідчення авторів минулих поколінь відомостями свого часу.

Римляни, ведучи війни з германцями, цікавилися побутом і звичаями цього народу, його розселенням. Досить згадати, наприклад, нарис Цезаря про велике германське плем'я свевів, з яким римляни зустрілися під час Галльської війни (B. G. IV, 1—8), або опис Рейна у того ж Цезаря від верхів'я «в області альпійського народу лепонтіїв» до впадіння «багатьма гірлами в океан» (B. G. IV, 10).

В ході воєнних операцій римляни складали карти тих місць, де вони воювали¹³. Так, відомо, що Корбулон прислав до Риму з Вірменії

¹² В. В. Мавродін. Образование Древнерусского государства. Л., 1945, стор. 27. (До речі, широко відомий переклад, на який звичайно посилаються радянські вчені, абсолютно точно відбиває даний фрагмент Плінія.— Див.: Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. II, СПб., 1904, стор. 176.)

¹³ Картами в Римі широко користувалися починаючи принаймні з I ст. до н. е. За свідченням Варрона (116—28 р. до н. е.), на стіні храму Землі в Римі була зображена карта Італії. У творі «Про сільське господарство» (1, 2) він пише, що застав:

карту, зроблену під час його воєнного походу 59—60 рр. н. е. На ній було нанесено рельєф місцевості й географічні назви (Plin. NH VI, 40). Очевидно, перебуваючи на військовій службі в Германії, Корбулон, під командуванням якого служив Пліній, а також інші воєначальники також складали карти цієї країни, з якими Пліній, безумовно, був знайомий. Непрямим свідченням знайомства останнього з воєнною картою частини берега Європи в районі Ютландського півострова є його згадка про двадцять три острови поблизу Тастра, півострова, населеного кимврами. Ці острови, «відомі римській зброї» (IV, 97), були, напевне, нанесені на відповідні воєнні карти. Звичайно на подібних картах позначалися приблизні межі розселення германців і сусідніх з ними племен.

Крім воєнних карт, джерелом свідчення Плінія про морське узбережжя біля впадіння Вісли та про її середню течію могли бути розповіді римських купців, які їздили за янтарем на берег Балтійського моря, про що відомо знову ж таки з «Природничої історії».

Мода на янтар, яка проіснувала близько півтора століть, з'явилася в Римі під час правління Нерона. Надзвичайно цінною є згадка Плінія про одного римського вершника, який привіз з узбережжя Балтійського моря величезну кількість янтарю для прикрашання місця гладіаторських ігор за Нерона (XXXVII, 45). Дуже ймовірно, що Пліній знав цього вершника, бо він відзначив, що той був ще серед живих, коли писалась остання книжка «Природничої історії», де йшлося про янтар.

Згаданий римський вершник був першим або принаймні одним з перших римських купців, які досягли берега Балтійського моря. Недаремно Пліній писав, що узбережжя, де здобувають янтар, лише недавно стало відоме римлянам (XXXVII, 45). Археографічні дані допомагають встановити досить точну дату регулярних зв'язків римських купців з факторіями поблизу родовищ янтарю, а саме: з 67 р. н. е. (в цьому районі з того часу різко зростають знахідки римських монет).

Сучасні вчені на підставі текстів Плінія і пізніших авторів відтворюють «янтарний шлях» з Прибалтики до Адріатичного моря. На відміну від колишнього «янтарного шляху», зв'язаного з родовищем янтарю при впадінні Ельби в Північне море, він виник у перші століття до нашої ери. Його кінцевим пунктом у Середземномор'ї була спочатку країна венетів, а потім заснована римлянами на їх землях колонія Аквілея (недалеко від сучасної Венеції). У своїй північній частині «янтарний шлях» частково проходив по Віслі до її гирла, а далі в нинішню Калінінградську область, де й досі знаходяться великі родовища янтарю.

Таким чином, напевне, у вираз «quidam tradunt» («деякі передають») Пліній включив два джерела своїх відомостей про північне узбережжя Європи: з одного боку, дані карт, де були позначені затоки й острови Північного моря на схід від Ютландського півострова, з другого — розповідь римського вершника, який пройшов «янтарним шляхом» до берегів Балтійського моря наприкінці 60-х років I ст. н. е. Частина цього шляху, як говорилося, йшла Віслою, де жили сармати, венеди, скіри і гірри.

Сармати — добре відомий в античній літературній традиції народ — населяли північнопричорноморські степи. Крім того, римляни нерідко називали так усі народи Східної Європи, що жили на схід

своїх друзів біля храму, де вони розглядали цю карту. В одній з елегій молодшого сучасника Варрона, Проперція, описується, як закохана дівчина, чекаючи на свого нареченого, вивчає карту тих місць, де він воює (IV, 3, 35—40).

від Вісли, яку вважали рубежем Сарматії і Германії. Тому в даному випадку це якась узагальнююча назва, що не вказує на конкретну етнічну належність її носіїв.

Інші три племена — венеди, скіри й гірри — зустрічаються в античній літературі вперше. Найбільш загадковими серед них є гірри, які промайнули лише один раз на сторінках «Природничої історії». Про скірів же є епіграфічне свідчення межі III і II ст. до н. е. в декреті на честь Протогена, громадянина грецької північночорноморської колонії Ольвії¹⁴. Крім того, у словнику Стефана Візантійського (V ст. н. е.) на підставі невідомого джерела скіри визначені як кельтське плем'я. В часи Протогена вони жили десь недалеко від Ольвії, можливо, як гадає В. В. Латишев, у районі нижньої течії Дністра¹⁵. Протоген дав гроші на будівництво і ремонт укріплень свого міста, коли надійшло повідомлення, що кельти (у греків — галати) уклали воєнний союз із скірами, щоб захопити Ольвію. Напевне, після падіння воєнної могутності кельтів їх спільники — скіри були відтіснені на північ, про що говорить текст Плінія.

Свідчення Плінія про племена венедів, скірів і гіррів датуються, як було вже сказано, 60-ми роками I ст. н. е. Географія розселення цих племен (відділити їх одне від одного, виходячи з тексту Плінія, і через відсутність інших джерел неможливо) визначена досить загально — район Вісли. А коли врахувати, що римляни дуже применшували протяжність Європи від Чорного до Балтійського моря, то венеди, розміщені на карті недалеко від морського узбережжя, виявились також розташованими недалеко й від початку цієї річки.

Локалізуючи на географічній карті місце розселення венедів у I ст. н. е., деякі дослідники використовують Пейтінгерові таблиці, вважаючи їх копією знаменитої карти землі, яку підготував полководець Августа Агріппа і яка була зображена після його смерті (12 р. до н. е.) на стіні спеціально збудованого для цього портика.

Карта Агріппи найдокладніше описана у «Природничій історії» Плінія, який широко користувався її даними. Однак характеристики її зовнішнього вигляду, так добре відомого його сучасникам¹⁶, Пліній не дав. Учені дотримуються різних думок щодо цього. Так, Дж. Томсон вважає, що вона «у своїх обрисах і в багатьох деталях відтворювала в більшій чи меншій мірі карту Ератосфена, уявляючи відому сушу у вигляді овального острова»¹⁷. Він відкидає припущення про те, що Пейтінгерові таблиці якоюсь мірою відтворюють карту Агріппи. Справді, на цих таблицях суша надмірно витягнена вздовж, що зовсім не відповідає її параметрам, наведеним у Плінія з посиланнями на Агріппу. Найімовірніше, що Пейтінгерові таблиці є копією античної карти кінця III ст. н. е.¹⁸

Слід разом з тим сказати, що навіть ті, хто бачить у Пейтінгерових таблицях карту Агріппи, не вважають, що це точна її копія; на їх думку, таблиці перероблені й поповнені новими, пізнішими відомостями.

На Пейтінгерових таблицях венеди-сармати позначені двічі: в Дакії та між Дунаєм і Дністром. Виходячи із сказаного вище, це свідчення

¹⁴ В. Latyshev. *Inscriptiones antiquae Graecae et Latinae Orae Septentrionalis Ponti Euxini*, SPb., 1885, t. I, стор. 2, № 32.

¹⁵ В. В. Латишев. *Исследования об истории и государственном строе Ольвии*, СПб., 1887, стор. 92.

¹⁶ Копії карти Агріппи існували в різних містах Римської імперії (W. S. Teuffel. *Geschichte der römischen Literatur*, Bd. III, Leipzig—Berlin, 1910, стор. 14).

¹⁷ Дж. Томсон. *История древней географии*, М., 1953, стор. 461.

¹⁸ Такої думки дотримується, наприклад, Л. Нідерле (*Славянские древности*, М., 1956, стор. 38).

аж ніяк не можна віднести до перших згадок про вене́дів¹⁹, оскільки датувати його доводиться найраніше кінцем III ст. н. е. або, можливо, навіть вважати пізнішим додатком до карти.

При всій розпливчатості географічних меж розташування вене́дів у Плінія можна все ж з певністю сказати, що на Пейтінгерових таблицях місця їх проживання вказані в інших і більш південних районах, ніж у Плінія, і, таким чином, ці таблиці дають іншу, пізнішу віху в знаннях про розселення і міграцію вене́дів.

Друге за часом свідчення про вене́дів міститься в «Германії» Таціта, молодшого сучасника Плінія Старшого. В його творах дуже рідко трапляються посилання на інших авторів, і в числі тих небагатьох, кого він назвав, є ім'я Плінія Старшого. Працюючи над трактатом «Про походження германців і про місцезнаходження Германії» (більш відомим під назвою «Германія», 98 р. н. е.), Тацит, безумовно, широко користувався «Германськими війнами» Плінія. В невеликій праці Тацит накреслив картину життя народу, який в тій чи іншій мірі загрожував рубежам Риму протягом майже всієї його історії.

Сам Тацит, певно, ніколи не бував у Германії. Він написав свій трактат, спираючись на літературні джерела та усні розповіді знайомих, які побували там. Серед останніх могли бути сенатори (Тацит був також членом сенату), які командували арміями у Верхній і Нижній Германії, офіцери, купці і навіть безпосередньо германці, що перебували в Римі.

Описана Плінієм мода на янтар існувала і в кінці I ст. н. е., коли Тацит писав «Германію». Дедалі більше римських купців вирушало до берегів Балтійського моря²⁰. Їх знання про східних сусідів германців поступово збагачувались. Тому цілком імовірно, що Тацит запозичив ряд відомостей для свого твору з бесід з римлянами.

Перелічуючи сусідів германців, він пише: «Чи віднести певкінів, вене́дів і феннів до германців або сарматів, далєбі, не знаю, хоч певкіни, яких дехто називає бастарнами, мовою, способом життя, осілістю й житлами повторюють германців. Неохайність у всіх, неробство і заскніння серед знаті. Через мішані шлюби їхній вигляд робиться дедалі потворнішим і вони набувають рис сарматів. Венеди перейняли багато з їхніх звичаїв, бо заради грабунку нишпорять по лісах і горах, які тільки-но є між певкінами і феннами. Однак їх швидше можна залічити до германців, тому що вони споруджують собі будинки, носять щити і пересуваються пішки, до того ж з великою швидкістю; все це відмежовує їх від сарматів, які проводять все життя у візку та на коні» (Герм. 46, 1—2).

Важко сказати, чи використав Тацит який-небудь етнографічний нарис про сусідів германців, чи склав своє оповідання за усними розповідями. Відчувається лише, що історик критично поставився до використаних джерел і спробував сам на підставі їх даних визначити етнічну

¹⁹ Не досить обгрунтованим є твердження В. В. Мавродіна про те, що Пейтінгерові таблиці — «дорожник, складений на самому початку нашої ери за імператора Августа», і що вони — «одне з перших джерел, що свідчать про вене́дів» (В. В. Мавродін. Назв. праця, стор. 27). Без належних доказів віднесено «оригінал Пейтінгерових таблиць до перших років н. е.» й іншим автором (П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, М., 1953, стор. 105). Якщо вже вважати Пейтінгерові таблиці копією карти Агриппи, то їх відомості треба віднести до другої половини I ст. до н. е. Адже Агриппа зібрав і підготував усі матеріали для карти до своєї смерті, в 12 р. до н. е. Август же здійснив його задум в перші роки нашої ери, побудувавши портник, де було розміщене велике зображення карти.

²⁰ Цікаво відзначити, що поблизу Вроцлава археологи виявили три великих склади янтарю перших століть н. е. У 1906 р. було знайдено один з них, де зберігалось 500 кг, в 1936 — два з 275 і 550 кг янтарю. (Р. Хенниг. Неведомые земли, т. I, М., 1961, стор. 370).

належність венедів. Однак, виходячи з неправильної посилки, що в Центральній і Східній Європі є лише дві великі етнічні групи: германці й сармати, він помилково залічив до германців венедів, плем'я слов'янського походження, а трохи раніше (розділ 45) назвав германцями естів, одну з балтійських народностей.

Тацит називає інших сусідів венедів, ніж Пліній. І тут немає ніякої суперечності, оскільки перший говорить про північних і південних сусідів венедів, другий — про північно-західних. Пліній розглядає окремі племена (скірів, гіррів), а Тацит — великі етнічні об'єднання, куди могли входити й дрібніші племена (фенни, бастарни; в число останніх, можливо, входили скіри). Географія розселення венедів у творах обох авторів показана не досить чітко. Три племені: бастарни, венеди і фенни живуть на кордоні з германськими племенами свевів. У зв'язку з тим, що Тацит на краю Свевії назвав балтійське плем'я естів, слід до північних і західних сусідів венедів віднести не тільки германців, а й балтів. З тексту Плінія можна зрозуміти, що південніше від усіх знаходяться бастарни, далі венеди, а на півночі фенни. Умовним кордоном Германії (межі розселення племен не були визначеними і не проходили чітко по водних рубежах) вважалася в ті часи Вісла. Значить, племена, що цікавлять нас, за Тацитом, жили на схід від неї. В лісах Північної Європи жили фенни (це перша згадка про якесь фінно-угорське плем'я), південніше — венеди, ще далі на південь — бастарни, або певкіни.

Назва «певкіни» була зафіксована в античній літературі задовго до Тацита. Вона походить від найменування острова Певки, в гирлі Дунаю. Це плем'я, певно, було кельтського походження. Принаймні Лівій (XI, 57) і Полібій (XXV, 6) відносять бастарнів до галатів (кельтів). Можливо, саме ці бастарни, названі галатами в тексті декрету Протогена, уклали союз із скірами для захоплення Ольвії. Під час воєн Мітрідата з Римом бастарни разом із скіфами і фракійцями виступили на боці понтіїського царя. За свідченням Аппіана, бастарни в другій половині I ст. до н. е. жили «за Дунаєм»: у 35 р. до н. е. Август збирався використати місто Сіскію на р. Саві «як базу у війні проти даків і бастарнів, які знаходяться за Дунаєм» (III, 22). В I ст. до н. е. даки разом із своїми союзниками бастарнами були головними ворогами Риму на нижньому Дунаї.

Тацит пише, що «венеди нишпорять по лісах і горах». У цих словах можна бачити лише загальну характеристику місцевості, а не точну вказівку, скажемо, на Карпатські гори, бо римляни мали про ці місця дуже поверхове уявлення. Отже, за Тацитом, венеди жили на схід від Вісли, між племенами феннів і бастарнів, тобто біля верхньої течії Вісли і Карпат. Таке визначення в цілому не суперечить даним Плінія, а лише розширює місце розселення цього племені.

Якщо, виходячи з текстів Плінія і Тацита, можна, хоч би схематично, накреслити північні, західні і південні рубежі території, де знаходилися венеди в I ст. н. е., то східні визначити неможливо, оскільки наші автори розміщують там сарматів. Вище відзначалося, що в текстах античних авторів сарматами називали не лише племена іранського походження, які жили в степах північного Причорномор'я, але й їхніх численних, в основному північних, сусідів найрізноманітнішої етнічної належності. Сказане не виключає, звичайно, того, що венеди десь у східних областях свого розташування стикалися з сарматами.

Крім відомостей географічного плану, в тексті Тацита є деякі дані про життя, побут венедів. Це — осілий народ. На відміну від кочових сарматів, які весь час проводять у візку й на коні, вони будують собі житла. Спосіб ведення війни у них також інший, ніж у кочовиків: венеди б'ються пішими, захищаючись щитами.

У своїй книзі «Біля джерел давньоруської народності» П. М. Третьяков пише: «В результаті досліджень останніх десятиліть з'ясовується, що стародавня територія слов'янських племен лежала в середній смузі Європи на північ і північний схід від Карпат»²¹. В її межі на заході входили басейн верхньої й середньої течії Вісли і, можливо, Одера. На сході слов'янам належали землі в правобережжі середнього Дніпра, в зоні лісостепу і лісу, обмежені з півночі течією Прип'яті. Тут, на берегах Дніпра, в I тис. до н. е. і на початку нашої ери слов'яни стикалися з західними іранськими племенами, спочатку скіфами, а потім сарматами. На півдні, у Прикарпатті, лежали області стародавніх фракійців. Сусідами слов'янських племен на заході були колись киммерійці, а потім кельти і германці. Нарешті, північніше слов'янських меж, за Прип'яттю, у верхньому Подніпров'ї і в областях, що прилягали з південного сходу до Балтійського моря, жили численні племена балтів — предки литовців, латишів, пруссів і середньовічних ятвягів, а також дніпровські балти, які змішались з слов'янами у ранньому середньовіччі. Їхніми сусідами на півночі та сході були найдавніші жителі східноєвропейських лісів, племена фінно-угорської групи»²².

В наші часи на основі численних праць істориків, археологів, лінгвістів окреслено прабатьківщину слов'ян і визначено їх сусідів. Слід сказати, що свідчення Плінія і Тацита загалом підтвердилися. Якби довелось, користуючись лише текстами римських письменників, позначити на карті місце життя венедів, то воно б істотно не відрізнялося від того, яке вказав П. М. Третьяков на карті «Найдавніша слов'янська область у Середній і Східній Європі за історичними і філологічними даними»²³. В текстах Плінія і Тацита перелічені також всі основні групи племен — сусідів слов'ян: германці, кельти (бастарни), західноіранські племена (сармати), балтійські племена (естії, яких Тацит відніс до германців). Відсутність у слов'янських мовах слідів давніх контактів з фінно-угорськими мовами свідчить про те, що слов'яни й фінни не мали в давнину спільного кордону, бо їх розділяли балтійські племена. Таким чином, Тацит помилився, назвавши «феннів» безпосередніми сусідами венедів. Помилку римського історика можна пояснити слабким знанням меж розселення названих народів або тим, що германці (адже від них, кінець кінцем, дійшли до Тацита ці відомості) в I ст. н. е. називали венедми не лише слов'ян, а й деякі сусідні з ними балтійські племена.

На закінчення слід сказати, що аналіз текстів античних авторів відносно місць розселення венедів є необхідним компонентом у дослідженнях найдавнішої історії слов'ян.

²¹ П. Н. Третьяков. У истоков древнерусской народности, Л., 1970, стор. 15—16.

²² Там же, стор. 16.

²³ Там же, стор. 18, рис. 1.

З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ЄГИПЕТСЬКОГО НАРОДУ (1882—1916 рр.)

А. Д. ДЯЧЕНКО

Історія національно-визвольної боротьби єгипетського народу проти британського імперіалізму в 1882—1916 рр. уже частково висвітлена в працях радянських учених¹. Крім того, окремі її аспекти досить ґрунтов-

¹ Ф. А. Ротштейн. Англичане в Египте, М.—Л., 1925; його ж. Захват и закабаление Египта, изд. 2, М., 1959; Х. И. Кильберг. Восстание Араби-паши в Египте, М.—Л., 1937; її ж. Египет в борьбе за независимость. Антиимпериали-

но розкриті відомими єгипетськими авторами А. ар-Рафії та Ш. А. аш-Шафії². Метою цього повідомлення є показ деяких етапів національно-визвольного руху єгипетського народу у зазначений період.

Розвиток промислового капіталізму в західноєвропейських країнах, насамперед в Англії, Франції та Голландії, сприяв прискоренню процесу створення світового економічного ринку, що супроводжувався колоніальним грабежем слаборозвинутих держав. Це, в свою чергу, призводило до загострення боротьби між західноєвропейськими країнами, зокрема між Англією і Францією, за економічне та політичне панування на Близькому і Середньому Сході. В. І. Ленін писав, що саме після 60—70-х років ХІХ ст. «...загострюється в надзвичайній мірі боротьба за територіальний поділ світу»³.

Намагаючись встановити контроль за економікою Єгипту і підірвати позиції Мухаммеда Алі *, за спиною якого стояла Франція, а також з метою послаблення впливу Росії на Близькому Сході в 1839 р. Англія спровокувала турецько-єгипетську війну. Проте турецькі війська були швидко розбиті. Тоді за ініціативою Великобританії нібито для врегулювання турецько-єгипетського конфлікту було створено блок європейських держав у складі Туреччини, Австро-Угорщини та Англії, які змусили Мухаммеда Алі вивести свої війська із захоплених територій і визнати кабальний англо-турецький договір 1838 р., що відкривав шлях дешевим англійським товарам на єгипетський ринок. Внаслідок цього, не витримавши конкуренції, створена при Мухаммеді Алі єгипетська промисловість поступово занепадала. Крім того, колонізатори закрили такі державні підприємства, як паперова фабрика у Булаку **, арсенал, морський док, ліквідували монетний двір, а єгипетську монету почали карбувати в Англії, продали приватним особам бавовнопрядильні й ткацькі фабрики, пароплави. У 1851 р. англійці одержали концесію на будівництво першої не тільки в Єгипті, але й в усій Африці залізниці між Каїром та Александрією. Її відкриття значно сприяло розвитку торгівлі, полегшило імпорт товарів у країну та вивезення з неї сировини. «Єгипетський ринок,— писав тодішній міністр колоній Великобританії лорд Мільнер,— важливий для збуту англійських товарів у зв'язку з дедалі зростаючою конкуренцією, яку наші товари зустрічають у міжнародній торгівлі»⁴. За короткий час країна перетворилася на джерело дешевої сировини для британської промисловості. З цього приводу К. Маркс зазначав, що «...в більшій мірі ніж будь-кому Єгипет належить англійцям і при майбутньому поділі Туреччини безумовно становитиме їх частку»⁵.

Поступово економічний розвиток Єгипту набував однобокого колоніального характеру і супроводжувався гострою боротьбою між Англі-

ческое национально-освободительное движение, 1918—1920 гг., Л., 1949; В. Б. Луцкий. Арабские страны, М., 1947; його ж. Англо-американский империализм на Ближнем Востоке, М., 1948; И. Д. Левин. Египет, М., 1937; Л. Н. Ватолина. Современный Египет, М.—Л., 1949; А. М. Голдобин. Египетская революция 1919 года, Л., 1948; та ін.

² А. ар-Рафии. Восстание 1919 года в Египте, М., 1954; Ш. А. аш-Шафии. Развитие национально-освободительного движения в Египте (1882—1956), М., 1961.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 236.

* Паша (намісник турецького султана), правитель країни (1805—1849 рр.), під час правління якого Єгипет став сильною централізованою державою. К. Маркс характеризував тогочасний Єгипет як єдину життєздатну частину Османської імперії (див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 203).

** Передмістя Каїра.

⁴ Цит. за: Ш. А. аш-Шафии. Назв. праця, стор. 24.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 5.

єю та Францією за закабалення країни в умовах безконтрольного хазяйнування іноземних банків, лихварів тощо. «Історія Єгипту з цього часу — це історія всіляких інтриг і махінацій 17 європейських держав, які діяли через своїх представників у Єгипті як у переможеній країні»⁶.

Особливо згубні наслідки для економіки Єгипту мало спорудження Суецького каналу (1859—1869 рр.). За образним визначенням Розі Люксембург, «Єгипет всунув голову в петлю англійського капіталу, з якої він уже не зміг її витягти»⁷. Концесію на спорудження та експлуатацію каналу протягом 99 років з моменту його відкриття для судноплавства одержало акціонерне товариство «Загальна компанія Суецького каналу». Лише після закінчення цього строку гідротехнічна споруда ставала державною власністю⁸. За умовами концесії компанія безкоштовно одержала землю, по якій прокладався канал, а також державні каменоломні. Крім того, уряд Єгипту зобов'язувався прорити до місця будівництва канал для постачання прісної води і забезпечити $\frac{4}{5}$ загальної кількості робочої сили⁹.

Розвитку сільського господарства і частково промисловості країни сприяло скорочення імпорту бавовни з США після початку там громадянської війни. Тому попит на єгипетську бавовну значно зріс. У 1863—1875 рр. в Єгипті було прорито 112 зрошувальних каналів, збудовано 430 мостів, 15 маяків, 64 цукрові заводи, ряд бавовноочисних підприємств, гавань в Александрії, доки в Суєці тощо¹⁰. Це дало змогу розширити посівні площі, зокрема під бавовну та цукрову тростину.

Величезні витрати на будівництво каналу змусили правителя Єгипту взяти в Англії кредит розміром 3 млн. фунтів стерлінгів. У 1875 р., скориставшись фінансовими труднощами єгипетського хедива * Ісмаїла, Великобританія скупилася за 4 млн. фунтів стерлінгів акції компанії Суецького каналу, що належали безпосередньо йому¹¹, зміцнивши таким чином свої позиції в її управлінні.

Позики, що їх надавали Єгипту англійські та французькі банки під високі проценти, негативно впливали на бюджет країни і кінець кінцем призвели до банкрутства єгипетської державної казни. Скориставшись цим, Англія і Франція встановили повний контроль над фінансами Єгипту. В 1867 р. вони створили спеціальну організацію — Касу державного боргу, яка одержувала левову частку національного доходу. Діяльність єгипетського міністерства фінансів контролювали англійські та французькі представники, які примушували правителя Єгипту виплачувати борги європейським кредиторам, незалежно від фінансового становища країни. У 1878 р. в зв'язку з голодом, що почався в Єгипті, хедив оголосив про відстрочку сплати боргів. Тоді Англія і Франція, погрожуючи конфіскацією його майна, змусили Ісмаїла призначити європейський кабінет міністрів. До його складу, зокрема, увійшли француз Бліньєр (міністр громадських робіт) і англієць Вільсон (міністр фінансів). Внаслідок цього з єгипетського фєслаха * «була висмоктана остання крапля крові. Єгипетська держава виконувала функції висмоктуючого апарату в руках європейського капіталу і вона стала непотрібною»¹².

⁶ Selim Amad. La question d'Egypte 1841—1938, Paris, 1938, стор. 29.

⁷ Р. Люксембург. Накопление капитала, ч. 1—2, М., 1934, стор. 313.

⁸ Ф. А. Ротштейн. Захват и закабаление Египта, стор. 288.

⁹ Суецкий вопрос и империалистическая агрессия против Египта, М., 1957, стор. 25.

¹⁰ Ф. А. Ротштейн. Назв. праця, стор. 42.

* Правитель Єгипту.

¹¹ Ф. А. Ротштейн. Назв. праця, стор. 25.

* Єгипетський селянин.

¹² Р. Люксембург. Назв. праця, стор. 313.

В міру зростання заборгованості європейському капіталові збільшувалася кількість податків, що їх мали сплачувати селяни. Причому інколи фелахи платили їх у подвійному розмірі. Таким чином селянство розорювалося, а внаслідок недоїдання та епідемії вимирало. Так, у 1879 р. на околицях Асьюта від голоду померло більше 10 тис. фелаків¹³. На експлуатації єгипетського селянства, підкреслювала Р. Люксембург, «європейський капітал... робив у Єгипті безприкладні, казкові діла — гешефти»¹⁴.

Економічне гноблення, засилля іноземців у державному апараті викликали хвилю протестів серед усіх верств населення, зокрема й в армії. У 1879 р. єгипетський кабінет міністрів, яким фактично керував міністр фінансів Вільсон, намагався звільнити в запас 2500 опозиційно настроєних офіцерів, незадоволених хазяйнуванням іноземців у країні, а також затримкою виплати зарплати. У відповідь на це рішення уряду в Каїрі вибухнув офіцерський бунт, внаслідок чого хедив Ісмаїл розпустив «європейське» міністерство і сформував нове — з єгиптян. Англія і Франція змусили уряд Туреччини змістити хедива Ісмаїла і призначити правителем Єгипту його сина Тевфіка — ставленика Великобританії.

У цей час єгипетська дрібна буржуазія та офіцерство групувалися навколо полковника Арабі-паші — вихідця із заможних селян. Вони створили першу в країні політичну партію ватаністів (патріотів), яка ставила своєю метою боротьбу проти засилля європейців у Єгипті, за «Єгипет для єгиптян». Місцеве селянство, яке найбільше страждало від безземелля, феодального гніту та іноземних кабальних позик, підтримало партію ватаністів.

9 вересня 1881 р. перед палацом хедива у Каїрі під керівництвом Арабі-паші була проведена військова демонстрація, в якій взяли участь армійські частини і населення міста. Офіцерство, яке спочатку вимагало лише дрібних поступок з боку уряду, тепер виступало за відставку англофільського кабінету, створеного хедивом Тевфіком, прийняття конституції і збільшення чисельності армії¹⁵. Хедив погодився на створення парламенту, членами якого було обрано переважно ватаністів, незважаючи на те, що у виборах брали участь лише шейхи та омди *. Ватаністи поставили вимогу надати єгипетському парламентові право контролювати бюджет країни. Це викликало рішучий протест колонізаторів. Незважаючи на їх протидію, у лютому 1882 р. в Єгипті було створено національний уряд, фактично очолюваний Арабі-пашею, який став військовим міністром. Новий уряд планував провести ряд реформ: реорганізувати армію, адміністрацію та військові трибунали, систему народної освіти, встановити контроль з боку парламенту за діяльністю міністрів і укладенням угод з іншими державами.

Навесні 1882 р., коли феодали та духовенство організували змову проти Арабі-паші, Англія і Франція відкрито підтримали заколотників, надіславши 25 травня 1882 р. хедиву Тевфіку ультиматум з вимогою відставки національного уряду. Водночас англо-французька ескадра прибула в Александрію.

Одержавши ультиматум, єгипетський хедив наказав роззброїти армію і оголосив про розпуск національного уряду. Це викликало бурю протестів у країні. Першим проти рішення Тевфіка виступив гарнізон Каїра, який підтримало все населення міста. На численних мітингах і зборах єгиптяни засуджували сваволю окупантів, вимагали усунення

¹³ Л. Н. В а т о л и н а. Назв. праця, стор. 45.

¹⁴ Р. Л ю к с е м б у р г. Назв. праця, стор. 309.

¹⁵ Л. Н. В а т о л и н а. Назв. праця, стор. 48.

* Старшини в єгипетських містах і селах.

європейців з державного апарату і скинення продажного хедива. Делегація каїрського населення на чолі з улемами* і патріархом висунула перед хедивом вимогу відновити національний уряд. В Александрії армійські частини відмовилися «забезпечувати громадський порядок» доти, поки при владі знову не буде Арабі-паша. Наляканий хедив був вимушений вдруге призначити Арабі-пашу військовим міністром.

Щоб створити привід для військового втручання у внутрішні справи Єгипту, англійці спровокували в Александрії криваву бійню між місцевим та європейським населенням, внаслідок якої більше 200 чол. було вбито і стільки ж поранено¹⁶. Проте під тиском Німеччини, Австро-Угорщини і Франції Великобританія вивела свій флот з Александрії, і вся повнота влади в країні перейшла до Арабі-паші.

23 червня 1882 р. у Константинополі відкрилася конференція послів європейських країн, на якій чітко проявилися наміри імперіалістичних хижаків захопити Єгипет. Так, Німеччина намагалася посварити між собою двох основних претендентів на Єгипет — Англію і Францію й вирішити «єгипетське питання» на свою користь. Оскільки кожна держава силкувалася зв'язати руки іншій, було прийнято резолюцію, в якій, зокрема, вказувалося, що кожна країна повинна «не добиватися ніяких територіальних володінь в Єгипті..., яких у рівній мірі не змогли б одержати інші держави»**.

Однак не минуло й місяця після підписання угоди про відмову від окупації Єгипту, як англійські військово-морські кораблі прибули в Александрію. Загальна кількість експедиційних військ становила 25 тис. чол. Їм протистояв гарнізон чисельністю 7,5 тис. чол. Скориставшись тим, що, незважаючи на ультиматум загарбників, єгипетське командування продовжувало укріплювати форти поблизу Александрії, англійський адмірал Сеймур 11 липня 1882 р. піддав місто бомбардуванню. 18 липня англійці окупували Александрію. Проте дальший наступ британських військ був зупинений 60-тис. єгипетською армією на чолі з Арабі-пашею, яка завдала їм поразки при Кафр-ед-Даварі. Фелахи всіляко підтримували частини Арабі-паші, добровільно вступали до їх лав. Ф. Енгельс, який уважно стежив за ходом воєнних операцій в цій частині земної кулі, писав: «Якщо Арабі такий розумний, що уникатиме всякої вирішальної сутички і відступить у Середній або ж Верхній Єгипет, справа може надзвичайно затягтись. Не кажучи вже про те, що при трохи ранньому підвищенні води в Нілі зруйнування гребель може звести нанівець усі розрахунки англійців»¹⁷.

Але Арабі-паша сконцентрував основні сили на узбережжі Середземного моря, залишивши на підступах до Каїра лише невелику кількість військ, головним чином недисципліновані загони бедуїнів. Він, по суті, залишив відкритим східний фланг, вважаючи, що, дотримуючись 14 пункту Суецького концесійного договору (1856 р.)*** про «нейтралізацію» каналу, Англія не зможе перекинути свої частини на Суецьке узбережжя.

Проте Великобританія, порушивши нейтралітет каналу, передислокувала війська з Індії та Александрії у Порт-Саїд та Ісмаїлію і почала

* Мусульманське вище духовенство.

¹⁶ Л. Н. В а т о л и н а. Назв. праця, стор. 50.

** Константинопольський протокол підписали Франція, Англія, Італія, Австро-Угорщина, Німеччина, Росія.

¹⁷ К. М а р к с і Ф. Е н г е л ь с. Твори, т. 35, стор. 69.

*** 14-й пункт концесійного договору передбачав нейтралізацію Суецького каналу і залишення його назавжди відкритим для проходу всіх торговельних суден. Проект угоди включав також пункт про заборону проходу через канал військових суден без дозволу єгипетського уряду.

наступ на Каїр з боку Суеца. Підкупивши частину бедуїнських шейхів, а також скориставшись відсутністю в Арабі-паші розвідки, англійці, просуваючись, головним чином, уночі, підійшли до передових позицій єгиптян, прорвали фронт і розгромили єгипетську армію. Це дало їм змогу повністю окупувати країну. Так за допомогою зброї британському імперіалізму вдалося потопити в крові національно-визвольний рух в Єгипті. Поразка останнього пояснюється, насамперед, слабкою організацією, відсутністю керівництва.

Повстання Арабі-паші посідає особливе місце серед визвольних рухів, що відбувалися на Близькому Сході у другій половині XIX ст., тому, що в той період процес розділу світу між капіталістичними державами досяг свого апогею, почав складатися фінансовий капітал. Цьому повстанню притаманні й риси буржуазної революції, які ріднять його з революціями в Туреччині, Персії та Китаї на початку XX ст. Проте національна буржуазія — фактичний керівник національно-визвольного руху — була занадто слабкою і міцно зв'язаною з феодально-кріпосницьким режимом. Вона прагнула добитися переходу країни на капіталістичні рейки і завоювати національну незалежність не революційним шляхом, а з допомогою конституційних перетворень. А участь у повстанні вона взяла лише під тиском широких народних мас і не була заінтересована в його перемозі.

Повстання Арабі-паші було в основному селянським, спрямованим проти іноземних поневолювачів та феодально-кріпосницького гніту. З 1882 р. Єгипет фактично перетворився на колонію Англії, хоча формально країна продовжувала вважатися частиною Османської імперії. У Єгипті було встановлено жорстокий окупаційний режим. Управління країною здійснював англійський генеральний консул, функції якого протягом 24 років (1883—1907) виконував лорд Кромер. Намісник Великобританії керував створенням колоніальної системи, головне призначення якої полягало в нещадній експлуатації єгипетського народу. Непосильні податки змушували фелаків закладати свої невеличкі земельні ділянки в іноземні банки, які англійські фінансисти створювали в Єгипті. Це прискорювало процес обезземелювання селянства і концентрації земельних володінь у руках іноземних компаній і великих поміщиків. Водночас збільшувалася кількість фелаків, які мали карликові земельні ділянки (менше 1 федану^{*}).

Щоб забезпечити дешевою сировиною англійську бавовнопрядильну промисловість, колонізатори почали будувати багато зрошувальних споруд, розширювати існуючі греблі. Але кошти для цього виділяла єгипетська казна. Поступово країна перетворилася у величезну плантацію по вирощуванню бавовнику, доля якого в експорті країни у 1910—1914 рр. досягла 93%¹⁸. Визначаючи характер англійського імперіалізму напередодні першої світової війни, В. І. Ленін писав, що «...Англія з Єгипту все > робить країну, яка виробляє *тільки* бавовну...»¹⁹.

Перетворюючи Єгипет у країну монокультури, британський імперіалізм був змушений будувати там залізниці, фабрики і заводи, промислові та торговельні центри. Якщо спочатку іноземний капітал ввозився в країну переважно як позичковий (лихварський), то поступово його почали використовувати також для створення земельних і промислових компаній, будівництва іригаційних споруд, залізниць тощо.

Однак, як зазначав В. І. Ленін, Англія утруднювала промисловий

^{*} 1 федан — 0,42 га.

¹⁸ Ш. А. а ш - Ш а ф и н. Назв. праця, стор. 26.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 78.

розвиток Єгипту²⁰⁻²¹. Під час панування колонізаторів у країні не було відкрито жодного підприємства важкої індустрії, а на існуючих фабриках і заводах займалися лише первинною переробкою сільськогосподарської сировини²². Проте й ці підприємства належали іноземцям, що негативно впливало на процес формування єгипетської буржуазії.

На початку XX ст. в Єгипті було створено дві партії: «аль-Хізб аль-Іслах» («партія реформ») і «аль-Хізб аль-Ватані» («партія батьківщини» або Національна партія). До першої входили переважно великі чиновники, міністри-конституціоналісти, представники богословського університету «аль-Азхар»*, які виступали за співробітництво з Англією, сподіваючись шляхом змови з колонізаторами добитися проведення мирних реформ і встановлення конституційного режиму. Членами другої партії були частина єгипетської буржуазії, дрібні чиновники та інтелігенція. Вони вимагали автономії країни в рамках Османської імперії. Природно, національна буржуазія не використовувала революційних методів боротьби, віддаючи перевагу просвітительській діяльності, пошукам компромісів та угод з англієцями. Організував цю партію в 1907 р. молодий єгипетський адвокат Мустафа Каміль**, який виступав за визволення країни від колонізаторів шляхом проведення реформ і просвітительської діяльності, угод з іноземними державами та використання суперечностей між ними.

На нове піднесення національно-визвольного руху єгипетського народу в 1906—1907 рр. вплинула російська буржуазно-демократична революція 1905 р., коли, за словами В. І. Леніна, «сотні мільйонів забитого, здичавілого в середньовічному застої, населення прокинулись до нового життя і до боротьби за азбучні права людини, за демократію»²³. У липні 1906 р. в с. Деншавай під час полювання на голубів англійські офіцери поранили жінку. Коли обурені селяни почали протестувати проти сваволі окупантів, останні відкрили по натовпу вогонь і поранили шейха сільської варти. Внаслідок сутички між фелaxами і англійцями кількох офіцерів було поранено. Розлючені загарбники влаштували судовий процес над селянами. Чотирьох з них було повішено, вісьмох — засічено мало не до смерті, трьох — засуджено до довічного ув'язнення і вісьмох — до різних строків ув'язнення²⁴. По всій країні прокотилася хвиля масових демонстрацій і мітингів протесту проти безчинств колонізаторів. «Деншавайська бійня» залишила глибокий слід у серцях єгиптян.

Імперіалістична війна 1914—1918 рр. була одним з найтяжчих періодів в історії Єгипту. Англія перетворила країну в плацдарм для розгортання воєнних дій на Близькому Сході. Єгипет забезпечував продовольством, обмундируванням і боеприпасами 500-тис. британську армію, що діяла у Палестині, Месопотамії і навіть у Франції, фінансував повстання арабів проти Туреччини, на чолі якого стояв англійський розвідник Лоуренс. У зоні Суецького каналу проходили бої між англійськими і турецькими військами.

Під тиском Великобританії єгипетський прем'єр-міністр Рушді 5 серпня 1914 р. підписав декрет про оголошення війни Німеччині та

²⁰⁻²¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 39, стор. 78.

²² Л. А. Фридман. Капиталистическое развитие Египта (1882—1939), М., 1963.

* Мечеть і вища мусульманська богословська школа в Каїрі.

** Детальніше про життя та діяльність Мустафи Каміля див.: И. Ю. Крачковский. Мустафа Камиль и Жюльетта Адап.— «Известия ЛГУ», 1928, т. 1, стор. 29—42.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 64.

²⁴ Ibrahim Bey. Trente cinq ans domination Britannique on Egypte, Lausanne, 1919, стор. 7.

Австро-Угорщині. Через 3 місяці (5 листопада 1914 р.) Англія оголосила війну Туреччині, а 18 грудня 1914 р. встановила протекторат над Єгиптом, який був новою формою колоніального панування. Було ліквідовано міністерство закордонних справ Єгипту, розпущено законодавчу асамблею і запроваджено надзвичайний стан. У країні лютувала жорстока цензура, заборонялося проведення будь-яких зборів. Тягар війни негативно вплинув на становище всіх верств єгипетського суспільства, особливо робітників і селян, яких мобілізували до армії. Було створено трудовий і транспортний корпуси, які будували укріплення, військові казарми, залізниці й шосейні шляхи, підвозили на передові позиції воду, продовольство, боєприпаси. Протягом усієї війни в цих корпусах перебувало 1200 тис. чол., тобто майже $\frac{3}{4}$ єгиптян віком від 20 до 40 років. А в 1918 р. у них налічувалося 200 тис. чол.²⁵ Строк служби становив 6 місяців. Колонізатори оголосили службу в корпусах «добровільною» і вимагали від єгипетської адміністрації через кожні півроку доставляти відповідну кількість робочої сили. В основному це були найбідніші селяни, які не могли дати хабара, щоб таким чином відкупитися від служби. Фелахів хапали на шляхах, полях, базарах і відправляли в казарми. «Представники влади,— повідомляла 3 квітня 1919 р. англійська газета,— чекали повернення фелахів з полів на заході сонця. Вони оточували їх, нібито це була худоба, й вибирали кращих для служби... Серед них були 14-річні підлітки і 70-річні старики... Батіг був засобом примусити їх підкорятися. Шмагання стало звичайним явищем у таборах цих мобілізованих... І яких таборах! Ніяких наметів, їжа погана, одяг старий. Вони спали під відкритим небом. Їх косили хвороби, вони вмирали, як мухи в пустелі... Часто мобілізованим не дозволяли повертатися додому навіть після закінчення строку служби»²⁶. Якщо фелахи ховалися, поліція заарештовувала їх дружин і дітей і тримала доти, поки не з'являвся «добровольець».

Британські колонізатори часто реквізували продовольство, худобу, зерно за цінами, набагато нижчими від риночних, а згодом почали вимагати поставок певної кількості зерна безкоштовно. Інколи фелахи були змушені купувати його на базарі й здавати англійцям. Під приводом «допомоги» британському Червоному Хресту населення повинно було сплачувати різні побори.

Нестримно зростали ціни на предмети першої необхідності. Якщо рівень цін 1914 р. взяти за 100%, то в 1918 р. вони становили 216, а в 1920 р.— 312%. Значно подорожчали хліб, мануфактура, паливо.

У 1918 р. смертність перевищила народжуваність і становила близько 500 тис. чол.²⁷ В 1907 р. серед мусульманського населення країни було 96% неписьменних²⁸. Єгипетський історик ар-Рафії писав, що роки британської окупації були періодом регресу й занепаду освіти, культури, охорони здоров'я, промисловості, торгівлі тощо²⁹. Крім того, він зазначав, що «сам по собі факт іноземної окупації викликає незадоволення і гнів будь-якого народу, який хоч якоюсь мірою зберіг національну гордість. Національні почуття єгипетського народу були не менш розвинуті, ніж народу іншої цивілізованої країни»³⁰.

На фоні зубожіння трудящих збагачувалися місцеві поміщики, куркулі, купці. Однак, як і раніше, єгипетська буржуазія і поміщики пере-

²⁵ А. М. Голдобин. Назв. праця, стор. 5.

²⁶ Цит. за: Ш. А. аш-Шаф'и. Назв. праця, стор. 51.

²⁷ Ш. А. аш-Шаф'и. Назв. праця, стор. 53.

²⁸ А. М. Голдобин. Назв. праця, стор. 4.

²⁹ А. ар-Рафіи. Назв. праця, стор. 35.

³⁰ Там же, стор. 59.

бували в економічній залежності від колонізаторів, не мали ніяких політичних прав. Навіть Законодавчі збори (представницький орган влади, обраний наприкінці 1913 р., члени якого мали лише дорадчий голос) не скликалися з початку війни. Тому незадоволення єгипетської буржуазії, інтелігенції, поміщиків наростало з кожним днем.

Військова цензура не дозволяла друкувати жодного матеріалу про ставлення місцевого населення до британських колонізаторів, тому дані про події, що відбувалися в Єгипті в той час, надто обмежені. Однак немає сумніву, що єгипетський народ прагнув будь-якою ціною скинути англійське ярмо. Про це свідчило повстання єгипетських резервістів, яке відбулося в Каїрі 29—30 січня 1916 р.³¹ 20 січня 1916 р. уряд прийняв рішення про мобілізацію військовослужбовців, що перебували в запасі, для проведення земляних робіт, а також для використання їх як погоничів верблюдів. Але резервісти, яких зібрали в передмісті Каїра, були незадоволені жорстоким ставленням до них англійських офіцерів і поганим харчуванням. Вони послали своїх представників до прем'єр-міністра Рушді, щоб висловити йому претензії і домогтися заміни британських командирів єгипетськими. 29 січня Рушді прийняв солдатських делегатів і намагався заспокоїти їх обіцяркою розглянути скаргу. Але, не втримавшись, ударив одного з солдатів. 30 січня близько 1 тис. резервістів рушили до Абдинського палацу, щоб ознайомити султана зі своїми вимогами. Вони вигукували гасла: «Геть Англію! Геть союзників! Хай живе священна війна!» Англійська піхота і кавалерія оточили площу навколо палацу. Повстання було жорстко придушено.

У національно-визвольному русі єгипетського народу брала участь в основному інтелігенція, адже робітничий клас тільки зароджувався і його профспілки* були скоріше кооперативними товариствами, ніж організаціями, що керували економічною боротьбою. В Єгипті ще не існувало пролетарської партії, яка б очолила боротьбу робітників і селян, а керівництво Національної партії не підтримувало зв'язків з робітниками. У програмі «аль-Хізб аль-Ватані» знайшли свій вияв політична незрілість і економічна слабкість національної буржуазії, яка намагалася домовитися з урядами Туреччини, Франції та деяких інших європейських країн про ліквідацію мирним шляхом британського панування в Єгипті, і лише пізніше, переконавшись у безрезультатності цього шляху, почала апелювати до народу. Але без участі пролетаріату і селянства у національно-визвольному русі в умовах панування світового імперіалізму і розділу світу між жменькою великих держав він і не міг перемогти.

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції навесні 1919 р. в Єгипті відбулося повстання, яке по праву називають революцією, оскільки воно завершило цілу історичну епоху в історії країни.

³¹ Международные отношения в эпоху империализма, серия III, т. 10, М., 1937, док. № 313—315, стор. 338—340.

* У 1907—1912 рр. єгипетські пролетарі почали організовувати свої профспілки. Правда, ще з 1903 р. існувала профспілка робітників тютюнової компанії Матосяна. В 1908 р. виникла профспілка трамвайників, а в 1909 р. — робітників ручної праці у Булаку, яка мала 11 відділень і об'єднувала в своїх лавах близько 800 чол. Вони брали активну участь у політичних демонстраціях проти колонізаторів.

Заїтки

До 400-річчя книгодрукування на Україні

П. А. Сотниченко
З ІСТОРІЇ ФІЛІАЛУ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ
БІБЛІОТЕКИ АН УРСР

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні одним з основних завдань ленінського плану побудови соціалізму була культурна революція.

В. І. Ленін підкреслював: «Без ясного розуміння того, що тільки точним знанням культури, створеної всім розвитком людства, тільки переробленням її можна будувати пролетарську культуру...»¹

Заснування Всенародної бібліотеки України (нині Центральна наукова бібліотека АН УРСР) при Українській академії наук у Києві було часткою цього ленінського плану, втілюваного в життя радянським народом у перші роки своєї перемоги.

Важливою складовою частиною ЦНБ стала бібліотека колишньої Київської академії. Вона не була звичайним книжковим зібранням. По суті — це перша наукова книгозбірня на Україні, яка протягом XVII—XVIII ст. була основною базою науково-педагогічної діяльності академії.

Історія бібліотеки Київської академії розпочалася з часу заснування Київської братської школи (1615 р.), реорганізованої 1632 р. в колегію, а 1701 р. — в Київську академію.

Перші видання друкарні Києво-Печерської лаври були призначені для Київської братської школи. Серед них «Часослов» (1616 р.) засновника друкарні Є. Плетенецького; 1627 р. «в пользу спудеям» Київської школи вийшов «Лексікон словеноросскій...» видатного діяча української культури й освіти XVII ст. Памви Беринди.

Фундаторами бібліотеки були такі відомі освітні й державні діячі XVII ст., як І. М. Борецький, П. Сагайдачний, Л. Зизаній, П. Могила, І. Гізель, В. Ясинський та ін.

З метою придбання книжок академія постійно підтримувала зв'язки з такими центрами освіти в Російській державі, як Москва, Петербург, Ярославль, Вільно, Львів, Чернігів та з багатьма культурними закладами міст Західної Європи — Амстердама, Галле, Бреславля, Мілана, Парижа, Кракова та ін.

Протягом XVII і XVIII ст. в Київській академії склалася велика книгозбірня, яку в народі називали «палатою розуму».

В 1780 р. бібліотека Київської академії налічувала більше 12 000 томів. На той час це було одне з найбільших книгосховищ писемності й друку в нашій країні. Тут були зібрані вітчизняні й зарубіжні видання з багатьох галузей знань — історії, мовознавства, філософії, держави і права, мистецтва й літератури.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 251.

У XVII і XVIII столітті бібліотекою академії користувались відомі освітні й церковні діячі. Серед них — педагог, письменник, полеміст і філолог XVII ст. Мелетій Смотрицький, письменник-полеміст і поет Касія Сакович, історик Інокентій Гізель, письменник, учений, культурний діяч, драматург і педагог Феофан Прокопович, а також видатний гравер і живописець Григорій Левицький, композитори — Артем Ведель і Максим Березовський, історик і археограф Микола Бантиш-Каменський, вчений-енциклопедист Нестор Абодик-Максимович, поет і культурно-освітній діяч Петро Гулак-Артемовський, великий російський полководець Михайло Іларіонович Кутузов та багато інших.

Довгий час не було з'ясовано, чи бував у Київській академії М. В. Ломоносов. У 1963 р. доктор філологічних наук Інституту російської літератури (Пушкінський будинок, м. Ленінград) Г. Н. Мойсеева дослідила матеріали бібліотеки Київської академії, якими, ймовірно, міг користуватися великий учений. В результаті перевірки рукописних матеріалів і друкованих видань на деяких з них було виявлено помітки, зроблені рукою М. В. Ломоносова². В 1734 р. майбутній учений, філософ і поет приїхав до Київської академії для вивчення історичних, літературних і філософських джерел, що зберігалися у тутешній бібліотеці. На сторінках книжок, що дійшли й до наших днів — Гесіода «Роботи й дні» (Лейпціг, 1585), Аріапоса «Про походи Олександра Великого» (1575), Юстінуса «Коментарі до Всесвітньої історії» (Амстердам, 1659) — збереглися написи М. Ломоносова. Особливо ретельно він працював над Курсом латинської філософії, переписаним у 1702 р., Курсом філософії (1733 р.). Перший з них, за словами дослідника, «увесь... старанно вивчений Ломоносовим»³. Працював М. В. Ломоносов і з курсом поетики Ф. Прокоповича, написаним у 1705 р. Це був один з найпопулярніших у першій половині XVIII ст. теоретичних посібників з поезії. Турбували М. Ломоносова в Києві не тільки творчі справи, а й життєві незгоди. Зберігся забутий у книжці маленький аркуш паперу з власноручними підрахунками його бідних студентських коштів. Унікальні твори з автографами вченого — великого сина російського народу ретельно зберігаються в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР та в її Філіалі № 1, розташованому в будинку колишньої Київської академії.

Приблизно тоді ж (1738—1742 та 1744—1750 рр.) в цій книгозбірні працював видатний український філософ і поет Г. С. Сковорода. Обидва просвітителі, філософи й поети вивчали вітчизняні літературні, історичні та філософські джерела. Обидва прагнули здобутки світової науки й культури зробити надбанням свого народу.

Протягом 10 років тут, в аудиторіях Академії, в її древньому книгозборищі формувався і мужнів геній мислителя. Нині в колишньому диспутному залі, в якому Г. Сковорода виступав як співак і учасник диспутів, реставровано стелю, оздоблену художнім ліпленням, стіни прикрашено портротною галереєю відомих сучасників Г. Сковороди та інших освітніх діячів.

Протягом XIX ст. книжковий фонд бібліотеки виріс до 200 тис. томів. Крім того, на базі цінних і рідкісних творів друку та писемності, історичних пам'яток мистецтва та археологічних знахідок, подарованих у різні часи академії, в 1872 р. було засновано археологічний музей,

² Г. Н. Мойсеева. М. В. Ломоносов на Украине.— Русская литература XVIII века и славянские литературы, М.—Л., 1963.

³ Там же, стор. 92.

який розміщувався на першому поверсі будинку. Тут експонувалися картини, портрети, книги, рукописи та різні цінні предмети, що залишились від Києво-Могилянської академії. В окремих експозиціях були представлені старожитності Києва, твори тутешніх граверів XVII—XVIII ст.—Тарасевича, Щирського, Мігури, Зубрицького, Г. Левицького та ін. Музей мав велике зібрання українських і російських образів XVII—XVIII ст., колекції римських, грецьких, візантійських литовських і російських монет та інші пам'ятки історії.

На початку XX ст. бібліотека колишньої Київської академії являла собою велику творчу базу для широкого кола дослідників історії, філософії, словесності, мовознавства, мистецтва та інших наук.

Надаючи великого науково-історичного значення цій бібліотеці, Президія АН УРСР в особі її першого президента академіка В. І. Вернадського звернулася в 1919 р. до Народного Комісаріату освіти України з проханням передати Академії наук УРСР бібліотеку й будинок колишньої Київської академії. В свою чергу, Комітет по заснуванню Всенародної бібліотеки України 9 травня 1919 р. надіслав Спільному засіданню АН УРСР листа про те, що ВБУ теж заінтересована «тією бібліотекою, як великою науковою книгозбірнею, і охоче прийшла б на поміч в справі технічного упорядкування»⁴. 30 квітня 1923 р. Президія Укрголовпрофосвіти винесла постанову про включення цієї книгозбірні до складу Всенародної бібліотеки України, тимчасово підпорядкованої Київському державному університетові.

Передача бібліотеки та її обладнання здійснювалася з 8 жовтня по 23 листопада 1923 р. спеціальною комісією, до якої увійшли представники Всенародної бібліотеки України та університету. На цей час книгозбірня мала близько 250 тис. примірників різних видань — монографій, журналів, газет, нот, карт, атласів, рукописів тощо.

Археологічний музей на підставі розпорядження Наркомосу України в 1923 р. було передано музеєві-заповіднику Києво-Печерської лаври.

4 грудня 1923 р. Рада ВБУ прийняла рішення назвати бібліотеку і будинок колишньої Київської академії Філією Всенародної бібліотеки України (в 1967 р. цей будинок взято під охорону держави, як пам'ятку архітектури XVIII ст.). З цього часу цінні твори стали доступні широким колам радянських учених і спеціалістів. Особливо прислужилася бібліотека в початковий період організації науково-дослідної роботи в Секції суспільних наук АН УРСР. У філіалі було відкрито видачу книг за абонементом науковим працівникам та спеціалістам, науково-дослідним установам АН УРСР, різним комісіям, які планують наукові, освітні та виробничі заходи в народному господарстві, культурному і громадському житті Радянської України. У приміщенні колишнього філософського класу було обладнано читальний зал. Тут містилися каталоги та довідкова бібліотека.

В передвоєнні роки в структурі ЦНБ АН УРСР Філіал стає відділом переважно іншомовної літератури. Його фонди комплектуються з творів основоположників марксизму-ленінізму, соціально-політичної та художньої літератури, виданої українською, російською, німецькою, французькою, англійською мовами. Тут збираються вітчизняні та іноземні стародруки, окремі книжкові колекції, що в минулому належали державним установам, учбовим закладам тощо.

В 1939 р. у Філіалі почав діяти читальний зал нового профілю: крім науковців і спеціалістів, бібліотекою користувалися викладачі, військовослужбовці, студенти, які працювали над науковими джерелами або вдосконалювали свої знання іноземних мов.

⁴ Перший піврік існування Української АН у Києві, К., 1919, стор. 121.

У роки Великої Вітчизняної війни цінні книжкові колекції було евакуйовано до Уфи. Але частину фондів, які не вдалося вивезти, пограбували фашисти. Так, у грудні 1941 р. до Німеччини вивезено більше 5 тис. примірників фольклорних, етнографічних, географічних видань німецькою і французькою мовами. Серед них було чимало стародруків.

Після визволення Києва від німецько-фашистських загарбників розпочався ремонт будинку, пошкодженого снарядами, впорядковувались книжкові фонди. З другої половини 1944 р. почала повертатися з евакуації література. В 1945 р. з Німеччини надійшла частина книг, що були вивезені гітлерівцями. Разом з іншими цінностями народів, награваними ворогом у нашій країні, радянські воїни повертали на Батьківщину знайдені за кордоном книжки з Центральної наукової бібліотеки АН УРСР та її Філіалу.

В післявоєнний період особливо зросла роль ЦНБ АН УРСР у відродженні суспільного життя, дальшому розвитку соціалістичної культури й науки.

Під час війни майже всі бібліотеки Києва були знищені або пограбовані. Тому з фондів ЦНБ та її філіалу було укомплектовано цілий ряд бібліотек для науково-дослідних інститутів АН УРСР, а також державної та відомчої бібліотечних мереж Києва й інших міст Української РСР. У Філіалі ЦНБ було сконцентровано більш як 1,5 млн. книжок і журналів з усіх галузей знань. Щорічно його відвідувало майже 50 тис. читачів, які одержували більше 250 тис. примірників різноманітної літератури. Робітники й службовці, вчені, спеціалісти, викладачі й учні шкіл робітничої молоді щоденно працювали в затишній читальні.

Протягом багатьох років фондами Філіалу користувались відомі радянські вчені й письменники, зокрема академік АН УРСР О. І. Білецький, академік АН УРСР П. М. Першин, філолог і палеограф О. С. Грузинський, письменник А. В. Головка. Нині виданнями, що зберігаються у Філіалі, користуються Президент АН УРСР академік Б. Є. Патон, віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід, академіки АН УРСР В. М. Корецький, В. М. Свечников, О. Н. Щербань, член-кореспондент АН УРСР Є. П. Кирилюк, письменники Іван Ле, І. І. Пільгук, С. І. Воскресенко, М. І. Дубов та інші діячі науки й культури. До книжкових фондів Філіалу звертаються 16 науково-дослідних інститутів АН УРСР. Твори надсилаються по міжбібліотечному абонементу творчим і культосвітнім установам та учбовим закладам України й братніх союзних республік.

Книгосховище Філіалу ЦНБ є духовною скарбницею культурних надбань сучасного й минулого нашого народу. Тут зібрані українські радянські видання, унікальні стародавні книжкові колекції та окремі зібрання літератури.

Особливо цінним є Архівний фонд видань УРСР (1917—1973 рр.) — найбільше і найповніше в республіці зібрання української радянської книги, яка має в наш час бібліографічне значення. В ньому відображена історія становлення й розвитку Радянської влади на Україні, будівництва соціалістичного суспільства, розвиток народного господарства, науки, освіти, культури й технічного прогресу, історія партійного і громадського життя, взаємозв'язків українського і братніх народів СРСР.

Тут зберігаються пам'ятки багатовікової історії культури різних країн. Книжкові колекції Софійського собору в Києві, Києво-Печерської лаври, Київської академії, Київського університету св. Володимира, Кременецького ліцею, Віленської медичної академії, Королівська бібліотека Станіслава-Августа Понятовського та інші збірки літератури містять першоджерела для дослідження історії розвитку суспільно-по-

літичного, економічного, господарського і культурного життя нашої країни та зарубіжних держав у минулому. Серед вітчизняних та іноземних видань XVI—XIX ст. багато є творів з вітчизняної та всесвітньої історії, зокрема України й усієї Російської держави. Це — літописи, казання, акти, грамоти, документи, укази й маніфести, історія зовнішніх відносин Російської держави, огляд епох і окремих подій, історія права, державних установ, господарства й торгівлі, побуту, культури й освіти, учбових закладів, всесвітня історія, історія окремих держав і народів Європи, Азії, Африки й Америки.

Всі ці книжкові скарби служать розвиткові освіти й культури радянського народу. На сучасному етапі комуністичного будівництва бібліотека активно сприяє роботі вчених АН УРСР, спеціалістів народного господарства та працівників культури республіки, спрямованій на виконання рішень XXIV з'їзду КПРС, які передбачають дальший розвиток народного господарства, науки й культури нашої країни.

С. З. Пасинецький

**ІВАН ФЕДОРОВ —
ДРУКАР КАЛЕНДАРНИХ ТВОРІВ**

Цього року широко відзначається 400-річчя від початку книгодрукування на Україні. Його пов'язують з ім'ям російського першодрукаря

Івана Федорова. Просвітитель і гуманіст, засновник друкарень в Москві, Заблудові, Львові й Острозі не міг бути осторонь боротьби, що точилася тоді між польсько-католицькою шляхтою і пригнобленим українським населенням.

І. Федоров прибув на Україну в той час, коли за Люблінською унією 1569 р. польський король Сігізмунд II Август своїм універсалом приєднав до новоутвореної Речі Посполитої українські землі — Волинське, Київське і Брацлавське воєводства. Феодальна Польща, намагаючись міцно закріпитися на останніх, надавала всілякі пільги католикам. Польські правлячі кола не гребували нічим, щоб посилити соціальне і національне гноблення, полонізувати й окатоличити український народ. Навіть реформу юліанського календаря, проведену верховним католицьким духовенством на чолі з папою Григорієм XIII, вони намагалися використати у своїх інтересах.

Представники прогресивних кіл України передбачали, що реформа календаря стане в тих умовах в руках панівного класу знаряддям дальшого наступу на національні й соціальні права українського народу. Як реакцію на ці підступні задуми слід розглядати перший друкований твір календарного характеру, що дійшов до нас, — «Хронологія» («Которого місяця што за старых веков дѣло короткое описаніе») Андрія Римші. Взагалі такі твори мали практичне значення — пропаганду літочислення, дат церковного або народно-обрядового календаря, тому й першодрукарі надавали їм особливої ваги. Не випадково, наприклад, що першим друкованим твором у Польщі був «Краківський календар», видання якого 1474 р. поклало початок польському книгодрукуванню.

У 1491 р. в Кракові Швайпольт Фіоль видав кирилицею твір календарного характеру «Часословець». 1525 р. у Вільно (Вільнюсі) Франциск Скорина друкує «Малу подорожню книжицю», куди увійшов і «Часословець». Нарешті, І. Федоров і П. Мстиславець у Москві 1565 р. видають два випуски «Часовника». «Часослови», «Часовники» (інколи «Місяцеслови») — це своєрідні календарі з переліком церковних свят про-

тягом року. Друкувалися подібні твори і на Україні: 1598, 1602, 1612 рр. — в Острозі, 1608 р. — у Львові, 1616 р. — в Києві і т. д.¹

Сьогодні є лише один примірник твору Андрія Римші, що зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна². Його опис зробив радянський вчений М. Ковальський³. Свого часу «Хронологію» переписали вітчизняні дослідники дорадянського часу І. Каратаєв і В. Перетц, зробили знімок з неї С. Пташицький і А. Соболевський⁴. З цього знімка в радянський період частково перевидав твір О. Білецький⁵. В усіх випадках його розглядали лише з точки зору літературознавства і мовознавства, адже останній є першим відомим у східнослов'янській літературі віршованим твором, який побачив світ у друкованому вигляді⁶. Проте значення твору Римші набагато вагоміше.

Майже всі дослідники відносять його до друків І. Федорова, хоч на творі й немає геральдичного знака засновника книгодрукування і в ньому відсутні передмови й післямови, характерні для федоровських видань. І це роблять вони цілком правильно. Адже в кінці твору вказується: «Друковано 5 дня мая, року 1581. В Острозе. Писанье Андрея Рымшы».

Відомостей про доробок А. Римші збереглося досить мало. Крім названого календарного трактату відомі його «Похвальна ода на герб Остафія Воловича», видрукувана братами Мамоничами 1585 р. у Вільнюсі, «Похвальна ода на герб Льва Сапеги», вміщена в Литовському статуті 1588 р., «Похвальна ода воєводі Федору Скулині» та ряд прозових творів і перекладів. Зокрема, переклад з латини на польську мову праці «Chorographia albo Topographia» (Хорографія або топографія)⁷. Під одою воєводи Ф. Скулині є підпис: «Андрій Римша Литвин» (білорусів тоді називали «литвинами»).

Календарний трактат А. Римші надрукований в Острозі, і це не випадково. Саме в кінці XVI ст. «...друкарь москвитин... друкарь книг пред тым невиданых» І. Федоров організував велику видавничу справу в Острозі. А Острозька школа та її друкарня в цей час були культурним форпостом у західних землях України проти полонізації та окатоличення. Члени острозького гуртка вчених та письменників були одночасно викладачами Острозької школи і співробітниками друкарні.

¹ Л. П. Зубрицкий. О славянорусских типографиях в Галиции и Лодомерии. — «Журнал Министерства народного просвещения», ч. XIX, № 7—9, СПб., 1838, стор. 560—585; П. Каратаев. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. — Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук, т. 34, № 2, СПб., 1883, стор. 155—157, 159—161, 169—171, 270 і т. д.; Славянские книги кирилловской печати XV—XVIII вв., К., 1958, стор. 12—13, 43, 107, 121.

² ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Відділ рідкісної книги, 1, 2, № 3.

³ М. П. Ковальський. Джерела про початковий етап друкарства на Україні, Дніпропетровськ, 1972, стор. 35.

⁴ П. Каратаев. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, 1491—1730, вып. 1, СПб., 1878, стор. 196—199; В. Н. Перетц. Историко-литературные исследования и материалы, т. I, СПб., 1900, стор. 69—77; С. Л. Пташицкий и А. И. Соболевский. Сборник снимков с славяно-русских старопечатных изданий, ч. I, №№ XXI—XXII, СПб., 1895.

⁵ О. І. Білецький. Хрестоматія давньої української літератури, К., 1952, стор. 148—152.

⁶ Я. Д. Ісаєвич. Джерела з історії української культури доби феодалізму, К., 1972, стор. 58.

⁷ К. В. Харламович. Острожская православная школа. — «Киевская старина», К., т. 57, 1897, травень, стор. 177—207; липень, стор. 363—388; його ж. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, Казань, 1898, стор. 252, 275; В. Н. Перетц. Малорусские вирши и песни в записях XVI—XVIII вв. — Известия отделения русского языка и словесности АН, т. IV, СПб., 1899, стор. 869—938, 1218—1303; Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. I. Давня українська література (XI—XVIII ст.), К., 1960, стор. 508—509.

У 1581 р. верховне католицьке духовенство на чолі з папою Григорієм XIII проводило активну роботу по підготовці реформи юліанського календаря. Її принцип запропонував італійський астроном Алоїзій Лілій. Річ у тому, що юліанський календар, запроваджений ще Юлієм Цезарем 46 р. до н. е., щороку припускав помилку на 11 хвилин 14 секунд, що через 128 років дорівнювало цілій добі, а в 1582 р. досягло 10 діб. Згідно з реформою 1582 р. після 4 жовтня юліанського календаря в новому, григоріанському (названому на честь папи) календарі йшло 15 жовтня. А щоб в майбутньому запобігати такому відставанню, постановили через кожних 400 років відкидати три високосних роки (за григоріанським календарем, роки, числа яких закінчуються на два nolі, вважаються високосними тільки тоді, коли перші дві цифри діляться на 4). Григоріанський календар насамперед запроваджували в країнах, де панівною була католицька церква. В тому ж році він був, зокрема, прийнятий і в Польщі⁸.

Запровадження григоріанського календаря на українських землях означало і відповідне святкування дат католицької церкви, що зумовлювало прискорення полонізації населення цих земель.

Календарний трактат А. Римші був видрукований І. Федоровим для слухачів Острозької школи, а це підводить до висновку, що сам А. Римша або навчався, або, найімовірніше, там викладав. Твір виготовлений на двох внутрішніх сторінках листівки і являє собою дванадцять двовіршів. По суті, він є одним з перших зразків силабічного віршування на Україні і першим друкованим виданням українською, а не церковнослов'янською мовою. Завданням цього твору було подати читачам основні події християнської церкви у хронологічних рамках існуючого літочислення (одна подія протягом місяця). Написаний він тодішньою літературною мовою, що була спільною для України і Білорусії.

Датований твір новою ерою (від «різдва Христового») * літерами слов'янського алфавіту. До того ж, коли взяти до уваги, що в західноукраїнських землях з XIV ст. християнська, або нова ера витіснила візантійську ** (в церковних книгах остання існує аж до XVIII ст.), то можна цілком певно сказати, що твір А. Римші та І. Федорова не мав церковнослужбового, літургічного застосування. Тобто, незважаючи на релігійне забарвлення, це — календарний трактат світського характеру.

Рік у творі починається з вересня, хоч у вжитку на Україні був тоді вже січневий рік (новоріччя 1 січня)⁹. Вересневим роком (новоріччя 1 вересня) користувалася православна церква. В Росії він зберігся до 1700 р.¹⁰ Своєю працею А. Римша по суті православне літочислення протиставив католицькому, орієнтуючи читачів на братній російський народ. Таким чином, «Хронологія» набиравала політичного звучання і мала якоюсь мірою полемічний характер. Звідси резонно стверджувати, що І. Федоров поширював полемічні твори.

Ось один з прикладів назв місяців та двовіршів А. Римші:

«Месеца сентебра, по гебрейску елюль, просто вресень.

⁸ Teodor Wierzbowski. Vademecum. Wudanie drugie, Lwów—Warszawa, 1926, стор. 57.

* Християнська нова ера встановлена Діонісієм Малім у 532 р. н. е.

** Візантійська ера починається від міфічного «створення світу», згідно з яким до нашої ери минуло 5508 років.

⁹ Радянський вчений Я. П. Кісь стверджує, що на західноукраїнських землях ще в XIV ст. новий рік починався з 1 січня. (Я. П. Кісь. Хронологія письмових пам'яток західноукраїнських земель в XIV—XVIII ст.— Історичні джерела та їх використання, І, К., 1964, стор. 220).

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года, т. III, СПб., 1830, стор. 680—682.

Двадцять четвертого дня місяця сентебра
дороблен Еросолим, сталася реч добра».

У трактаті кожен місяць названо різними мовами. Для чіткішого аналізу цих назв подано їх в таблиці:

Українські назви за твором А. Римші	Найбільш поширені давньослов'янські назви	Сучасні українські назви	Сучасні білоруські назви	Сучасні польські назви
стычень	сечень	січень	стўдзень	styczeń
лютий	лютий	лютий	люты	luty
mareц	березозол	березень	сакавік	marzec
кветень	цветень	квітень	красавік	kwiecień
май	травень	травень	май	maj
чирвец	червень	червень	чэрвень	czerwiec
липец	липец	липень	ліпень	lipiec
серпень	серпень	серпень	жнівень	sierpień
вресень	вересень	вересень	верасень	wrzesień
паздерник	листопад	жовтень	кастрычнік	październik
грудень	грудень	листопад	лістапад	listopad
просинец	студень	грудень	снежань	grudzień

Відповідно до тогочасних канонів книжники користувалися назвами давньоримського календаря, в окремих випадках пояснюючи їх народними. Так воно подано і в цьому творі: «просто стычень», «просто лютий».

З таблиці видно, що давньослов'янські назви місяців в основних своїх конструкціях збереглися в українській, білоруській і польській мовах. Правда, тут зустрічаються і дві назви давньоримського календаря — «mareц», «май», — яких в українській мові немає. Але назва «май» була поширена в Білорусії і Польщі, а «mareц» — тільки в Польщі. Таким чином, «Хронологія» має значення і для вивчення календарних питань в інших, сусідніх з українським, народів. Пам'ятники середньовічної української писемності, в тому числі й твір А. Римші та І. Федорова, свідчать, що місяці мали суто слов'янські назви, своїм походженням пов'язані з явищами природи, рослинним і тваринним світом, з господарським заняттям¹¹.

Лексеми «лютий» і «квітень» засвідчені вперше саме в календарному трактаті А. Римші, до XVI ст. їх в писемних пам'ятках не виявлено. Радянський вчений М. Кочерган вважає, що лексема «липень» в календарях послідовно фіксується лише з початку XX ст., але, як бачимо з твору, вона була поширена і в XVI ст.¹² Знаходимо цю лексему в значенні назви місяця і в пам'ятці української мови середини XVII ст. — «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського¹³.

У А. Римші «грудень» відповідає сучасній лексемі «листопад», а «просинец» — «грудню». Буржуазно-ліберальний український письменник Б. Д. Грінченко «грудень» також ототожнює з сучасним «листопадом» і на підтвердження давності цієї назви наводить слова з «Повісті временних літ»: «Поидоша... на колпх, а по грудну пути, бп бо тогда

¹¹ Р. Кравчук. Українські назви місяців. — «Українська мова в школі», 1955, № 3, стор. 61—62; М. Кочерган. З історії українських назв місяців. — «Мовознавство», 1967, № 1, стор. 50—61; Розгляд українських назв місяців на загальнослов'янському тлі зробила польська дослідниця Т. Голинська-Баранова (Т. Holyńska-Baranowa. Ukraińskie nazwy miesięcy na tle ogólnosłowiańskim, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1969).

¹² М. Кочерган. Назв. праця, стор. 57.

¹³ Лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, К., 1973, стор. 464.

мець грудень, рекше ноябрь». «Грудень» в сучасному розумінні української назви місяця зустрічається тільки в галицьких календарях¹⁴.

В українських назвах місяців, поданих у творі, та білоруських і польських назвах спостерігається семантична невідповідність. У період єдиної давньослов'янської держави були спільні назви місяців, а в результаті розпаду останньої, вони почали змінюватися відповідно до характерних особливостей кліматичних умов тих земель, де проживали українці, білоруси, поляки.

Отже, добре володіючи літературними засобами того часу, А. Римша разом з І. Федоровим видали цінну працю і для вивчення питань хронології. Зокрема, з неї випливає те, що в XVI ст. на Україні літочислення велося за новою ерою (від «різдва Христового»). Розкриває твір і ряд цікавих моментів у дослідженні розвитку сучасних українських назв місяців. В період же свого виникнення головним його завданням було — відстоювати здавна прийняте літочислення від наступу католицизму, орієнтувати читачів на братній російський народ. Саме цим визначається його суспільно-політичне звучання. Білорус Андрій Римша, росіянин Іван Федоров на українській землі створили оригінальний твір, як літературного, так і календарного характеру, що є набутком трьох народів-братів.

¹⁴Б. Д. Грінченко. Словарь української мови, т. 1, К., 1907, стор. 332.

* * *

І. М. Сахарчук

**БОРотьБА ДЕПУТАТИВ-КОМУНІСТИВ
У ПОЛЬСЬКОМУ СЕЙМІ
ПРОТИ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
БУРЖУАЗНО-ПОМІЩИЦЬКОГО
УРЯДУ
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
[1928—1930 рр.]**

Комуністична партія Польщі (КПП), Комуністична партія Західної України (КПЗУ) і Комуністична партія Західної Білорусії (КПЗБ) у своїй революційній діяльності приділяли велику увагу використанню трибуни буржуазного польського сейму (парламенту).

В радянській і польській історико-партійній літературі повніше розкрита діяльність комуністичних депутатів у польському сеймі в 1922—1927 рр. Ця складна проблема дістала відображення, зокрема, у статтях Т. Бернацека, М. Зільбермана, А. Гвіздж¹, монографії Ю. Ковальського², спогадах С. Ланцуцького³. Питання ж використання комуністами трибуни польського сейму в наступні роки досліджені недостатньо. Так, революційна робота Комуністичної посольської фракції сейму (КПФ) в 1929—1935 рр. висвітлена лише у праці Ю. Ковальського «Тяжкі роки»⁴.

В цій замітці ставиться завдання показати одну з багатьох сторін парламентської діяльності КПЗУ, а саме — боротьбу комуністичних депутатів у польському сеймі проти окупаційної політики буржуазно-поміщицького уряду в Західній Україні в 1928—1930 рр.

¹ Т. В. Бернацек. Парламентська діяльність Комуністичної партії Західної України (1922—1927 рр.).— «УІЖ», 1967, № 1; М. П. Зільберман. Комуністичні депутати польського сейму у боротьбі проти національного гніту на Західній Україні (1922—1927 рр.).— 36. «Заграва волі», Львів, 1970; А. Gwizdz. Frakcja komunistyczna w burżuazyjnych sejmach polskich.— «Z pola walki», 1958, № 8.

² J. Kowalski. Zarys historii polskiego ruchu robotniczego, Warszawa, 1962.

³ S. Łańcucki. Wspomnienia, Warszawa, 1957.

⁴ J. Kowalski. Trudne lata. Problemy rozwoju polskiego ruchu robotniczego. 1929—1935, Warszawa, 1966.

В Західній Україні, що входила до складу буржуазної Польщі, класові суперечності посилювалися національними. Це вело до ще більшого розмаху революційного і національно-визвольного руху трудящих. За таких умов КПЗУ прагнула не тільки зберегти й розширити нелегальні партійні організації, а й широко використовувати легальні можливості для завоювання мас⁵. На порядку денному стояло питання перетворити легальні організації в осередки керівництва масовою революційною боротьбою трудящих за соціальне і національне визволення, за возз'єднання Західної України з Радянською Україною.

Одну з легальних можливостей для цього давала трибуна буржуазного польського сейму. Виходячи з визначеної В. І. Леніним парламентської тактики, КПЗУ приділяла революційному парламентаризмові велику увагу. Це питання обговорювалось на партійних з'їздах, пленумах, конференціях, на засіданнях Політбюро ЦК КПЗУ⁶.

КПЗУ взяла участь у виборах до польського сейму і сенату, які були призначені на 4 та 11 березня 1928 р. і проходили у несприятливих для неї умовах. Напередодні виборів польські реакціонери розгорнули шалену антирадянську пропаганду, жорстоко переслідували революціонерів. Урядові партії і політичні групи на чолі з Пілсудським об'єдналися у широкому «Безпартійному блоці співробітництва з урядом» (ББ). Боячись втратити вплив на певні верстви робітників, лідери ППС не увійшли до урядового блоку, але вони також діяли в інтересах панівних класів.

Незважаючи на велику кількість партій і груп, що брали участь у виборах, боротьба проходила між двома таборами — реакційним на чолі з Пілсудським і революційно-демократичним, керованим Комуністичною партією.

КПЗУ в той час переживала внутріполітичну кризу. Вона розкололася на дві частини: КПЗУ-більшість і КПЗУ-меншість. Це привело до втрати єдності на виборах, де вона виступала від масової революційної організації трудящих «Сельроб — єдність». В результаті на виборах КПЗУ подала два списки: № 8 від «Сельробу», який представляв КПЗУ-більшість, і № 19 від «Сельроб-лівиці», який представляв КПЗУ-меншість (офіційно визнана КПЗУ). КПП виставила список № 13⁷.

У передвиборній боротьбі комуністи відстоювали платформу, в основу якої були покладені програмні вимоги партії, відмежовували свої позиції від усіх непролетарських партій, викриваючи їх буржуазну націоналістичну суть. Така політика принесла КПЗУ значні успіхи. Навіть сфальсифіковані польським буржуазним урядом дані свідчать про те, що за список № 8 голосувало 177 567 (13%) виборців, за список № 19 — 145 058 (10%)⁸, «Сельроб» отримав на виборах чотири депутатські мандати — три до сейму і один до сенату. До сейму були обрані М. Чучмай, І. Федорук, А. Сенюк, до сенату — С. Коцицький. Від «Сельроб-лівиці» до сейму ввійшли К. Вальницький і М. Хам⁹. Отже, незважаючи на жорстокі переслідування з боку буржуазного уряду, значна кількість виборців віддала свої голоси за сельробівців (23%). Це є яскравим свідченням того, що КПЗУ підтримували широкі маси трудящих.

27 березня 1928 р. польський буржуазний сейм розпочав свою

⁵ Організаційні завдання (Тези, ухвалені на IV Пленумі ЦК КПЗУ в липні 1930 р.), Львів, 1930, стор. 10.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 565, арк. 17.

⁷ Є. М. Галушко. Нариси історії ідеологічної і організаційної діяльності КПЗУ. 1919—1928 рр., Львів, 1965, стор. 244.

⁸ Там же.

⁹ Г. Сизоненко. «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання, Львів, 1971, стор. 151.

роботу. До його складу було обрано 444 депутати, з них 123 представляли урядовий ББ і 321 — опозиційні партії¹⁰. Сейм поділявся на 22 фракції, і майже в кожній з них були прибічники Пілсудського. Ця обставина, а також спільність класових інтересів буржуазії зумовили те, що сеймова опозиційна більшість, яка формально займала ворожу лінію щодо ББ, насправді проводила політику допомоги терористичній диктатурі фінансового капіталу.

Комуністичну посольську фракцію у сеймі з березня 1928 р. представляло 15 депутатів: 7 від КПП, 1 від об'єднання польської селянської лівіці «Саморотос», 5 від білоруського селянсько-робітничого клубу «Змагання» і 2 від «Сельроб-лівіці»¹¹.

В цей час КПЗУ докладав багато зусиль для подолання внутріпартійної кризи і, зокрема, для ліквідації розколу в масовій революційній організації «Сельроб». За порадою ЦК КПЗУ 14 березня 1928 р. створюється Ініціативний комітет «Сельроб — єдності», який веде переговори про об'єднання двох груп — «Сельробу» і «Сельроб-лівіці». 24 травня 1928 р. у Львові відбувся з'їзд, де вони утворили одну організацію під назвою Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання «Сельроб — єдність»¹². Завдяки цьому посольський клуб «Сельроб — єдності» у сеймі з травня 1928 р. збільшився до трьох * депутатів¹³, і КПФ, таким чином, складалася вже з 16 чол.** Керівництво Комуністичною посольською фракцією здійснювали КПП, КПЗУ і КПЗБ.

Виходячи із вказівок В. І. Леніна про необхідність підпорядковувати діяльність робітничих депутатів у парламенті директивам партійних з'їздів, центральних установ партії¹⁴, КПЗУ завжди дбала про «посилення взаємного зв'язку між сеймовою фракцією і Секретаріатом» ЦК¹⁵, визначала основні завдання революційним депутатам. «Сеймова фракція, — вказувалось у рішенні Політбюро ЦК КПЗУ від 1 і 3 квітня 1930 р., — повинна виносити на сеймовий терен справи революційної боротьби на Західній Україні, проявляючи ініціативу в ставленні тих питань блоком усіх революційних сеймових фракцій і, навпаки, повинна, з другого боку, передавати працюючим масам Західної України досвід боротьби загальнопольського пролетаріату і революційного селянства на сеймовому терені»¹⁶.

Наполеглива, невтомна робота комуністичних депутатів у 1928—1930 рр. дала багато яскравих прикладів використання трибуни реакційного польського сейму з революційною метою. У своїй діяльності вони застосовували різні форми: виголошували революційні лозунги, виступали з промовами, вносили запити (інтерпеляції) та ін. В них на конкретних фактах викривалася колонізаторська політика окупаційного уряду на західноукраїнських і західнобілоруських землях. Багато промов відзначалося сміливою, революційною постановкою питань, в яких висувалися політичні, економічні й національні вимоги народу, розвін-

¹⁰ Історія Польщі, т. III, М., 1958, стор. 287.

¹¹ J. Kowalski. Trudne lata..., стор. 18, 75; Henryk Swoboda (Adam Próchnik). Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej. Zarys dziejów politycznych, Warszawa, 1957, стор. 282, 287, табл. 18, 21.

¹² Г. Сизоненко. Назв. праця, стор. 100—101.

* До посольського клубу «Сельроб — єдності» перейшов А. Сенюк.

¹³ Posłowie rewolucyjne w Sejmie (1920—1935). Wybór przemówień, interpelacji i wniosków, Warszawa, 1961, стор. 642; J. Kowalski. Trudne lata..., стор. 75.

** З урахуванням трьох представників «Сельробу» всього у сеймі було 19 революційних депутатів. На це вказується, між іншим, і в названій вище праці А. Прухніка, стор. 285.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 19, стор. 24—25.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 573, арк. 17.

¹⁶ Там же.

чувались насильство і обман представників окупаційної влади та її помічників — українських буржуазних націоналістів, роз'яснювалися програмні документи КПП, КПЗУ і КПЗБ.

В умовах фашизації суспільного життя, максимального звуження прав буржуазного сейму комуністичні депутати усвідомлювали складність покладеного на них завдання. Виступаючи на пленарному засіданні сейму 6 березня 1930 р., К. Вальницький так визначив основне покликання комуністів: «...Ми, представники цього руху (революційного.— *І. С.*), будемо... вірно сповнювати наш революційний обов'язок. Ми докладно знали й знаємо, що сюди ми прийшли не за привілеями польської нетикальності (недоторканності.— *І. С.*), що ця нетикальна трибуна є для нас революційним постерунком, з якого маємо демаскувати всі брехливі права і привілеї парламентської демократії»¹⁷.

Революційні депутати неодноразово звертали увагу трудящих на те, що політика мілітаризації країни відіграє реакційну роль і спрямована проти людей праці Польщі, проти Радянського Союзу¹⁸. Представники КПФ переконливо доводили, що тільки демократизація внутрішнього життя, політика миру і насамперед добросусідські відносини та співробітництво з СРСР сприятимуть зміцненню позицій Польщі¹⁹.

На відміну від українських буржуазно-націоналістичних представників, у сеймі комуністичні депутати ніколи не ототожнювали трудового народу Польщі з поміщиками і капіталістами; вони завжди солідаризувалися з польськими трудящими та їх боротьбою. В одній із своїх промов К. Вальницький заявив, що політика польської держави не має нічого спільного з переважною її більшістю — народом і «приєднання західноукраїнських і західнобілоруських земель до Польщі не було продиктоване інтересами тієї переважної більшості, не було продиктоване інтересами польського робітника і селянина, воно виключно було продиктоване інтересами польської буржуазії і польського обшарництва (поміщицтва.— *І. С.*)»²⁰.

Депутати-комуністи широко практикували виступи в сеймі з найбільш пекучих для буржуазного польського уряду питань державного бюджету. Затвердження бюджету мало серйозне політичне значення. Під час його обговорення представники КПФ викривали організоване пограбування, систематичне розкрадання народного багатства купкою експлуататорів, на яскравих прикладах показували реакційність політики панівної верхівки щодо окупованих західноукраїнських і західнобілоруських земель.

Так, під час бюджетної дискусії в сеймі 7 лютого 1929 р. К. Вальницький гостро критикував надмірну витрату коштів на утримання й розвиток великих поміщицьких господарств польських і українських поміщиків у Західній Україні. Спираючись на численні цифрові дані, представник КПЗУ показав, що буржуазно-поміщицький уряд є справжнім гнобителем і колонізатором незаконно окупованих земель. З 2794 маєтків, підкреслював у своїй промові К. Вальницький, на кожний з яких припадало більше ніж по 50 га землі, 2228 належало польським поміщикам і 206 — українським. З 6 млн. 700 тис. га придатної для обробітку землі 3 млн. 100 тис. га знаходилося в руках польських поміщиків²¹.

¹⁷ «Сель-Роб» (орган революційної масової організації «Сельроб — єдність»), 16 березня 1930 р.

¹⁸ «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У), 7 квітня 1929 р.

¹⁹ J. Kowalski. Trudne lata..., стор. 54.

²⁰ Posłowie rewolucyjne w Sejmie..., стор. 382—383.

²¹ Там же, стор. 382.

Комуністичний депутат повідомив, що з 16 тис. польських поміщиків половина мала свої володіння на західноукраїнських і західнобілоруських землях, де тим часом мешкало 5 млн. безземельних і малоземельних селян²². К. Вальницький викривав реакційну суть окупаційної політики, що проявилася, зокрема, в масовому закритті українських шкіл, культурно-освітніх організацій, журналів, газет, забороні української мови і т. д. Так, коли в 1924 р. на Волині на 1 млн. українців була 471 українська школа, то в 1929 р. їх залишилося тільки 4²³.

Нещадна критика комуністами бюджету польського буржуазного уряду і голосування з приводу цього мали величезне значення для політичного виховання трудящих.

Депутати комуністи гостро реагували на прояви політичного терору, відгукувалися на всі події, що мали місце на поневолених землях, з трибуни сейму відкрито називали буржуазно-поміщицький режим фашистським²⁴. Вони протестували проти жорстоких свавільних дій реакційного уряду щодо страйкуючих робітників і селян. Коли, наприклад, польська поліція розстріляла в с. Батятичах 1929 р. страйкуючих селян, у промовах М. Хама і К. Вальницького з трибуни сейму 15 січня т. р. пролунав гнівний протест. М. Хам вніс запит з вимогою негайно притягти до відповідальності безпосередніх винуватців злочину і зажадав виділити сеймову комісію для детального розслідування цієї справи. В запиті підкреслювалося, що розправа у Батятичах — «це одна з ланок політики уряду фашистської диктатури в Західній Україні. Ця політика — це брутальний, нічим не прикритий визиск і гніт національний і соціальний, ...ця політика, то перш за все з дня на день посилюючийся терор проти українських працюючих мас, що борються проти фашизму, за землю, за самовизначення аж до відокремлення земель від Польщі»²⁵.

Комуністичні депутати часто висловлювали вотум недовір'я урядові терору, голоду і злиднів або приєднувалися до тих опозиційних партій, які змушені були іноді виступати проти політики уряду. Коли 7 грудня 1929 р., під тиском широких кіл трудового народу і побоюючись втратити рештки своєї політичної репутації, опозиційна більшість сейму (246 депутатів) висловила вотум недовір'я урядові, КПФ приєдналася до цієї резолюції. Підтримуючи її, комуністи виголошували лозунги на честь диктатури пролетаріату, Радянської Польщі, розгорнули і підняли у залі червоний прапор²⁶.

Самовіддана робота революційних депутатів польського сейму давала змогу трудящим зрозуміти, хто був їхній ворог, а хто друг, сприяла згуртуванню польських, українських, білоруських мас в єдиному фронті боротьби з соціальним і національним гнітом. Тому не дивно, що буржуазно-поміщицький уряд Польщі на кожному кроці переслідував комуністичних депутатів. Хоч формально вони користувалися «депутатською недоторканністю», в кожну хвилину їх могли по першому-ліпшому звинуваченню схопити, кинути у в'язницю. Так, 13 березня 1929 р. сейм більшістю голосів — 135 проти 121 — вирішив позбавити прав депутатської недоторканності і передати до суду К. Вальницького, Г. Бітнера і А. Варського (останні двоє — представники КПП) тільки за те, що, з'явившись на процесі керівників білоруської «Громади» * у

²² Там же.

²³ Там же, стор. 383.

²⁴ Там же, стор. 369.

²⁵ «Наша правда» (теоретичний орган ЦК КПЗУ), 1929, ч. 1—3, стор. 145.

²⁶ История Польши, т. III, стор. 320.

* «Громада» — депутатський клуб Білоруської селянсько-робітничої громади польського сейму (червень 1925 р.— січень 1927 р.).

Вільнюсі, вони від імені КПФ, КПП і КПЗУ, польських і українських трудящих вигукнули: «Честь «Громаді!»»²⁷. Майже через рік, 6 березня 1930 р., реакційна більшість сейму так само вчинила з комуністичними депутатами М. Хамом і Дворжанином (представник КПЗБ)²⁸.

Проти такої сваволі реакційної більшості сейму й уряду рішуче виступали комуністичні депутати. «Сейм співпраці з фашистським урядом,— заявляв у своєму запиті-протесті К. Вальницький з приводу позбавлення прав недоторканності і видачі судові Хама і Дворжанина,— сповнює у відношенні до революційного руху свою властиву повинність... Віддаючи нас судам, відбираючи нам посольську недоторканність, позбавляєте нас того, чого ми в дійсності не маємо. Протестуючи проти видачі послів Хама і Дворжанина, заявляю, що на цю нову і не першу, між іншим, спробу тероризування представників працюючих мас західноукраїнських і західнобілоруських земель працюючий клас відповість всебічним піднесенням боротьби за повалення фашизму»²⁹.

Поряд з роботою в сеймі важливе значення мала діяльність Комуністичної посольської фракції за його стінами. Вона була безпосередньо спрямована на організацію трудящих для боротьби проти капіталістів і поміщиків, за соціальне і національне визволення. Ця робота комуністичних депутатів здійснювалася в різних формах. Вони підтримували тісні зв'язки з виборчими округами, виступали на зборах трудящих з політичними промовами, сприяли зміцненню нелегальних партійних організацій, створенню нелегальної й легальної преси, розповсюдженню революційної літератури, брали активну участь в організації допомоги страйкуючим, працювали безпосередньо в революційних організаціях. К. Вальницький на початку 1930 р. був обраний членом ЦК «Сельроб» — єдності³⁰.

Комуністичні депутати були завжди з масами і серед мас. Вони їздили по країні, забиралися в найглухіші закутки, роз'яснюючи комуністичні ідеї. Їх всюди знали і зустрічали як справжніх народних представників. Такі зустрічі трудящих з своїми депутатами виливалися в багатолюдні політичні мітинги. 6 березня 1929 р. у Станіславі, наприклад, на збори, які проводив комуністичний «посол», зійшлося близько тисячі чол.³¹ На передвиборні збори у с. Сморгдв на Волині, де виступав комуністичний депутат з рефератом, прибуло півтори тисячі виборців з 10 навколишніх сіл Млинівської гміни³².

Депутати-комуністи на зборах, мітингах, так само як і в сеймі, сміливо викривали політику буржуазного польського уряду, розкривали зміст програмних вимог Комуністичної партії, популяризували досягнення радянських людей в будівництві соціалізму. Так, 10 червня 1929 р. у своєму виступі на зборах в народному будинку м. Яворова К. Вальницький показав, що польський уряд дбає лише про капіталістів і поміщиків, виділяє їм різні кредити, а трудящі від нього не отримують ніякої допомоги, сплачуючи такі самі податки, як за панщини³³. Подібні збори або мітинги закінчувалися, як правило, співанням революційних пісень та маніфестаційними походами³⁴.

²⁷ «Комуніст», 15 березня 1929 р.

²⁸ «Сель-Роб», 16 березня 1930 р.

²⁹ Там же.

³⁰ Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників. Збірник архівних документів, Львів, 1959, стор. 40.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 564, арк. 172.

³² За волю народну. Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною. 1921—1939. Документи і матеріали, Львів, 1964, стор. 80—90.

³³ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 851, арк. 26—29.

³⁴ За волю народну..., стор. 90.

Польська поліція вишукувала різні причини, щоб перешкодити таким зустрічам трудящих з своїми депутатами, нерідко застосовувалась фізична сила. Під час виступів на першотравневих зборах 1929 р. вона побила революційних депутатів КПЗУ — К. Вальницького у Львові і М. Хама у Бориславі³⁵. Поліція замикала приміщення, де мали відбутися зустрічі, розганяла збори, арештовувала робітників і селян. «Саме лише моє привітання на вулиці із знайомим товаришем або товаришкою часто призводило до їх арешту», — писала у своїх спогадах колишній депутат польського сейму 1932 р. від КПП Я. Ігнаціак-Мінковська³⁶. Проте комуністичні представники в сеймі, переборюючи неймовірні труднощі, за допомогою місцевих партійних організацій завжди знаходили можливості підтримувати контакти з широкими трудовими масами.

Таким чином, діяльність комуністичних депутатів польського сейму в 1928—1930 рр. була підпорядкована захистові інтересів трудового народу, викриттю політики його класових ворогів, озброєнню свідомості трудящих передовою пролетарською ідеологією, згуртуванню в єдиний інтернаціональний фронт працюючих мас Польщі, Західної України і Західної Білорусії. КПЗУ розглядала цю діяльність як невід'ємну складову частину загальнопартійної роботи, спрямованої на виховання, організацію й підготовку трудящих до боротьби за соціальне і національне визволення, за возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі.

³⁵ J. Kowalski. Trudne lata..., стор. 91.

³⁶ J. Ignaciak-Mińska. Mój mandat poselski. — KPP. Wspomnienia z pola walki, Warszawa, 1951, стор. 147.

Борці за щастя народу

Р. Д. Переверзєва

**Г. К. ОРДЖОНІКІДЗЕ
І РОЗВИТОК ВАЖКОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ**

Створення матеріально-технічної бази соціалізму й комунізму значною мірою залежить від успішного розвитку промисловості, і в першу чергу, важкої індустрії. Це питання завжди перебуває в центрі уваги Комуністичної партії і Радянського уряду.

«Курс на першочерговий розвиток соціалістичної промисловості і насамперед її основи — важкої індустрії, який проводила партія, — відзначав Л. І. Брежнєв на XXIV з'їзді партії, — перетворив нашу країну в могутню державу. Можна без перебільшення сказати, що тільки послідовне здійснення цього курсу дало нам можливість відстояти завоювання соціалістичної революції, покінчити з віковою відсталістю, забезпечити велетенський економічний, соціальний і культурний прогрес»¹.

У ліквідації економічного відставання і створенні матеріально-технічної бази соціалістичного суспільства брали участь усі братні народи багатонаціональної Радянської країни. Як і заповідав В. І. Ленін, спільними зусиллями, при найтіснішому союзі всіх радянських республік бу-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 51—52.

дувалися нові підприємства, докорінно реконструювалися діючі заводи, шахти, електростанції.

Величезну увагу партія і уряд приділяли розвитку важкої промисловості України — складової частини загальносоюзного економічного комплексу.

Це питання вже привертало увагу радянських істориків, економістів, соціологів. Його вивчення передбачає обов'язкове висвітлення трудового подвигу не тільки мільйонних мас трудящих, а й визначних організаторів радянської індустрії, таких, як Ф. Е. Дзержинський, В. В. Куйбишев, Г. К. Орджонікідзе та ін. Це про них у тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції говориться, що вирошені партією видатні організатори революції, її полководці і теоретики, пропагандисти і керівники господарського і культурного будівництва внесли великий вклад у справу побудови соціалізму².

Добре знав економіку України, зокрема, Г. К. Орджонікідзе. Після закінчення громадянської війни він брав активну участь у роботі по відбудові зруйнованих шахт Донбасу. В 1926—1930 рр., очолюючи ЦКК — НК РСІ СРСР, Григорій Костянтинович багато уваги приділяв будівництву та реконструкції металургійних заводів півдня України. При цьому він надавав великого значення правильному і раціональному використанню виробничих можливостей і резервів. Ознайомившись з п'ятирічним планом «Південсталі»³, в якому передбачався демонтаж старих доменних печей, Г. К. Орджонікідзе вніс до нього значні зміни. Під його керівництвом бригади РСІ провели обстеження металургійних заводів тресту. Це питання розглядалося на Політбюро ЦК КП(б)У. Григорій Костянтинович довів необґрунтованість пропозицій про реконструкцію відразу всіх доменних печей, які підлягали знесенню. В 1932—1933 рр. вони могли ще давати країні 1800 тис. т додаткового чавуну⁴. Г. К. Орджонікідзе запропонував спочатку здійснити реконструкцію лише п'яти заводів, використавши для цього всі сили і кошти. При цьому комбінат продовжував давати країні такий необхідний для неї метал.

Політбюро ЦК всебічно обговорило пропозиції Григорія Костянтиновича і схвалило їх. Перед колективом трудівників «Південсталі» були поставлені завдання — поліпшити якість сировини, підвищити коефіцієнт використання діючих доменних печей на 35% замість 1—2% за варіантом ВРНГ⁵. П'ятирічний план по тресту був збільшений з 5,2 млн. т металу до 6,5 млн. т⁶.

Враховуючи великий досвід партійно-політичної і господарської роботи, а також організаторські здібності Г. К. Орджонікідзе, ЦК партії і ВЦВК СРСР висунули його 10 жовтня 1930 р. на посаду голови ВРНГ СРСР, а після її реорганізації в січні 1932 р. — наркомом важкої промисловості СРСР. Об'єднаний Пленум ЦК та ЦКК ВКП(б) 17—21 грудня 1930 р. ввів Григорія Костянтиновича до складу Політбюро ЦК ВКП(б)⁶. Працюючи на цих відповідальних посадах, Г. К. Орджонікідзе брав активну участь у розробці планів індустріалізації країни та мобілізації мас на їх виконання. Значну увагу, як і раніше, він приділяв розвитку важкої промисловості України.

² 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 7—8.

³ Трест «Південсталь», створений у 1922 р., об'єднував 14 великих металургійних заводів України.

⁴ Г. К. Орджонікідзе. Статті і промови, т. 2, К., 1960, стор. 186.

⁵ Там же, стор. 185.

⁶ Там же, стор. 186.

⁶ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. IV, М., 1970, стор. 490.

Г. К. Орджонікідзе неодноразово виїжджав на новобудови, дбав про забезпечення їх кадрами, про своєчасне надходження будівельних матеріалів. У травні 1931 р., перебуваючи на Україні, нарком у листі до ВРНГ писав: «Я проїздом побував у Харкові та Запоріжжі і ще раз переконався у правильності наших положень про зосередження всіх наших сил і матеріалів, насамперед, на вирішальних ланках нашого будівництва. На Краматорську немає лісу, на Турбозаводі немає лісу й арматурного заліза, не вистачає того й іншого на Дніпрокомбінаті. Без матеріалів Луганський паровозобудівний завод... Що потрібно зробити? Скласти твердий список і, насамперед, задовольнити їх, а потім всі інші»⁷.

Президія ВРНГ СРСР під безпосереднім керівництвом Г. К. Орджонікідзе повсякденно розглядала питання, пов'язані з будівництвом підприємств важкої промисловості України. Так, 17 вересня 1931 р. було обговорено конкретні заходи по допомозі Краматорському машинобудівному заводу. Йому терміново було надіслано 570 вагонів лісу та 2000 т цементу⁸.

Велику увагу Григорій Костянтинович приділяв зміцненню новобудов України керівними кадрами. При його безпосередній участі ряд досвідчених спеціалістів переведено на важливі будови республіки. Зокрема Я. С. Гугеля направили з Магнітогорського заводу на «Азовсталь», Я. І. Весника — на будівництво Криворізького металургійного заводу тощо.

Великого значення Г. К. Орджонікідзе надавав зміцненню металургійної бази України. 16 червня 1932 р. він підписав наказ про будівництво металургійного гіганта в Кривому Розі⁹. «Труднощів буде чимало,— говорив Григорій Костянтинович.— Доведеться розпочинати на голому місці без підготовлених кадрів, без іноземних спеціалістів. Доведеться вчити людей і самим навчатися»¹⁰. Нарком особисто стежив за ходом робіт, вимагав доповідати йому про стан справи, радив, допомагав, підтримував.

Проте темпи будівництва гальмувалися через недостатню організацію централізованого постачання. Так, у другому кварталі 1932 р. сюди надійшло всього 20% запланованих матеріалів¹¹. Незважаючи на це, колектив заводу добився значних успіхів.

21 квітня 1934 р. Г. К. Орджонікідзе приїхав у Кривбас¹². Він побував на пускових об'єктах Криворізького металургійного заводу, цікавився строком задувки першої та спорудженням другої доменних печей. Всебічно ознайомившись з ходом робіт, Григорій Костянтинович запропонував будівельникам протягом 1934 р. здати в експлуатацію обидві доменні печі, а також зосередити всю увагу на будівництві бесемерівських і прокатних цехів.

Вже в серпні 1934 р. була задута перша доменна піч «Комсомолка», а через рік стала до ладу ще одна.

Велику увагу Г. К. Орджонікідзе приділяв також спорудженню Дніпровської гідроелектростанції та будівництву на її основі величезного промислового комбінату, який складався з велетня металургійної промисловості — заводу «Запоріжсталь» та ряду інших підприємств. Григорій Костянтинович особисто стежив за проектуванням та будівни-

⁷ «Исторический архив», 1956, № 5, док. 3.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 28, спр. 18, арк. 2.

⁹ «Молодой коммунист», 1972, № 7, стор. 23.

¹⁰ В. С. Прохоров, Б. И. Деда, В. Д. Горяной. Криворожский металл, Днепропетровск, 1964, стор. 10.

¹¹ Там же, стор. 29.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 29, спр. 71, арк. 1.

цтвом важливих об'єктів Дніпровського промислового комбінату, який за своїми розмірами був найбільшим у СРСР¹³.

Спорудження цього останнього проходило в несприятливих умовах. Невчасно, із значними недоробками надходила проектна документація. Будівельні роботи іноді велися без ретельної підготовки і твердих графіків, строки пуску нових агрегатів, об'єктів і цілих заводів часто зривалися.

На II Запорізькій партійній конференції, що відбулася 29 червня 1931 р., говорилося про зниження темпів будівництва Дніпровського промислового комбінату¹⁴. Г. К. Орджонікідзе, особисто ознайомившись із становищем, яке склалося на комбінаті, висловив свої думки у листі до Політбюро ЦК ВКП(б). «Причинами становища, яке склалося,— вказував він,— були часті зміни промзавдань, нестійкість рішень, які приймалися.., що затягнуло проектування і розгортання підготовчих і основних будівельних робіт»¹⁵. Г. К. Орджонікідзе вказував також на відставання темпів розгортання будівельних робіт. При вартості Дніпробуду в 202 млн. крб. на підготовчі роботи було витрачено лише 70 млн. крб., або 35%¹⁶.

Проблема Дніпробуду перебувала в центрі уваги спільного засідання ЦКК — НК РСІ СРСР та Президії ВРНГ СРСР, на якому було прийнято спеціальну постанову «Про будівництво Дніпрокомбінату»¹⁷. З метою поліпшення керівництва комбінатом було вирішено його спорудження і монтаж доручити об'єднаному Управлінню Дніпровського будівництва. Туди послали орггрупу ЦК, яка подавала велику допомогу місцевій партійній організації.

Партійні осередки вміло, творчо підійшли до організації на будівництві соціалістичного змагання. Широкого розповсюдження, наприклад, набули наскрізні ударні бригади, громадський буксир, допомога передових бригад та ділянок відстаючим, висування зустрічних планів. На будівництві працювало близько 25 тис. ударників, 1400 ударних бригад, що об'єднували майже 21 тис. робітників¹⁸.

Героїчна праця дніпробудівців увінчалася блискучою перемогою: в травні 1932 р. став до ладу перший агрегат Дніпровської гідроелектростанції, а 10 жовтня 1932 р. вони разом з усім радянським народом святкували пуск першої черги станції. На відкриття Дніпрогесу прибули голова ЦВК СРСР М. І. Калінін, народний комісар важкої промисловості СРСР Г. К. Орджонікідзе, секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, голова ВУЦВК Г. І. Петровський, голова РНК УРСР В. Я. Чубар, представники громадськості, гості з різних кінців країни та з-за кордону.

Виступаючи на мітингу, Григорій Костянтинович з гордістю говорив про те, що Дніпрогес побудований завдяки трудовому героїзмові радянських людей¹⁹. Відзначаючи успіхи у будівництві гідроелектростанції, Г. К. Орджонікідзе звернув увагу на те, що не можна заспокоюватися на досягнутому, треба всі сили та енергію спрямувати на спорудження заводів комбінату. Григорій Костянтинович підписав наказ про включення Дніпрогесу до числа діючих електростанцій країни²⁰.

¹³ Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968, стор. 165.

¹⁴ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 149, оп. 1, спр. 109, арк. 16; спр. 1930, арк. 1.

¹⁵ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 149, оп. 1, спр. 173, арк. 57.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, спр. 117, арк. 178.

¹⁸ П. Б. Ж и б а р е в. Индустриализация СССР — великий подвиг советского народа, М., 1960, стор. 292.

¹⁹ «Червоне Запоріжжя», 10 жовтня 1932 р.

²⁰ Там же.

Перетворення Радянської України у високорозвинуту індустріальну державу було результатом небувалого в історії трудового героїзму робітничого класу і всього радянського народу, керованого Комуністичною партією. Цей героїзм знайшов найяскравіше втілення в широкому розгортанні соціалістичного змагання, основною формою якого в роки перших п'ятирічок був стахановський рух.

Г. К. Орджонікідзе підкреслював, що рекорди героїв вугільного Донбасу — Стаханова, Дюканова, Концедалова та інших спростовують усі старі уявлення про норми виробітку забійника і є блискучим свідченням того, які величезні можливості ми маємо і як відстали від життя ті горе-керівники, що шукають об'єктивні причини для виправдання поганої роботи²¹.

Роз'яснюючи зміст і значення стахановського руху, Г. К. Орджонікідзе разом з тим рішуче критикував тих, хто недооцінював значення технічного прогресу. Звертаючись до шахтарів Донбасу 13 вересня 1935 р., Григорій Костянтинович наголошував на необхідності подолання обивательського скептицизму щодо соціалістичного змагання з боку окремих керівників²².

Г. К. Орджонікідзе доклав чимало зусиль до узагальнення досвіду роботи передових забійників Донбасу. 18 вересня 1935 р. наркомат важкої промисловості ухвалив рішення про поширення стахановського методу видобутку вугілля на всі шахти країни²³. Послідовники Стаханова незабаром з'явилися майже в усіх галузях промисловості.

Велику роль в узагальненні досвіду новаторів відіграла проведена під безпосереднім керівництвом Григорія Костянтиновича Перша Все-союзна нарада робітників і робітниць — стахановців промисловості і транспорту. Нарада підвела підсумки руху новаторів, розкрила його величезне значення для прискорення темпів технічної реконструкції народного господарства СРСР, визначила завдання нового етапу соціалістичного змагання, проаналізувавши його специфіку в різних галузях господарства. Перед учасниками наради виступив нарком важкої промисловості СРСР Г. К. Орджонікідзе, який дав високу оцінку стахановському рухові, підкресливши при цьому, що «завдання всіх господарників, інженерів, техніків — всіх справжніх командирів виробництва під керівництвом нашої більшовицької партії очолити цей рух і рушити вперед, до нових і нових перемог на шляху будівництва соціалізму»²⁴.

Григорій Костянтинович закликав сміливіше поширювати стахановські методи роботи на всі галузі промислового виробництва, бо вони дають небувале зростання продуктивності праці²⁵.

У промові на нараді з питань будівництва в Центральному Комітеті партії 13 грудня 1935 р., в доповіді на пленумі ЦК ВКП(б) 21 грудня 1935 р. про завдання важкої промисловості в зв'язку із стахановським рухом Г. К. Орджонікідзе висунув розгорнуту програму боротьби трудящих Союзу РСР за нове піднесення індустріальної могутності країни. Всі свої сили, невичерпну енергію, видатний таланти організатора-більшовика віддав Г. К. Орджонікідзе втіленню в життя цієї величної програми.

²¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 633, оп. 1, спр. 138, арк. 1.

²² Там же.

²³ «Зоря», 22 вересня 1935 р.

²⁴ Г. К. Орджонікідзе. Назв. праця, стор. 662, 663.

²⁵ Там же, стор. 667, 668.

На допомогу викладачу історії

КОМПЛЕКСНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ УНАОЧНЕННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Для справи комуністичного виховання підростаючого покоління важливе значення мають курси історії у загальноосвітній школі. Вже на уроках історії стародавнього світу і середніх віків у 5—6 класах учні дізнаються про закономірності зміни суспільно-економічних формацій. Це допомагає їм пізніше дійти висновку про неминучість загибелі капіталізму і перемоги комунізму у всесвітньому масштабі.

Специфіка цих курсів полягає в тому, що під час їх вивчення немає можливості «живого споглядання» реальної історичної дійсності, а школярам 5—6 класів ще важко зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки. Тому педагоги невтомно шукають шляхи кращої подачі матеріалу. Один з них — широке використання наочності, яка допомагає створювати в учнів багату систему образів, активізує їх мислення.

В останні роки в багатьох школах Української РСР створено кабінети історії та суспільствознавства, де зосереджено значну кількість технічних засобів для навчання та наочних посібників. Це дає змогу урізноманітнювати й активізувати уроки історії, підвищувати їх ефективність.

У цьому повідомленні на основі вивчення методичної літератури та власного досвіду роботи автора в середній школі № 5 м. Херсона висвітлюються деякі питання комплексного застосування засобів унаочнення в умовах класу кабінету. Йдеться про площинні (твори живопису, навчальні картини, ілюстрації, портрети) та об'ємні навчальні посібники (макети, муляжі, діючі моделі). Можливості перших дещо обмежені тим, що вони відтворюють певний факт, подію або явище. Другі відтворюють не тільки зовнішній вигляд об'єкта, а й принцип його дії (шадуф, домниця, домна тощо), тому вони найефективніші під час вивчення питань історії матеріального виробництва. Вони змушують працювати всі види пам'яті: зорову, слухову, моторну.

Значний емоційний вплив на дітей здійснюють археологічні пам'ятки, які зберігаються в деяких шкільних музеях. Картини, малюнки і макети немов оживають, коли яскрава розповідь учителя про життя первісних людей доповнюється показом справжніх кам'яної сокири, скребка, наконечника стріли тощо.

У школі № 5 м. Херсона під час вивчення розділу «Стародавня Греція» використовуються археологічні матеріали із заповідника «Ольвія»: черепки червоного і лакового посуду, дрібна розмінна монета-дельфінчики, уламки кольорового мармуру та ін. Знайомлячись з ними, учні дізнаються, яким був рівень розвитку гончарного виробництва, торгівлі, архітектури стародавнього міста.

Наочні посібники допомагають краще уявити, якими знаряддями праці у минулому користувалися люди, чим вони займалися, як жили. Проте функція їх не обмежується ілюстративністю. Вони допомагають

підвести школярів до абстрактних узагальнень. Тому досвідчені вчителі об'єднують різноманітні посібники (картини, макети, ілюстрації підручника, діафільми, малюнки крейдою тощо) у тематичні зорові ряди, щоб наочно показати розвиток матеріального виробництва і культури, класової боротьби, воєнного мистецтва та ін.¹ Але, сприймаючи матеріальну сторону історичного процесу, учні не завжди усвідомлюють її вплив на суспільні відносини, соціально-політичний розвиток людства. Тому постає завдання, як наочно показати суспільну сторону виробництва — виробничі відносини. Цьому значною мірою сприяє використання специфічних особливостей умовно-графічного виду унаочнення, що допомагає показати взаємозв'язки і взаємозалежність в історичному процесі.

Учні 5—6 класів навчаються розуміти схематичні зображення. Поступово вони за абстрактними символами уявляють реальні образи й події далекого минулого, вміло оперують ними при узагальненні понять. Для цього органічно поєднуємо елементи образності із системою умовно-графічного унаочнення, створюючи ілюстровані таблиці, на яких показано взаємозв'язок між соціально-економічним і політичним розвитком людства за первіснообщинного, рабовласницького та феодального ладу². Образотворчий матеріал сконцентровано по горизонталі, схематичний — по вертикалі. Наприклад, таблиця «Розвиток первіснообщинного ладу» складається з п'яти горизонтальних смуг — «Стрічка часу», «Природні умови», «Знаряддя праці», «Заняття людей» і «Релігія», а по вертикалі поділяється на шість хронологічних періодів — від 1 млн. до 3 тис. років тому. За таким принципом побудована й таблиця «Три періоди в історії середніх віків». Вона узагальнює найважливіший навчальний матеріал: основні процеси праці селян-кріпаків, ремісників і робітників мануфактур (тема — «Розвиток господарства»); зміни, що відбувалися в класовій структурі феодального суспільства, зокрема, погіршення становища кріпосного селянства і міських низів («Класи та їх становище»); наростання хвилі народних повстань («Класова боротьба»); зміни в політичному устрої країн Західної Європи («Політичний устрій»). «Стрічка часу» поділяє ці смуги на три частини стосовно періодизації історії середніх віків.

Ці таблиці не тільки конкретизують окремі історичні факти і явища, але й систематизують їх, допомагають встановити взаємозв'язки між ними, сприяють засвоєнню марксистсько-ленінського положення про закономірний і поступальний розвиток людського суспільства, про діалектичну єдність продуктивних сил і виробничих відносин.

Однорідність наочного матеріалу полегшує його засвоєння. Та сама ілюстрація використовується кілька разів, але щоразу в нових взаємозв'язках. Це дає можливість порівнювати і співставляти. Тематичні ілюстративні таблиці демонструють не лише історичні факти або події самі по собі (вони вивчаються за допомогою й інших наочних посібників), а й зв'язки між ними, закономірності історичного процесу.

Узагальнюючі ілюстративні таблиці разом з іншими видами унаочнення можна використати в такій послідовності: 1) конкретний історичний об'єкт, факт або подію проілюструвати за допомогою площинного чи об'ємного наочного посібника; 2) однорідні факти, події або явища

¹ Г. Г. Герасимова. Изучение материального производства на уроках истории, М., 1969; В. Н. Семенова. Первые уроки по истории средних веков, М. 1958; Е. В. Агибалова, Г. М. Донской. Методика преподавания истории средних веков, М., 1966; Т. А. Сазонов. Роль средств наглядности в усвоении учащимися 5—6 классов понятий об исторических процессах и закономерностях развития общества, Автореферат кандидатской диссертации, М., 1970.

² Див., наприклад, В. Є. Вакурко. Ілюстративні матеріали з історії середніх віків, К., 1970, стор. 37, 59, 80.

конкретизувати з допомогою системи зорових образів ілюстративної таблиці, одночасно учні самостійно складатимуть схеми в робочих зошитах з історії (супроводжуюче закріплення); 3) повторення і узагальнення навчального матеріалу здійснюється за допомогою умовно-графічного зображення під час усного або письмового опитування учнів. Таким чином, пізнавальна діяльність школярів (постановка евристичних запитань, створення проблемної ситуації) активізується не тільки з допомогою слова, а й системи зорових образів.

Навчально-виховна ефективність ілюстративних таблиць перевіряється під час наступних уроків, особливо — повторювально-узагальнюючих. Наприклад, подаючи ряд тем з курсу історії СРСР — про ранньофеодальну державу з центром у Києві, період феодальної роздробленості, утворення і зміцнення Російської централізованої держави, — вчитель використовує текстові таблиці «Три періоди в історії середніх віків». Учні відновлюють у своїй пам'яті значний за обсягом теоретичний матеріал, засвоєний на уроках з історії середніх віків, і на його основі поглиблюють знання з вітчизняної історії.

Крім таблиць, які ілюструють навчальний матеріал про формації, доцільно використати тематичні добірки апікацій, що характеризують окремі проблеми соціально-економічного розвитку за рабовласницького ладу і феодалізму. Це — «Культура країн стародавнього Сходу, Греції і Риму», «Іліада» і «Одіссея» — джерела історичних знань про стародавню Грецію», «Господарський розвиток країн Західної Європи, Візантії і Арабського халіфату в період раннього феодалізму», «Релігія народів Західної Європи, Візантії і Арабського халіфату», «Джерела багатств католицької церкви» тощо.

Кращому засвоєнню навчального матеріалу значною мірою сприяє введення силуету в систему умовно-графічного унаочнення — в схеми (технічні, логічні, локальні), діаграми, графіки, таблиці, контурні карти. Зокрема, технічні схеми, виражені за допомогою силуетів, доступніші учням, оскільки вони показують і зовнішній вигляд різних споруд (замок феодала, середньовічне місто та ін.), і внутрішню їх будову.

У логічних схемах заміна умовних знаків (кружечків, прямокутників, трикутників і т. п.), текстових написів образним унаочненням сприяє кращому уявленню учнів про політичний лад країни, структуру її державних і економічних інститутів тощо.

За допомогою силуету в локальних схемах (схема-план і схема-карта) можна проілюструвати плани битв, господарський розвиток тієї чи іншої країни, розмах класової боротьби в них, воєнні походи та ін. Включаючи до схеми малюнки-силуети, вчитель створює умовну наочність в образах. У зв'язку з цим зростає значення самостійної практичної роботи школярів на уроці і вдома. Однією з її форм є перенесення образної мови ілюстративних таблиць на абстрактну мову знаків і символів — складання схем, текстових таблиць у зошитах і на дошці спочатку під керівництвом учителя, а згодом — самостійно. Така форма роботи застосовується в усіх ланках навчального процесу, що дає вчителю змогу підтримувати постійний контакт з учнями, спрямовувати й контролювати їх діяльність.

Наочні посібники комплексно використовуються і під час вивчення історичної термінології, хронології та картографічного матеріалу. Цій меті, зокрема, підпорядковується навчальне обладнання передньої стіни кабінету історії, конструкція якої нескладна. Її можна виготовити у шкільній майстерні. Передню стіну кабінету займає комбінована шафа, у нижній частині якої зберігаються настінні картини, карти та ін. Ця ж шафа є підставкою, на якій вільно пересуваються дві класні дошки і

чотири контурні карти-дошки — «Стародавня Греція», «Близький Схід, Індія і Китай», «Європа» і «Карта СРСР». Карти-дошки розміщені у правій частині одна за одною, а та, що потрібна на уроці, — в центрі пристрою, який відкривається, коли класні дошки розсуваються вправо і вліво. Половинки їх заходять за набірні полотна «Хронологія» та «Історичні слова й поняття». За набірним полотном «Хронологія», що зсувається вправо, знаходяться полицки, на яких зберігаються текстові таблиці і таблиці дат для словникової роботи та хронологічних вправ з усіх курсів історії у восьмирічній школі *. Виготовлені вони на цупкому папері чітким друкарським шрифтом. Глибина демонстраційного пристрою (набірне полотно, класна дошка, контурні карти) становить 25 см. Такий комплекс стаціонарного обладнання дає змогу одночасно використовувати потрібну карту і обидві половинки класних дошок.

На набірних полотнах «Хронологія» й «Історичні слова та поняття» вчитель розміщує нові слова або дати. Учні складають в зошитах історичні словники та хронологічні таблиці. Вони також охоче заповнюють біля дошки набірні вітрини. Така робота сприяє засвоєнню хронології та історичної термінології.

Через усю верхню частину комбінованої шафи протягнулася п'ятиметрова «стрічка часу», яка охоплює близько 11 тисячоліть історії. Римські цифри на ній означають століття, арабські — тисячоліття, а колір — суспільний лад. З допомогою стрічки можна легко виконувати практичні вправи з хронології, засвоювати сучасну систему літочислення. Особливо розвивають в учнів уявлення про плинність часу аплікації і картини. Наприклад, розповідаючи про заселення долини річки Нілу (історія стародавнього Єгипту), вчитель розташовує серію ілюстрацій про дику природу краю, його рослинний і тваринний світ, про заняття людей у тій частині стрічки, що відповідає періоду 8 тис. — середини 5 тис. Далі їх змінюють аплікації про сільськогосподарські роботи, ремесло і торгівлю. Відрізок часу від початку 4 тис. до XXXII ст. до н. е. ілюструється сценами з життя людей у період рабовласницького ладу. Завершує їх картосхема Єгипту, поділеного на 40 номів. 3200 р. до н. е. ілюструє картосхема цієї країни з аплікацією корони фараона, що символізує об'єднання Єгипет під владою монарха; початок 3 тис. (2800 р. до н. е.) — картина «Спорудження піраміди Хеопса» і т. д. Паралельно з цим учитель розміщує дати в настінній вітрині «Хронологія», а учні заповнюють хронологічні таблиці в зошитах. Під час закріплення та повторення матеріалу школярам пропонуються різні завдання безпосередньо біля набірних полотен.

Як уже згадувалося, однією із складових частин передньої стіни історичного кабінету школи є контурні карти-дошки. Ефективність їх використання на уроці, особливо у поєднанні з іншими видами унаочнення, велика. Це досягається так. За допомогою кольорової крейди та аплікацій на контурних картах локалізуються ознаки природних умов (ландшафт, рослинний і тваринний світ, корисні копалини), досягнення в галузі культури (зразки писемності, архітектури й скульптури, винаходи), події класової боротьби (повстання рабів, бідноти) тощо.

Під час пояснення матеріалу нової теми кресляться чи прикріплюються на контурній карті-дошці умовні позначки або аплікації, одночасно наводяться їх орієнтири стосовно фізико-географічного фону. Учні носять на свої карти умовні позначки і розшифровують їх у легенді карти. Бажано, щоб ці вправи вони виконували самостійно і творчо.

* Набірні полотна мають пазн, в які вставляються необхідні текстові таблички чи хронологічні дати. Це економить час, оскільки не треба робити відповідні написи на дошці.

Згодом учні не тільки добре орієнтуються на карті, а й (що найголовніше) добре пам'ятають пройдений матеріал.

Контурні карти-дошки стають незамінними посібниками під час повторення теми. Так, вивченню культури стародавнього Китаю передують робота з контурною картою-дошкою «Єгипет, Передня Азія, Індія і Китай». Засвоєння теми «Християнство» починається з практичних занять п'ятикласників на контурній карті: розміщення апікацій дохристиянських богів на території Єгипту, Межиріччя, Індії, Китаю, Греції та Риму. При цьому учні пригадують відмінності та спільні риси дохристиянських релігій, зокрема, міфи про вмираючого і воскресаючого бога тощо. Подаючи новий матеріал, історик за допомогою апікації локалізує місце виникнення міфа про Христа, стрілками вказує напрями його поширення. Знімаючи з карти апікації дохристиянських богів, вчитель підводить учнів до висновку про перетворення християнства у панівну релігію.

Значення контурних карт ще більше зростає під час вивчення історії середніх віків у 6 класі, коли доводиться часто вдаватися до методу узагальнення, порівнювати історичні процеси в різних країнах. Вивчення подій і явищ у розвитку сприяє формуванню діалектичного мислення учнів.

На контурних картах-дошках можна практикувати також різні вправи з хронології. Виконуючи їх, учні не лише запам'ятовують окремі дати й події, а й виробляють звичку пов'язувати їх з конкретним місцем, де вони відбувалися. Доцільність цього заходу не підлягає сумніву, бо, як підкреслював Ф. Енгельс, «...основні форми всякого буття є простір і час; буття поза часом є таке саме величезне безглуздя, як буття поза простором»³.

Отже, в історичному кабінеті школи створюються необхідні умови для раціонального поєднання засобів унаочнення із словом учителя. А це відкриває можливості для вдосконалення методів викладання історії, формування в учнів правильних історичних уявлень і понять.

В. Є. ВАКУРКО

³ Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг, К., 1953, стор. 46.

Наш календар

ВІД ЛЬВОВА ДО САНДОМИРА

(До 30-річчя
Львівсько-Сандомирської операції)

К. В. Крайнюков, начальник штабу генерал В. Д. Соколовський) вийшли на рубіж Ковель — на захід від Луцька — Червоноармійськ — Тернопіль — Коломия — Красно-їльськ, висунувшись своїм лівим крилом до передгір'я Карпат. Проти них діяла німецько-фашистська група армій «Північна Україна», що складалася з 4-ї і 1-ї танкових німецьких та 1-ї угорської армій, які мали 40 дивізій (з них 5 танкових і 1 моторизована) та 2 піхотні бригади. На озброєнні у них було 900 танків і штурмових гармат, 6300 гармат і мінометів, 700 літаків¹. Ворог утримував важливі промислові і нафтові центри — Львів, Дрогобич, Борислав, перекриваючи шлях у південні райони Польщі та Чехословаччину. Гітлерівці створили потужну оборону глибиною в 40—50 км. Більшість населених пунктів, особливо міста Львів, Володимир-Волинський, Рава-Руська, Сокаль, Станіслав (тепер м. Івано-Франківськ), Броди, Дрогобич, Перемишль, були перетворені на міцні оборонні вузли.

23 червня 1944 р. розпочалася наступальна операція радянських військ у Білорусії, а 24 червня фронт одержав завдання Ставки Верховного Головнокомандування — розгромити рава-руське та львівське угруповання ворога, визволити західні області України від німецько-фашистських загарбників і подати допомогу союзній Польщі.

Виконуючи завдання Ставки, командування 1-го Українського фронту вирішило завдати удару по ворогу двома фронтовими угрупованнями: на правому фланзі, в напрямі на Сокаль і Рава-Руську — силами 3-ї гвардійської, 13-ї, 1-ї гвардійської танкової армій та кінно-механізованої групи під командуванням генерала В. К. Баранова, а в центрі з району Тернополя на Львів — силами 60-ї, 38-ї, 3-ї гвардійської і 4-ї танкових армій та кінно-механізованої групи під командуванням генерала С. В. Соколова. На лівому фланзі фронту знаходилися 1-а гвардійська і 18-а армії. Перед початком операції фронт мав 80 дивізій, 10 танкових і механізованих корпусів, 4 окремі танкові й механізовані бригади. В цих з'єднаннях було 1200 тис. бійців і командирів. На озброєнні у них налічувалося близько 2200 танків і самохідних гармат, 13 900 гармат і мінометів, більш як 3 тис. літаків². Треба зазначити, що такої кількості військ і бойової техніки не зосереджувалося ні на одному фронті за всі роки війни.

Операція була ретельно підготовлена. Підрозділи вчилися проривати ворожу оборону, взаємодіяти на полі бою, форсувати річки. Створювалися необхідні запаси боєприпасів, пального, продовольства. Командування і політоргани проводили серед воїнів політично-виховну роботу, пояснювали їм мету наступу. Особлива увага приділялася молодому пополненню, яке прийшло до лав Червоної Армії з нещодавно визволених областей України й ще не мало досвіду ведення бойових дій.

На 1 липня в частинах і з'єднаннях фронту було 17 тис. первинних і ротних партійних і 16 775 первинних і ротних комсомольських організацій, які нараховували 229 тис. комуністів і 166 тис. комсомольців. Ця велика армія ідейно загартованих бійців і командирів цементувала ряди воїнів, вела їх за собою. Великою опорою командирів і політорганів були агітатори. Досить сказати, що тільки в одній 60-й армії перед початком операції було 5 266 агітаторів, серед них 2 732 комуністи і 1 375 комсомольців³. Політуправління фронту випустило масовими тиражами листівки і пам'ятки, в яких розповідалося, як діяти на полі бою, як знищувати ворожі танки, форсувати річкові перепони.

Напередодні операції в підрозділах і частинах були проведені партійні і комсомольські збори, мітинги, деяким з'єднанням вручені гвардійські знамена. На мітингах виступали воїни, які нещодавно своїми очима бачили і пережили звірства окупантів на рідній землі. Вони клялися нещадно бити ворога. Ось рішення однієї парторганізації: «Збори постановляють: 1. Комуністам в бою стояти насмерть. 2. Наказ командира виконати до кінця, виконати будь-що. 3. Якщо легко поранений, залишатися в строю.

¹ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, М., 1970, стор. 366.

² Там же, стор. 366.

³ К. В. Крайнюков. От Днепра до Вислы, М., 1971, стор. 217—218.

4. Після бою парторгу зробити інформацію про те, як комуністи виконали цю постанову»⁴.

У ворожому тилу в цей час активно діяли партизани й підпільники. В окупованих західних областях України і південно-східних районах Польщі на кінець квітня 1944 р. боролосся з ворогом 10 партизанських з'єднань і 53 партизанські загони, в яких налічувалося 9 тис. чоловік. Радянські партизани разом з польськими патріотами перед початком наступу військ фронту майже на місяць зірвали перевезення ворожих вантажів на залізничних дільницях Львів — Варшава, Рава-Руська — Ярослав та розгромили 13 великих ворожих гарнізонів⁵.

У травні — червні значно активізували свої дії партизани Львова. Гітлерівський комендант змушений був видати спеціальний наказ про запобіжні заходи на випадок нападу партизанів. Активно боролася проти фашистів підпільна організація «Народна гвардія». Її діяльність поширювалася на Львівську, Станіславську, Тернопільську та Дрогобицьку області. Підпільники підтримували зв'язки з партизанським з'єднанням, яким командував генерал М. І. Наумов, з золочівським партизанським загonom та групою «Визволення Вітчизни», що діяла в Глинянському і Перемишлянському районах⁶.

12 липня на рава-руському напрямі ворог почав відводити свої частини з першої смуги оборони на другу, щоб запобігти втратам під час артилерійської підготовки радянських військ. 13 липня передові частини 3-ї гвардійської (командуючий генерал Д. І. Рябишев) і 13-ї (командуючий генерал М. П. Пухова) армій перейшли в наступ і захопили першу лінію оборони. Розвиваючи наступ, 15 липня вони прорвали оборону ворога вглиб на 15, а на деяких ділянках — на 30 км. 16 липня в прорив було введено кінно-механізовану групу під командуванням генерала В. К. Баранова, а наступного дня — 1-у гвардійську танкову армію під командуванням генерала М. Ю. Катукова. Тоді ж 44-а гвардійська танкова бригада цієї армії форсувала Західний Буг, перейшла державний кордон Радянського Союзу і вступила на територію Польщі. 3-я гвардійська і 13-а армії оточили з півночі, північного заходу і заходу бродське угруповання ворога.

На львівському напрямі 14 липня перейшли в наступ 60-а (командуючий генерал П. О. Курочкін) і 38-а (командуючий генерал К. С. Москаленко) армії. За день боїв їм удалося просунутися вперед лише на 3—8 км. Наступного дня ворог здійснив сильні контрудари з півночі і півдня силами двох танкових і піхотної дивізій.

По гітлерівцях було завдано масового авіаційного удару. В ньому взяли участь з'єднання 2-ї повітряної армії під командуванням генерала С. Я. Красовського. Лише за один день радянські штурмовики і бомбардувальники зробили 3 288 літаковильотів. Щільність бомбового удару досягла більш як 100 тонн бомб на 1 кв. км. Полонапий гітлерівський офіцер засвідчив, що після удару радянської авіації танкова дивізія, в якій він служив, втратила близько $\frac{3}{4}$ частини своєї техніки⁷.

Відновивши наступ, 60-а армія прорвала ворожу оборону на вузькій дільниці в районі Колтова. Створився так званий «колтівський коридор» довжиною 18 і шириною до 4—6 км. Через цей «коридор» були введені в прорив суцільною колоною 3-я гвардійська (командуючий генерал П. С. Рибалко) і 4-а (командуючий генерал Д. Д. Лелюшенко) танкові армії⁸. Введення в прорив двох танкових армій в такий вузькій смузі при одноразовій відсічі сильних контратак ворога на флангах — це єдиний приклад в історії Великої Вітчизняної війни⁹.

Розвиваючи наступ, радянські війська 18 липня оточили в районі Бродів 8 фашистських дивізій, у тому числі і дивізію «СС-Галичина»¹⁰. 22 липня розгром цього угруповання було завершено. Гітлерівці зазнали тут великих втрат: понад 38 тис. солдатів і офіцерів було вбито, 17 тис. взято в полон, захоплено 1100 гармат і мінометів, 1500 автомашин та багато іншої бойової техніки.

Одночасно 21 липня перейшли в наступ війська 1-ї гвардійської і 18-ї армій, якими командували генерали А. А. Гречко і Є. П. Журавльов. Вони тіснили ворога до Карпат. 1-а гвардійська танкова армія і кінно-механізована група генерала Баранова наступали на південний захід з метою вийти в район Ярослава і Перемишля і перерізати шлях відходу львівському угрупованню ворога. 3-я гвардійська танкова армія здійснила марш-маневр в обхід Львова з півночі і північного заходу, а частини 4-ї

⁴ Там же, стор. 218.

⁵ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, стор. 365—366.

⁶ Львівська обласна партійна організація, Львів, 1961, стор. 113, 116; Історія міст і сіл УРСР. Львівська область, К., 1968, стор. 34.

⁷ К. В. Крайнюков. От Днепра до Вислы, стор. 252.

⁸ Великая Отечественная война. 1941—1945. Краткий научно-популярный очерк, М., 1970, стор. 305.

⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 4, М., 1962, стор. 213.

¹⁰ Історія міст і сіл УРСР. Львівська область, стор. 36.

танкової армії на світанку 22 липня вийшли на околиці Львова з півдня. Зі сходу на Львів наступали з'єднання 60-ї і 38-ї армій.

В боях за Львів особливо відзначилися воїни 10-го гвардійського Уральського добровольчого танкового корпусу під командуванням генерала Є. О. Белова. Першими прорвалися до міста танкісти 63-ї гвардійської танкової бригади, якою командував полковник М. Г. Фомічов. Екіпаж танка, до складу якого входили командир лейтенант А. Н. Додонов, механік-водій старшина Ф. П. Сурков, радист старшина О. П. Марченко, командир гармати сержант Н. І. Мельниченко, прорвався в центр міста. Комсомолец Марченко з групою автоматників, подолавши опір охорони ратуші, піднявся на її башту і встановив там червоний прапор, але був тяжко поранений і за кілька годин помер. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. На приміщенні колишньої ратуші, де зараз міська Рада, встановлено меморіальну дошку. О. П. Марченко є першим почесним громадянином Львова. Екіпаж танка продовжував бої з ворогом у місті до 27 липня. За проявлені мужність і відвагу звання Героя Радянського Союзу були удостоєні механік-водій Ф. П. Сурков і командир бригади полковник М. Г. Фомічов¹¹. Як пам'ятник про героїзм радянських воїнів львів'яни встановили цей танк у місті на високому постаменті на вулиці Леніна.

Золотими зірками Героя Радянського Союзу відзначені також подвиги командира мотострілецького батальйону А. Х. Ішмухаметова, командира танкового взводу старшого лейтенанта Д. М. Потапова, командира танка молодшого лейтенанта П. П. Кулішова.

27 липня від гітлерівських загарбників було визволено Раву-Руську, Львів, Перемишль, Станіслав. Столиця нашої Батьківщини Москва в цей день салютувала військам 1-го Українського фронту. 79 частинам і з'єднанням фронту було присвоєно почесне найменування «львівських» і 26 — «станіславських».

З передовими частинами 4-ї танкової армії до Львова прибув перший секретар Львівського обкому партії І. С. Грушецький, який за рішенням ЦК ВКП(б) здав справу члена Військової ради 2-го Українського фронту і повернувся на партійну роботу. 30 липня в місті відбувся мітинг, на якому І. С. Грушецький поздоровив львів'ян із визволенням від німецько-фашистських загарбників.

Перед 1-м Українським фронтом було поставлено завдання розвивати наступ на Захід і не дати можливості ворогу зайняти оборону на Віслі.

Переслідуючи ворога, радянські війська 29 липня форсували Віслу і до 3 серпня захопили плацдарм на південь від Сандомира. 4 серпня на плацдарм була введена 5-а гвардійська армія під командуванням О. С. Жадова. Потім сюди ж була перекинута 4-а танкова армія, артилерійські та інженерні частини. В жорстоких боях на кінець серпня плацдарм було не тільки утримано, а й розширено до 75 км по фронту і до 50 км у глибину.

У боях на плацдармі гітлерівці ввели в бій нові важкі танки «королівський тигр». Екіпаж радянського танка Т-34, яким командував молодший лейтенант О. П. Оськін, підбив три ворожі танки. Вони були відправлені в радянський тил, таємниця їх виробництва була розкрита. За цей подвиг О. П. Оськіну присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹².

5 серпня на лівому крилі 1-го Українського фронту було створено 4-й Український фронт під командуванням генерала І. Ю. Петрова. До його складу ввійшли 1-а гвардійська і 18-а армії. На кінець серпня вони вийшли в передгір'я Карпат, до кордону з Чехословаччиною.

29 серпня Львівсько-Сандомирська операція була завершена. В ході бойових дій війська 1-го Українського фронту розгромили 8 дивізій групи армій «Північна Україна», а 32 зазнали втрат від 50 до 70% особового складу. Радянські війська визволили Західну Україну і розпочали визволення східної частини Польщі.

Радянський уряд високо оцінив героїзм і мужність воїнів Червоної Армії. Понад 123 тис. солдатів, офіцерів і генералів були нагороджені орденами і медалями Союзу РСР, а 160 — удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Другою медаллю «Золота Зірка» були нагороджені І. Г. Якубовський, В. С. Архипов, А. В. Ворожейкін, І. М. Кожедуб, М. В. Челноков. Третю «Золоту Зірку» одержав прославлений льотчик О. І. Покришкін¹³. Протягом операції столиця нашої Батьківщини Москва 9 разів салютувала доблесним військам 1-го Українського фронту.

Д. П. Григорович

¹¹ Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. стор. 83.

¹² 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968, стор. 412—413.

¹³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 53; Великая Отечественная война. 1941—1945. Краткий научно-популярный очерк, стор. 307.

ВІРНИЙ СИН
ЛЕНІНСЬКОЇ ПАРТІЇ(До 80-річчя з дня народження
Я. Б. Гамарника)

У когорті славних борців за перемогу комунізму ім'я Я. Б. Гамарника — одного з представників ленінської гвардії, що присвятив усе своє життя служінню справі робітничого класу, займає гідне місце.

Ян Борисович Гамарник народився 2 червня 1894 р. у Житомирі в сім'ї конторського службовця. Ще навчаючись на історичному факультеті Київського університету, почав брати участь у революційному русі, а в 1916 р. став членом РСДРП. Вже напередодні Великого Жовтня на численних мітингах і зборах, які відбувалися на заводі «Арсенал» та деяких інших промислових підприємствах міста, він, будучи членом, а згодом — секретарем Київського комітету РСДРП, пристрасно викривав антинародну політику Тимчасового уряду та угодовських партій, наполегливо роз'яснював позицію більшовиків, закликав до встановлення влади робітників і селян.

Я. Б. Гамарник — активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Навесні 1919 р. його було обрано до складу Оргбюро по підготовці І з'їзду КП(б)У. Під час німецької окупації та гетьманщини, коли Комуністична партія України була заборонена, він працював членом підпільних партійних комітетів в Одесі, Харкові, Криму, готував І Кримську партійну конференцію¹. У 1919 р. двадцятип'ятирічного Гамарника призначено комісаром 58-ї дивізії, членом Реввійськради Південної групи військ 12-ї армії. Він брав безпосередню участь у визволенні Києва від денікінців. Після закінчення громадянської війни Я. Б. Гамарник був головою Одеського, згодом — Київського губкомів КП(б)У, головою Київського губвиконкому. Він багато зробив для відбудови народного господарства і зміцнення партійних організацій республіки. У 1923 р. партія направила Яна Борисовича в Далекосхідний край, де він працював головою Дальревкому, крайвиконкому і секретарем Далькрайкому. За його ініціативою для вивчення природних багатств краю були організовані експедиції, які відкрили великі поклади корисних копалин, вжито заходів для їх ефективної розробки. У цей час партійні та радянські органи Далекого Сходу приділяли велику увагу розвитку транспорту і зв'язку, капітальному будівництву, підвищенню добробуту і культурного рівня місцевого населення. Завдяки невтомній діяльності Я. Б. Гамарника було створено спеціальні науково-дослідні інститути, працівники яких накреслювали шляхи розвитку лісової та рибної промисловості. Все це дало підставу Я. Б. Гамарнику заявити з трибуни І з'їзду Рад Далекосхідного краю (1926 р.), що «колишній край каторги і заслання, на який царат витрачав величезні кошти, але не на потреби народного господарства, а на казарми..., ми спільними зусиллями трудящих Далекого Сходу під керівництвом нашого уряду і Комуністичної партії введемо на шлях широкого соціалістичного будівництва, і тут, на Далекому Сході, створимо могутній форпост Радянського Союзу на Тихому океані»².

Наприкінці 1928 р. Я. Б. Гамарника обрали секретарем ЦК Комуністичної партії Білорусії. Недовго Ян Борисович працював у братній республіці, але й за короткий строк там було багато зроблено у справі колективізації сільського господарства, розвитку промисловості на базі використання місцевої сировини, зокрема торфу, та енергетичних ресурсів. Наприклад, з 1 червня 1928 р. до 1 червня 1929 р. кількість колгоспів зросла з 611 до 1027. До них вступило більше 5 тис. селянських господарств³. У виступі на XII з'їзді КП(б) Білорусії (лютий 1929 р.) Я. Б. Гамарник підбив перші підсумки соціалістичної індустріалізації та колективізації сільського господарства республіки. Вони свідчили про те, що всупереч прогнозам правих ухильників у цій справі досягнуто значних успіхів⁴.

Ян Борисович завжди наполегливо і непримиренно боровся проти будь-яких спроб різних опортуністів перекрутити генеральну лінію партії. У 1929 р. на пленумі ЦК ВКП(б) він підтримав пропозицію Сибірської крайової партійної організації про виведення з Політбюро ЦК лідерів правої опозиції. «Ми не можемо терпіти, — підкреслював Я. Б. Гамарник, — щоб у складі нашого Політбюро перебували люди, які заважають нашій боротьбі, які плутаються під ногами, які об'єктивно захищають класового ворога»⁵.

У жовтні 1929 р. Я. Б. Гамарника було призначено начальником Політуправління Червоної Армії і членом Реввійськради ЦСР, а в червні 1930 р. — заступником наркомом оборони ЦСР і заступником голови Реввійськради ЦСР. Очолоюючи протягом майже восьми років партійно-політичний апарат Радянських Збройних Сил, він по-

¹ Борьба за власть Советов в Крыму. Документы и материалы, т. II, Симферополь, 1961, стор. 323.

² Дальревком. Сборник документов, Хабаровск, 1957, стор. 232.

³ Из истории социалистического строительства Советской Белоруссии, Минск, 1959, стор. 162—163; Социалистическое народное хозяйство Белоруссии, Минск, 1949, стор. 58.

⁴ «Рабочий», 9 січня 1929 р.

⁵ «Вопросы истории КПСС», 1962, № 4, стор. 58.

стійно дбав про зміцнення політорганів і парторганізацій армії та флоту, ідейно-політичне виховання воїнів, навчання командного складу. Ян Борисович підкреслював, що кожний комуніст і кандидат у члени партії повинен мати партійне доручення. «Член партії або кандидат без партнавантаження,— писав Я. Б. Гамарник,— або з формальним навантаженням, що не забезпечує більшовицького його зростання,— ганьба для парторганізації, показник її невміння працювати з кожним окремим членом і кандидатом партії»⁶. Готуючи за завданням ЦК спеціальну «Інструкцію партійним організаціям РСЧА», Ян Борисович у бесідах з працівниками Політичного управління вказував, що вона сприятиме зростанню авторитету командирів, зміцненню дисципліни, оволодінню особовим складом військовою майстерністю. І, дійсно, затверджена ЦК ВКП(б), ця інструкція мала велике значення для підвищення рівня бойової та політичної підготовки бійців і командирів.

Глибоко вникаючи у всі деталі армійського життя, він постійно давав рекомендації щодо поліпшення партійно-політичного навчання. Особливу увагу Ян Борисович приділяв військово-науковій роботі. Як член президії секції з вивчення проблем війни при Комуністичній академії він брав участь у дослідженні особливостей війн епохи імперіалізму. 13 листопада 1930 р. на засіданні Реввійськради СРСР Я. Б. Гамарник зробив доповідь про діяльність військово-наукових товариств. В її обговоренні взяли участь Б. М. Шапошников, Р. П. Ейдеман, І. П. Уборевич та ін.⁷ Я. Б. Гамарник був одним з ініціаторів написання Радянської військової енциклопедії.

У 1931—1934 рр. Я. Б. Гамарник разом з О. І. Єгоровим, Р. Муклевичем, В. К. Блюхером та ін. доклав багато зусиль для створення Тихоокеанського флоту, кільця аеродромів, будівництва оборонних споруд на Далекому Сході, що значно зміцнило обороноздатність країни. У зв'язку з ускладненням міжнародного становища Ян Борисович наголошував на важливості узагальнити досвід проведення партійно-політичної роботи під час бойових дій Особливої Червонопрапорної Далеко-східної армії. За його ініціативою Політуправління розробило інструкції про функції утворюваних у разі виникнення війни політичних управлінь фронту, армії, корпусу, дивізії, що відіграло певну роль у роки великої боротьби радянських народів з фашизмом⁸. «Вся наша діяльність в армії,— говорив Я. Б. Гамарник,— повинна бути сконцентрована на питаннях бойової підготовки, все повинно підпорядковуватися справі зміцнення бойової могутності частин»⁹. Головне джерело непереможності наших Збройних Сил він вбачав у спрямовуючій ролі ВКП(б), в їх найтісніших зв'язках з народом, а тому пишався тим, що «керівництво з боку партії армією за останні роки незмірно зросло і зміцніло. Зв'язки з робітничим класом значно посилилися...»¹⁰

Беручи активну участь у розробці планів технічної реконструкції Радянської Армії, Ян Борисович уважно стежив за неухильним виконанням рішень Центрального Комітету партії, які передбачали широку модернізацію наявної зброї і створення нових її зразків. «Сьогодні,— говорив він,— треба вхопитися за найважливішу ланку— за техніку. Сьогодні сильніше, головніше, ніж коли б то не було, повинен звучати лозунг— даєш армії мотор, даєш автомобіль, танк, літак, даєш техніку, даєш кращу, найдосконалішу зброю. А від армії більше, ніж коли б то не було, треба вимагати— оволодіти технікою, навчитися управляти нею, все вище піднімати технічну культуру бійця, командира і політпрацівника».

На XIV з'їзді партії Я. Б. Гамарника було обрано кандидатом у члени ЦК, на XV—XVII з'їздах— членом ЦК. На II з'їзді КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК, на III з'їзді та IV конференції КП(б)У— членом ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК і ВУЦВК. Нагороджений орденами Леніна і Червоного Прапора. У 1935 р. йому було присвоєно звання армійського комісара 1-го рангу. В 1937 р. Я. Б. Гамарника не стало.

Все його свідоме життя— це невтомна діяльність в ім'я щастя, в ім'я розквіту рідної країни, в ім'я комунізму.

Я. М. Горелік

⁶ «Партячейка РККА», 1934, № 2.

⁷ ЦДАРА, ф. 9, оп. 1, спр. 393, арк. 320.

⁸ Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 379, арк. 376.

⁹ Я. Гамарник. На пороге XVI съезда партии, М.—Л., 1930, стор. 40.

¹⁰ Я. Гамарник. Об итогах пленума ЦК и ЦКК, Хабаровск, 1927.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

УСТИМ КАРМАЛЮК В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Поодинокі друковані відомості про Кармалюка як історичну особу з'являються вже у 60-х роках минулого століття.

Одним з перших це ім'я згадав краєзнавець М. Бідерман у листах з Поділля¹, підкресливши благородство вдачі народного захисника й щире ставлення до нього трудящих.

Письменник-етнограф С. Максимов², відомий дослідник сибірської каторги, зазначив, що Кармалюк був широко знаний серед арештантів і засланих — взагалі людей, переслідуваних царським урядом. Основною причиною, яка змусила подільського сміливця виступити на боротьбу, було, за його власним визнанням, знущання поміщиків над кріпаками.

Про популярність Кармалюка не тільки в Сибіру, а й в інших місцях Росії, особливо серед солдатів, писав петрашевцев Д. Ахшарумов³.

Викладач духовної семінарії М. Симашкевич у своїй книзі⁴ показав Кармалюка як повстанця, що мстився лише польським панам-католикам за гніт над усім православному селянством. Автор був мало обізнаний з фактичним матеріалом, він скористався лише польською енциклопедією⁵ і повторив неточності й помилки цього джерела (місцем народження Кармалюка названо с. Коричинці, початком виступу — 1836 р. тощо). За Симашкевичем, саме шляхтичі зробили Кармалюка «державним злочинцем» і разом з поліційними урядовцями (також поляками) жорстоко переслідували, глумилися навіть над його прізвищем, прозвавши «Карманюком», тобто карманником, дрібним злодієм.

Оцінку М. Симашкевича поділяв і сучасник Кармалюка — Ю. Олтаржевський, який у спогадах писав, що «незвичайний розбійник» керувався «недосяжною на той час ідеєю соціальної реформи, точніше сказати, протестував проти гніту й насильства польських панів над беззахисним українським народом»⁶. Тут не тільки заперечується класове розшарування серед українського народу, боротьба Кармалюка проти експлуататорів різних національностей, але й натякається на нібито благополучне становище селянства після 1861 р.

Грунтовною працею з цієї теми стала белетризована розвідка польського ліберально-буржуазного історика Й. Ролле «Опришок», опублікована в книзі «*Lawedi z przeszlosci*» (Львів, 1879), а потім (скорочено) в журналі «Киевская старина» під назвою «Кармелюк»⁷. Багатий фактаж, художня форма викладу привернули до неї увагу як тогочасних, так і наступних дослідників та письменників. Хоч автор всіляко намагався переконати читача в своїй об'єктивності, все ж твір наскрізь тенденційний. Ролле дивиться на Кармалюка очима польської шляхти й зображує його грабіжником і вбивцею, а визвольний рух трудящих — як «хлопські бунти» проти «законної» влади. Про жакливе становище кріпаків не говориться зовсім, класові протиріччя замовчуються. Натомість Ролле висуває дві зовсім інші обставини, що нібито зрobili Кармалюка «злочинцем»: невдале особисте життя і своєрідна подільська місцевість, зручна для розбою. Польський історик суворо дотримувався архівних джерел, але документальність у даному випадку не сприяла об'єктивному висвітленню подій, оскільки

¹ М. Бидерман. Из Каменец-Подольской губернии. Письмо 1. День, М., 1861, № 4, стор. 13—15.

² С. Максимов. Сибирь и каторга, СПб., 1871, стор. 378—379, 414—417.

³ Д. Ахшарумов. Из моих воспоминаний. СПб., 1905, стор. 157.

⁴ М. Симашкевич. Римское католичество и его иерархия в Подолии, Каменец-Подольский, 1872, стор. 442—444.

⁵ Encyklopedyja Powszechna, Warszawa, 1863, т. XIV, стор. 131.

⁶ Ю. Олтаржевский. Воспоминания старожила о Кармелюке. — «Киевская старина», 1886, червень, стор. 371—372. У правописі прізвища Кармалюка ми йдемо за метричним записом про його народження. «Кармелюк» залишаємо лише у назвах.

⁷ Й. Ролле. Кармелюк. — «Киевская старина», 1886, березень, стор. 495—560.

судочинством займалися особи, які ставилися до народного месника вороже і документували події тенденційно, а свідченням людей, причетних до слідства в його справі, не завжди можна було вірити.

Виходячи з класових позицій польських поміщиків, Й. Ролле не показав історично правдиво Кармалюка, а навмисне спотворив його образ⁸.

З цією розвідкою перегукується стаття вчителя історії С. Якимовича «Устин Кармалюк в судових актах»⁹, опублікована вже у радянський час. Вона мала бути одним із розділів великої праці «Устим Кармалюк — останній подільський гайдамака». Задум залишився нездійсненим, проте з опублікованого виразно проступають буржуазно-націоналістичні погляди автора, який мав намір протиставити «фольклорній ідеалізації» «дійсного розбійника Кармалюка». С. Якимович не бере під сумнів концепцію Ролле та правдивість судових актів. Він намагається показати становлення «розбійника» в такий спосіб: усе почалося із звичайних крадіжок, які Кармалюк чинив разом з дезертирами Хроном і Удодовим та сільським злодієм Ткачуком. Він пиячив, «плутався» з різними жінками, забувши про сім'ю. Пізніше став отаманом, керував «розбишаками», брав участь у «грабунках та вбивствах». Добуте добро, твердить автор, перепродувалося корчмарями, а також його дружиною і полюбовницею. Про допомогу бідності не сказано й слова. Замовчана також участь широких мас покріпаченого селянства у визвольному русі. Разом з такою негативною оцінкою Кармалюка наголошується й на іншому — гнобленні всього місцевого подільського населення лише польським панством, тобто обстоюється і пропагується теорія «безкласовості» української нації.

Ще сильніше намагання «розвінчати» подільського месника бачимо в статті С. Якимовича «На місцях останніх днів Кармалюка»¹⁰, в якій він посилається на церковний літопис с. Шляхові Коричинці та спогади нащадків тих, які самі «зазнали чимало» від Кармалюка: представників місцевого духовенства, жінок з найбагатших колись родин, навіть якогось п'яниці. Зі сторінок цієї наскрізь фальшивої статті Кармалюк постає як злодій, гвалтівник і душогуб, що нікому й ніколи не допомагав, нікого не захищав від насильства, а тільки «поробив селянству надзвичайну шкоду». До статті вперше додано судові акти: повідомлення Рудковського про вбивство Кармалюка, реєстр речей, знайдених у вбитого, та протокол лікарського огляду його тіла.

Невдовзі після першої праці С. Якимовича з'явилося історичне дослідження І. Єрофеева «До питання про Кармалюка»¹¹⁻¹², в якому автор, зовні обережно підходячи до оцінки поглядів свого попередника, по суті полемізує з ним, багато в чому не погоджується. І. Єрофеев заперечує проти тенденційно негативної оцінки Кармалюка, даної на основі судових документів, і вважає, що саме фольклорні твори про нього «часом відповідають дійсності». Значним недоліком статті С. Якимовича «Устин Кармалюк в судових актах» на думку І. Єрофеева, є те, що вона становить лише «формуляр Кармалюка», але обминає цікавий психологічний і побутовий матеріал.

Дослідник робить слушний закид С. Якимовичу з приводу розгляду «Кармелюка» Ролле, що був не стільки відповіддю на книгу М. Симашкевича «Римське католицистство і його ієрархія на Поділлі», як твердить С. Якимович, скільки одним із серії його творів про історію Поділля, логічним продовженням розвідки про гайдамаччину. І. Єрофеев бере під сумнів і припущення, ніби переклад праці Ролле і передмова до неї в «Киевской старине» належать В. Антоновичу, а вважає, що вони вийшли з-під пера С. Венгрженівського — автора ряду праць ліберально-буржуазного спрямування з історії Поділля. І. Єрофеев показав не лише особу Кармалюка, а й середовище, в якому він зростав і формувався, утиски, що їх зазнавало подільське селянство. Зокрема, детально розглянув судову справу між кріпаками с. Березни й поміщиком Сіраковським, скарги кріпаків на поміщицю Дзіржкову, управителя Філяновича, посесора Баєвського.

Крім того, на основі документів додано те, що майже обминув С. Якимович: особливості вдачі Кармалюка, його взаємини з сім'єю, ставлення до повстанців. Заперечується звинувачення його в надмірній жорстокості. На жаль, дослідження І. Єрофеева залишилось незакінченим.

Значний внесок у вивчення селянського визвольного руху під проводом Кармалюка зробив П. Лавров у працях «Устим Кармалюк»¹³⁻¹⁵ та «Селянський рух у Поділь-

⁸ Детальніше про це див.: В. І. Тищенко. Кармалюк в оцінці Й. Ролле. — Матеріали другої подільської історико-краєзнавчої конференції, Львів, 1968, стор. 164—170.

⁹ С. Якимович. Устин Кармалюк в судових актах. — «Червоний шлях», 1923, № 8, стор. 112—135.

¹⁰ С. Якимович. На місцях останніх днів Кармалюка. — «Україна», 1928, № 1, стор. 57—66.

¹¹⁻¹² І. Єрофеев. До питання про Кармалюка. — «Червоний шлях», 1924, № 6, стор. 171—182; № 8—9, стор. 213—223.

¹³⁻¹⁵ П. А. Лавров. Устим Якимович Кармалюк (Из истории крестьянского движения в Подольской губернии в 20—30 гг. XIX в.). Труды исторического факультета КГУ им. Т. Г. Шевченко, т. I, 1940, стор. 153—173.

ський губернії в першій третині XIX ст.»¹⁶, які стали основними розділами його кандидатської дисертації. У першій з названих праць на основі вивчення й аналізу численних матеріалів Київського та Вінницького обласних історичних архівів всебічно висвітлено становище кріпаків Правобережної України після Вітчизняної війни 1812 р., особливо на Поділлі, в районах діяльності Кармалюка. Так, наведено прохання та скарги, адресовані представникам влади селянами Летичівського, Ушицького та інших повітів Подільської губернії на беззаконня, утиски, збільшення повинностей тощо. Розгляд прохань і скарг відчутних наслідків не давав. Природно, що за таких умов пасивні форми протесту переростали у відкриті виступи.

Заслугою автора є те, що для характеристики особи Кармалюка і показу очоленої ним боротьби використано, головним чином, слідчі та судові справи про нього. Лиш іноді цитується праця Ролле, та й то в полемічному плані.

Активізація діяльності повстанців цілком слушно пов'язана з посиленням розкладом кріпосницької системи 20—30 рр. XIX ст. В цей час у Кармалюка з'явилася можливість розділити сили на два загони: одним керував він сам, а на чолі другого поставив своїх побратимів Йосипа Серветника та Ілька Малярчука. П. Лавров наводить дані, які раніше не згадувались в історичній літературі: розгром маєтків князя Соколинського-Друцького, поміщика Радзевича та ін. Повніше, ніж у попередніх працях, показано й заходи панства з метою знешкодження Кармалюка, залучення до боротьби проти нього поліції та військових частин. Висловлюється припущення про зв'язки подільського ватажка з організаторами селянських виступів за межами свого краю (Волинь, Житомирщина).

Таким же змістовним є й друге дослідження П. Лаврова — «Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст.», присвячене показові соціально-економічних і політичних причин розгортання селянських рухів на Поділлі. На основі творів класиків марксизму-ленінізму, спеціальних праць з історії селянства та архівних матеріалів автор показав класову єдність польських панів з панами російськими й українськими, з царськими урядовцями, що допомагало їм ще дужче експлуатувати кріпаків. Інтенсивне втягнення поміщицького господарства Правобережжя в закордонну торгівлю хлібом, швидке зростання його товарності, в свою чергу, спонукало землевласників до збільшення панщини, денних норм праці, повинностей і податків, до дальшого збезземелювання селян. Кармалюк у П. Лаврова — видатна історична особа, народний месник, який у рамках своєї епохи неспроможний був підняти широкі маси знедолених на боротьбу. Селянський рух, очолений ним, був скерований проти основ кріпацтва, але разом з тим характеризувався вірою в царя, стихійністю, неорганізованістю, локальністю й тому не міг стати загальнонародним.

Основні положення двох останніх праць повторені в статті П. Лаврова та І. Єрофеева, якою відкривається збірник документів «Устим Кармалюк»¹⁷, підготовлений Центральним державним історичним архівом УРСР та Інститутом історії України АН УРСР на основі дев'яти судових справ (близько 5000 аркушів). Автори вступу на фоні стислої характеристики історичної обстановки на Поділлі в першій третині XIX ст. подають біографію Кармалюка, народну оцінку його дій, підкреслюють інтернаціональний характер визвольного руху.

Заперечення викликають лише згадка про письменність Кармалюка, який насправді не вмів ні читати, ні писати (про це свідчать самі документи збірника¹⁸), та твердження, ніби під час очної ставки з сім'єю він назвався ім'ям Василя Гавриленка, щоб не завдати шкоди близьким. Документальні ж дані інші: родичі впізнали його й цим виказали. Очна ставка була для Кармалюка несподіваною, і він до останнього видавав себе за іншого, сподіваючись обдурити суддів.

В хронологічній послідовності в збірнику наведено цілком або в уривках більше 200 документів, головним чином судових справ і реляцій, переважна більшість яких доти не була відома широкому читачеві (адже С. Якимович опублікував в вигляді додатків до своєї статті 3 документи).

Крім того, упорядники склали хронологію життя Кармалюка, додали покажчики особових імен і географічних назв, бібліографію.

На перший погляд, здається зайвим включення легенд та пісень про Кармалюка до збірника історичних документів, проте, коли пригадаємо, що одним з його упорядників був І. Єрофеев, то цей факт можна легко пояснити. Працями І. Єрофеева про Кармалюка та інших народних героїв зацікавився Максим Горький, який у листі до українського вченого від 12 червня 1932 р. писав: «Було б дуже добре, коли б знайшлася досить талановита людина, яка збирала б усі легенди, пісні й оповідання про Кармалюка та, до речі, і про Довбуша, його галицького співбрата по ремеслу...

¹⁶ П. А. Лавров. Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст. Наукові записки КДУ ім. Т. Г. Шевченка, т. V, К., 1946, стор. 131—186.

¹⁷ Устим Кармалюк. Збірник документів, К., 1948.

¹⁸ Там же, док. №№ 2, 8, 11, 13.

Матеріалам цим можна б знайти гідне місце в ОГИЗ»¹⁹. Заклик Горького опублікувати фольклор про Кармалюка частково реалізовано в цьому збірнику.

Розглянута книга стала одним з основних джерел для І. Гуржія та деяких інших радянських науковців у дослідженнях про Кармалюка. Щоправда, І. Гуржій у праці «Народний герой Устим Кармалюк»²⁰ майже не цитує документів, а лише переказує їх зміст або просто виходить з них у своїх аргументаціях і висновках. Проте на основі документів, народних пісень, переказів, прислів'їв і приказок І. Гуржій створив цікаву науково-популярну оповідь про народного месника. Згодом праця була значно розширена і в другому варіанті дістала назву «Устим Кармалюк»²¹. У ній автор змалював життя не лише Поділля, а всього Правобережжя в 10—30 роках XIX ст., глибше проаналізував становище покріпаченого селянства, показав різні форми його протесту, сильні й слабкі сторони антикріпосницького руху.

Розглядаючи діяльність Кармалюка, соціальний та національний склад повстанців, їх боротьбу, заходи проти них уряду й поміщиків, мотиви величезної поваги трудящих до свого оборонця і ватажка, а також причини поразки визвольного руху, І. Гуржій знову лише в окремих випадках цитує матеріали названого збірника, хоч критично використовує їх ще в більшій мірі, ніж раніше.

У роботі вперше йдеться також про образ Кармалюка, створений засобами літератури й мистецтва. Із загалом правильною оцінкою показу героя відомими українськими дожовтневими й радянськими письменниками випадає лише твердження щодо центрального персонажу роману Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Чіпки Вареника, який, на думку автора, нагадує Кармалюка, бо виступає проти соціальної неправди в суспільстві. Така паралель дуже умовна, бо Чіпка, як відомо, йшов неправильним шляхом (зі стихійного борця за народні інтереси перетворився на кримінального злочинця). Кармалюк же ставив перед собою зовсім інші цілі. Можна говорити про продовження Панасом Мирним традицій Т. Шевченка і Марка Вовчка в зображенні народних месників, але не прямо пов'язувати цей літературний персонаж з конкретною історичною особою, яка діяла за інших часів.

У книзі І. Гуржія «Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)»²² детально розглядаються основні етапи, форми й зміст селянських рухів та робітничих виступів проти кріпосницького гніту, наводяться й відомості про Кармалюка та очолену ним боротьбу на основі попередніх публікацій «Народний герой Устим Кармалюк» і «Устим Кармалюк».

Нарешті, вивчення Кармалюка І. Гуржій проводив у співавторстві з О. Компан; в результаті з'явилася книга «Устим Кармалюк»²³, розрахована на учнів старших класів середньої школи і взагалі на молодь. Це — історико-біографічний нарис, побудований на документальних даних та на усній народній творчості. Як і попередні праці радянських авторів, зокрема І. Гуржія, книга розпочинається показом Поділля в період посилення розкладу феодально-кріпосницької системи, змалюванням становища трудящих мас, описом визвольної боротьби. Підкреслено спільність форм, напряду й змісту селянських рухів на Україні та загальної антикріпосницької боротьби в Центральній Росії.

Повніше, ніж у попередніх працях І. Гуржія, розглянуто діяльність самого Кармалюка. З'ясовується, чому він завжди повертався на Поділля: до цього спонукали його не лише любов до рідних місць і сім'ї, а й активна підтримка з боку місцевої бідноти, її солідарність з повстанцями. Використано й нові документи, виявлені останнім часом лікарем В. Видутою в Тобольському державному архіві, про відбування Кармалюком каторги на Ялutorовському скляному заводі. Йдеться також про продовження визвольної боротьби й після смерті ватажка. Книга І. Гуржія та О. Компан закінчується стислим показом образу Кармалюка в літературі й мистецтві, розповіддю про розквіт сучасного Поділля.

З усього сказаного випливає, що лише радянські історики, озброєні марксистсько-ленінською теорією, дали правильну, науково обґрунтовану характеристику визвольного руху 10—30-х років XIX ст. на Поділлі й визначили місце в ньому народного героя Устима Кармалюка.

В. І. ТИЩЕНКО

¹⁹ Ф. Сарана. Вшануймо його працю. До 90-річчя від дня народження І. Ф. Єрофеева. — «Літературна Україна», 6 жовтня 1972 р.

²⁰ І. О. Гуржій. Народний герой Устим Кармалюк, К., 1950.

²¹ І. Гуржій. Устим Кармалюк, К., 1955.

²² І. О. Гуржій. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.), К., 1958.

²³ І. Гуржій, О. Компан. Устим Кармалюк, К., 1960.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

БОРІТЬБА КПРС ЗА ВТІЛЕННЯ В ЖИТТЯ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ, вид-во «Вища школа», К., 1973, 214 с.

Проблеми наукової методики вивчення історії КПРС повсякчас перебувають в полі зору численної армії викладачів вищих учбових закладів, провідних учених-дослідників та педагогів нашої країни. І якщо лекціям присвячено багато методичних розробок, то цього аж ніяк не можна сказати про семінарські заняття, які також є важливою формою навчального процесу у вузі.

Не випадково викладачі вузів республіки з інтересом зустріли появу навчальних посібників*, в яких зроблена вдала спроба узагальнити позитивний досвід кафедр історії КПРС окремих вузів республіки у справі організації самостійної роботи студентів, подати їм активну допомогу в підготовці до семінарських занять.

Авторський колектив добре обрав і принципи побудови рецензованих книг: в кожному семінарі виділено кілька занять, матеріал яких (у годинах) розподілено більш-менш рівномірно; визначено основні питання кожного із занять; по кожному питанню дано розгорнутий план і коротке роз'яснення найскладніших з них; в ході викладу матеріалу називається відповідна література; на конкретних прикладах показано, як треба пов'язувати теоретичні положення, що вивчаються, із сучасністю; в кінці кожного заняття наводиться список обов'язкової, а в кінці розділу — додаткової літератури.

В першій книзі автори дають методичні поради викладачам — керівникам семінарів — і студентам усіх форм навчання у вивченні праць В. І. Леніна «Що робити?», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Чергові завдання Радянської влади», а також таких важливих історико-партійних проблем, як ленінська

програма з національного питання, ленінська теорія соціалістичної революції та Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У другій книзі розглядається методика вивчення праці В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», документів і матеріалів VIII і X з'їздів партії, а також питання про ленінський план побудови соціалізму в СРСР, боротьбу Комуністичної партії за побудову соціалізму і комунізму в нашій країні. Окремий розділ цієї книги присвячується методиці вивчення діяльності партії в роки Великої Вітчизняної війни.

Рецензовані праці написані на великому, чітко систематизованому теоретичному і фактичному матеріалі, насамперед на основі марксистсько-ленінських праць, рішень з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС, документів міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій, а також монографічної літератури, що відбиває останні досягнення історико-партійної науки. В них розкрито величезні революційні перетворення в нашій країні за роки Радянської влади.

Доробок науковців незаперечно свідчить, що вони керувалися важливою методологічною настановою, яку висловив В. І. Ленін у лекції перед слухачами Комуністичного університету імені Я. М. Свердлова. Найголовніше, відзначав Володимир Ілліч, щоб в результаті читань, бесід і лекцій слухачі навчилися самостійно розбиратися в потрібному питанні, і тільки досягши цього, вони можуть вважати себе досить міцними у своїх переконаннях та успішно відстоювати їх перед ким завгодно і коли завгодно.

Пояснювальний матеріал та методичні поради рецензованих праць і служать цій меті. Вони допомагають викладачам якнайповніше врахувати вимоги програми курсу історії КПРС, а студентам самостійно працювати над книгою, відшукати наукову істину і, що особливо важливо, творчо пов'язувати теорію з практикою соціалістичного і комуністичного будівництва. Авторі творчо розробили кожну тему, виходячи із складності, актуальності, навчальної мети.

* У 1970 р. видано навчальний посібник «Вивчення теоретичної спадщини В. І. Леніна у вищій школі» (вид-во «Вища школа», К., 168 с.), продовженням якої є названа в заголовку праця.

Позитивним у змісті методичних посібників є те, що до відповідних питань подано аргументовану критику антимарксистських концепцій правих і «лівих» ревізійоністів, великодержавних шовіністів і місцевих буржуазних націоналістів, сіоністів, фальсифікаторів історії КІРС.

Спираючись на перевірений практикою досвід, автори пропонують оптимальне дозування навчального матеріалу, радять, в якій послідовності і які саме питання слід з'ясувати, на чому акцентувати увагу. Такий методичний підхід — важлива передумова підвищення ідейно-теоретичного рівня семінарів, їх пізнавальної та виховної цінності і, кінцею кінцем, досягнення основної мети — навчити студентів творчо мислити.

Але в корисних загалом посібниках є й недоробки. Насамперед зауваження слід зробити щодо структури посібників. Вони побудовані з деякими відступами від вузівської програми курсу історії КІРС. Незрозуміло, чому саме автори не розглядають першої теми, якою розпочинаються семінарські заняття у вузі, — «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, й останньої теми — «Діяльність партії по здійсненню рішень XXIV з'їзду КІРС». Особливо порушено принцип побудови другого посібника. Тут автори перші чотири розділи назвали так, як програма вузівського курсу формулює теми семінар-

ських занять, а останні розділи книги — чомусь за темами курсу.

Потребують висвітлення деякі методичні питання проведення семінарських занять. Наприклад, педагогічний досвід показує, що найбільшу користь дає семінар тоді, коли вдається зав'язати в аудиторії творчу дискусію. Цьому сприяють поставлені студентам додаткові, добре продумані запитання під час обговорення тієї чи іншої теми. На жаль, цей аспект не відбито в методичних порадах.

Або інше. Виправдали себе на практиці семінарські заняття, на яких розгорнута бесіда поєднується з реферативними виступами. Автори ж не визнали за потрібне запропонувати хоча б орієнтовні теми рефератів. Бракує також рекомендацій щодо використання художньої літератури.

В цілому ж, незважаючи на окремі огріхи, навчально-методичні посібники складені на високому науковому й ідейно-теоретичному рівні, глибоко розкривають зміст питань планів семінарських занять, дають необхідні методичні поради і рекомендації студентам і тим самим допомагають їм в самостійному опрацюванні першоджерел. Безперечно, вони стануть у великій пригоді не лише студентській молоді, а й викладачам вищої школи.

М. О. Буцько, А. Ф. Коваленко,
І. М. Михайловський, Я. Д. Черниш

К. ГОЛОВКО. РАБОТУ С КАДРАМИ — НА УРОВЕНЬ ТРЕБОВАНИЙ XXIV СЪЕЗДА КПСС.

Политиздат України, К., 1973, 96 с.

Комуністична партія виявляє безустанну турботу про забезпечення всіх ділянок партійної, державної, господарської і громадської роботи політично зрілими керівними кадрами. Питанням дальшого поліпшення добору, розстановки і виховання цієї категорії працівників велику увагу приділив XXIV з'їзд КПРС. У квітні 1973 р. це питання обговорювалося на Пленумі ЦК Компартії України.

Про різнобічну роботу, спрямовану на здійснення ленінських принципів добору і розстановки кадрів, організації їх навчання і виховання відповідно до вимог XXIV з'їзду КПРС, йдеться в рецензованій праці. Автор показав, як розглядав кадрове питання В. І. Ленін, висвітлив розвиток партією ленінських принципів добору і розстановки працівників за їх політичними і діловими якостями на всіх етапах комуністичного будівництва.

Володимир Іллєч вимагав «поставити широко, планомірно, систематично і відкрито

справу добору найкращих працівників по господарському будівництву, адміністраторів і організаторів спеціального і загального, місцевого і загальнодержавного масштабу»¹. Партійні органи у своїй кадровій роботі, стверджує автор, завжди керувалися цими вказівками. У книжці розкрито й недоліки, що траплялися під час вирішення кадрових питань, заходи, яких вживала партія для їх усунення. Статут КПРС, прийнятий XIX з'їздом партії, уперше зобов'язав кожного комуніста неухильно виконувати ленінські вказівки про добір кадрів за їх політичними і діловими якостями. XXIII з'їзд КПРС зажадав дальшого поліпшення цієї ділянки роботи, а в резолюції XXIV з'їзду відзначено, що підвищення рівня керівництва всіма сторонами суспільного життя нерозривно зв'язане з правильною кадровою політикою, неодмінною умовою якої є знання людей, повсякденне вивчення їх політичних та ділових якостей у процесі праці. Автор показує різні форми і методи успішного розв'язання цієї важливої проблеми Донецькою партійною організацією: особиста розмова з людиною, відзив про неї партійної організації, перевірка на конкретних партійних дорученнях, обговорення кандидатур у первинних парторганізаціях, проведення періодичної атестації керівних господарських працівників то-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 354.

що. Розв'язуючи це питання, необхідно разом з використанням старих кадрів, що мають великий досвід роботи, сміливо висувати молодих, енергійних працівників.

Значна увага в книжці приділена ідейно-теоретичному загартуванню і навчанню кадрів, їх перепідготовці на постійні діючих курсах, у системі партійної освіти. Важлива роль у цій справі належить вивченню і поширенню передового досвіду, зміцненню й розвитку внутріпартійної демократії.

Автор наголошує на необхідності виховувати у керівних працівників ленінське ставлення до критики і самокритики, організо-

ваність, діловитість, простоту в поводженні з людьми, уміння своєчасно відкликатись на їх потреби.

Деякі розділи рецензованої книжки написані декларативно і не розкривають таких важливих якостей керівника, як уміння вирішувати питання, не чекаючи вказівок зверху, працювати сміливо, творчо. Не показана робота партійних організацій вузів щодо вдосконалення підготовки спеціалістів для народного господарства.

Але в цілому праця заслуговує позитивної оцінки. Вона буде корисною для всіх, хто працює над цією темою.

О. Є. Іваненко

**В. П. ХИЖНЯК.
КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ
ТРУДІВНИКІВ СЕЛА.**

*Видавництво Київського університету,
К., 1973, 153 с.*

Успішне розв'язання великих і складних завдань будівництва комунізму немислиме без підвищення свідомості всіх радянських громадян, виховання в них комуністичної моралі, творчого ставлення до праці. Особливо відповідальні завдання стоять перед партією в справі комуністичного виховання трудівників села. КПРС, у тому числі й один з її найбільших загонів — Комуністична партія України, нагромадили значний досвід у цій справі. Важливим внеском у вивчення та узагальнення цього досвіду є вихід у світ монографії В. П. Хижняка.

Центральне місце в рецензованій праці відведено висвітленню діяльності партійних організацій республіки по формуванню комуністичного світогляду сільських трудівників. Особливу увагу при цьому автор звернув на роль системи партійної освіти. Аналізуючи її нову структуру, запроваджену в 1965 р., автор розкрив характерні особливості діяльності сільських парторганізацій, а саме: посилення уваги до дієвості та ефективності навчання комуністів, контроль за його якістю, постійні пошуки нових форм і методів навчання. В дослідженні акцентується увага на використанні пропагандистами у своїй роботі місцевого матеріалу, застосуванні технічних засобів та унаочнення.

Поряд з партійною освітою у монографії висвітлюється роль усної масової пропаганди у формуванні комуністичного світогляду трудящих, її форми і зміст. Однією з важливих форм масової пропаганди, яка виникла з ініціативи самих трудящих у період підготовки до 50-річчя Великого Жовтня та 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, є ленінські народні школи. Вперше вони з'явилися на Дніпропетровщині наприкінці 1969 р. і швидко здобули визнання в усій республіці. У цих школах трудящі вивчали біографію В. І. Леніна, його теоретичну спадщину, знайомилися з новими документами Комуністичної партії і Радянської держави.

У рецензованій праці розглядаються заходи парторганізацій по вдосконаленню лекційної, зокрема, атеїстичної роботи тощо. Чільне місце у ній відведено економічному навчанню сільських трудівників у школах передового досвіду, комуністичної праці, університетах сільськогосподарських знань і т. п. Тут же йдеться також і про роль моральних факторів у духовному зростанні радянських людей, поєднання їх з матеріальними, пропаганду трудових подвигів нашого народу як важливого виховного засобу.

У монографії висвітлюється діяльність партійних організацій по інтернаціональному та патріотичному вихованню трудящих, основним методом якого є роз'яснення і переконання, проведення мітингів, скажімо, присвячених відкриттю пам'ятників і обелісків загиблим воїнам, екскурсій до музеїв тощо.

У рецензованій праці узагальнено і розкрито співробітництво трудівників радянського села з селянством інших країн соціалістичної співдружності, його роль в інтернаціональному вихованні. У цій книзі використано багатий фактичний матеріал.

Проте, на жаль, вона не позбавлена певних недоліків. У книзі мова йде про ідейно-виховну роботу на селі взагалі, а слід було б показати окремо специфіку цієї роботи як радгоспних, так і колгоспних парторганізацій. Дослідження набагато виграло б, якби в ньому знайшла відображення допомога колективів промислових підприємств у піднесенні культурного рівня трудівників сільськогосподарського виробництва, що сприяє зміцненню союзу колгоспного селянства з робітничим класом. Мало відведено також місця аналізу змагання за комуністичне ставлення до праці та його ролі в підвищенні свідомості трудящих. Монографії бракує й історіографічного вступу.

В цілому рецензована праця В. П. Хижняка буде корисна не тільки науковцям, а й партійним працівникам, пропагандистам, агітаторам тощо.

*Л. Ю. Беренштейн,
В. Ф. Салабай*

**Ф. Д. ПІДЖАРІЙ.
ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ
ПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО СТВОРЕННЮ
І ЗМІЦНЕННЮ КОЛГОСПНОГО ЛАДУ
(1927—1937 рр.).**

*Видавництво при Харківському державному
університеті, Харків, 1973, 138 с.*

Монографічна праця доцента Ф. Д. Піджарого присвячена тим незабутнім рокам, коли в нашій країні вперше в історії людства створювався на селі новий, соціалістичний лад. В той час, як і на всіх етапах боротьби за соціалістичне перетворення села, Комуністична партія керувалась ленінським кооперативним планом¹.

Наукове узагальнення діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу у справі здійснення суцільної колективізації має велике теоретичне і практичне значення. І це тим більш важливо, що буржуазні політики та псевдотеоретики і нині не припиняють зводити всілякі наклепи на колгоспний лад.

За останні роки українські радянські історики й економісти видали ряд наукових праць про досвід соціалістичної перебудови українського села під керівництвом Комуністичної партії. Але ґрунтового дослідження, в якому висвітлювалася б боротьба Комуністичної партії України за перемогу колгоспного ладу в республіці, й досі немає. В цьому зв'язку певний інтерес для наукової громадськості становить вихід у світ монографії Ф. Д. Піджарого.

В невеликій за обсягом книжці автор робить спробу узагальнити діяльність партійних організацій України по створенню і зміцненню колгоспного ладу за час від XV з'їзду ВКП(б) до кінця другої п'ятирічки. Заслужовують на увагу й позитивну оцінку ті параграфи праці, де розповідається про роботу місцевих партійних організацій України щодо розгортання масового колгоспного руху в окремих районах та округах республіки і подолання перегинів та помилок у проведенні суцільної колективізації, в справі налагодження організаційної і господарської діяльності колгоспів у 1930—1932 рр. У праці висвітлюється роль політвідділів МТС в розгортанні партійно-політичної роботи на селі і особливо в політичному та організаційно-господарському зміцненні колгоспів республіки протягом перших двох років другої п'ятирічки. Монографія завершується коротеньким нарисом про боротьбу колгоспного селянства України за дотримування плану другої п'ятирічки.

Проте в цілому книжка Ф. Д. Піджарого викликає певне незадоволення. Насамперед це те, що в ній відсутня чітка структура, не визначені належно етапи колгоспного будівництва, коли партія ставила і розв'язувала головні завдання соціалістич-

ної перебудови сільського господарства. З авторського викладу виходить, що на Україні суцільна колективізація нібито була в основному здійснена до літа 1930 р., а вже потім розпочався процес її завершення (стор. 62—63). В кінці праці констатується, всупереч сказаному вище, що колективізація сільського господарства в республіці завершена разом з виконанням плану другої п'ятирічки (стор. 127).

Значним недоліком рецензованої монографії є те, що Ф. Д. Піджарий не завжди дотримується наукового принципу документальної доказовості висунутих положень чи наведених фактів, а це нерідко призводить до непереконливих, часом навіть помилкових тверджень. Ось конкретний приклад. На стор. 24 говориться: «Як тепер документально доведено, перша МТС у Радянському Союзі — МТС ім. Т. Г. Шевченка — створена не в 1928 р., а в листопаді 1926 року». Коли ж звернутися до джерела, на яке посилається автор², то виявляється, що це твердження ґрунтується не на документах, а на особистій думці колишнього директора радгоспу ім. Т. Г. Шевченка Д. І. Соловйова, висловленої ним в 1950 р. у приватному листі. До того ж, слід зауважити, він писав не категорично: «Я вважаю, що датою організації Шевченківської МТС повинна бути організація при радгоспі ім. Шевченка першої в Союзі «Тракторної колони суспільного обробітку селянських земель», перетвореної згодом в МТС»³. Врахуємо, що Д. І. Соловйов пише про це через чверть століття і при тому визнає, що спочатку була організована колони, яка згодом була перетворена в МТС.

Останнім часом з'явилися статті, автори яких прагнуть встановити інші дати виникнення першої в СРСР МТС, ігноруючи із зовсім незрозумілих причин загальноприйнятту дату — листопад 1928 р. Не заглиблюючись в полеміку з цього питання, слід, мабуть, нагадати, що, по-перше, на XV з'їзді ВКП(б) тракторну колону при Шевченківському радгоспі оцінено як колону, а не МТС (важко припустити, щоб поза увагою з'їзду пройшла така визначна соціально-економічна подія, як виникнення МТС) і, по-друге, що 20 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР нагородила Шевченківську МТС орденом Леніна з нагоди її двадцятиріччя, а наступного дня ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР надіслали колективу Шевченківської МТС у зв'язку з цим привітання й поздоровлення. В цей же день, тобто 21 листопада, газети «Правда», «Радянська Україна», «Соцземледелие» та багато інших надрукували ювілейні статті.

Отже, для обґрунтованого доведення потрібні не здогади і припущення, а безперечні, доказові аргументи.

¹ Див. Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 465.

² Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 248, 253.

³ Там же, стор. 248.

Ф. Д. Піджарий помиляється, коли пише, що Радянська влада передала селянам близько 5 млн. десятин поміщицьких, монастирських та удільних земель (стор. 14). Мова мала йти не про 5, а про 15 млн. десятин. Неточним є твердження, що «машинні прокатні пункти допомогли незможникам звільнитися від куркульської кабали та експлуатації» (стор. 21). В цій справі машинні прокатні пункти дещо зробили, але вирішальну роль тут відіграли суцільна колективізація та ліквідація на її основі куркульства як класу.

Досить сумнівне також твердження про неминучість помилок, допущених в ході колективізації (стор. 57): так можна дійти навіть до фатальності.

Говорячи про I Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, Ф. Д. Піджарий відзначає, що «рішення з'їзду стали програмою боротьби за зміцнення колгоспів» (стор. 85). Але ж відомо, що на цьому з'їзді не було прийнято жодного конкретного рішення. З'їзд лише прийняв Звернення до всіх колгоспників Радянського Союзу, в якому закликав їх боротися за більшовицькі колгоспи і заможне життя.

Автор присвятив багато теплих рядків першій в СРСР жінці-бригадирові першої жіночої тракторної бригади П. М. Ангелі-

ній (стор. 99—100). Але в ім'я історичної правди слід уточнити, що вона не була першою трактористкою в нашій країні, як це твердить автор. Ще раніше, в 20-х роках, за кермо трактора в радгоспі «Комуніст» Лозівського району сіла Єлизавета Карабура. В той же час працювали трактористками жінки в комуні ім. 5-річчя Жовтневої революції на Житомирщині та ін.

Далі. Новий приплив селян у колгоспи в 1930 р. розпочався не з кінця жовтня, як про це говориться у праці (стор. 62), а з останньої декади вересня 1930 р. Є помилки й у визначенні кількості вузів і технікумів в республіці у 1930 і 1933 рр. та числа тих, хто в них навчався (стор. 77).

Не заперечуючи деякого значення праці Ф. Д. Піджарого в розробці важливої в історії нашої країни і Комуністичної партії проблеми, слід разом з тим відзначити, що авторові треба було уважніше поставитися до історичної періодизації колгоспного будівництва, не нагромаджувати штучно його етапів. Допущені у праці фактичні помилки значно знижують її науковий рівень.

І. Х. Ганжа,
В. Т. Коломійчук

Н. В. КОМАРЕНКО.
*УСТАНОВИ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР,
1917—1937 рр.,*

вид-во «Наукова думка», К., 1973, 172 с.

Нещодавно видавництво «Наукова думка» випустило в світ рецензовану книжку Н. В. Комаренко. У ній на основі широкого використання архівних матеріалів, здебільшого вперше введених автором до наукового обігу, а також літератури та періодичних видань 20—30-х років, значна частина з яких нині стала бібліографічною рідкістю, висвітлюється історія створення та багатогранна діяльність Істпарту, Українського інституту марксизму-ленізму, Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів, Українського товариства істориків-марксистів, Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні, Комуністичного університету ім. Артема, Інституту червоної професури та інших установ історичного профілю. Автор переконливо показала їх роль у розвитку історичної науки в Українській РСР, у вихованні кадрів істориків-марксистів, у використанні марксистсько-ленінської методології в історичних дослідженнях, у поширенні вічно живого вчення основоположників наукового комунізму серед трудящих Радянської України. Вона цілком слушно зауважує, що ці та інші установи історичної науки були народжені Великим Жовтнем. Їх організаторам доводилося

долати величезні труднощі, адже не вистачало висококваліфікованих кадрів, коштів, приміщень і т. п. На сторінках книги проводиться правильна думка про те, що після перемоги соціалістичної революції на порядок денний було поставлено питання про перебудову проблемно-тематичної структури, ідейно-теоретичних основ і методологічних принципів, системи організації і форм науково-дослідної роботи з історії.

Хронологічні рамки праці охоплюють період від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до побудови в основному соціалістичного суспільства в СРСР. На фоні життя всієї країни і нашої республіки зокрема Н. В. Комаренко розкрила багатогранний і складний процес становлення марксистсько-ленінської історичної науки в Українській РСР, висвітлила керівну й спрямовуючу роль Комуністичної партії, а також гостру боротьбу молодих радянських учених-суспільствознавців проти буржуазних фальсифікаторів, які свідомо перекручували суть багатьох історичних проблем.

У рецензованому дослідженні переконливо показано, що саме за ініціативою В. І. Леніна, завдяки величезній діяльності Комуністичної партії в Радянському Союзі було створено цілу систему нових науково-дослідних установ та навчальних закладів історичного профілю, працівники яких багато зробили для написання фундаментальних досліджень на основі марксистсько-ленінського вчення. Цим самим автор викри-

ває твердження українських буржуазних націоналістів та деяких західних «учених» про те, що історична наука в Українській РСР розвивалася лише завдяки діяльності Грушевського та його послідовників.

Серед численних установ історичної науки, роботу яких висвітлює автор рецензованої праці, раніше предметом окремого дослідження були тільки дві: Істпарт та установи Академії наук УРСР. Отже, в книжці вперше в радянській історіографії показано діяльність більшості великих науково-дослідних установ і навчальних закладів історичного профілю, обґрунтовано причини численних їх реорганізацій, проаналізовано вклад провідних науковців у дослідження різних історичних проблем.

Восени цього року в м. Ризі має відбутися міжреспубліканська наукова конференція, присвячена історії історичних установ СРСР. Монографія Н. В. Комаренко — гідний подарунок українських істориків учасникам цієї конференції.

У рецензованій праці, на відміну від багатьох інших, вміщено докладний хронологічний показник. На жаль, автор чомусь не складала іменного покажчика, хоча в книзі розповідається про людей, які стояли біля джерел радянської історичної науки на Україні, опановували марксистсько-ле-

нінську методологію, виховували кадри радянських істориків.

Монографія Н. В. Комаренко багатопланова, в ній охоплено широке коло найрізноманітніших питань, однак, очевидно, через невеликий її обсяг деякі з них розкриті недостатньо. Так, на нашу думку, необхідно було докладніше проаналізувати матеріали, які вміщувалися на сторінках періодичних видань різних історичних установ, а також їх наукову продукцію, зокрема неопубліковані розвідки, що зберігаються в архівах. Бажано було б навести повніші дані про всі тогочасні архіви і музеї, а в окремому розділі показати процес зміцнення наукових контактів між істориками УРСР та їх колегами з Москви, Ленінграда, союзних республік, участь українських суспільствознавців у роботі міжнародних конференцій.

Праця Н. В. Комаренко є певним вкладом в історіографію історичних установ та організацій Української РСР в період побудови фундаменту соціалізму. Її з інтересом прочитають наукові працівники, викладачі вузів і технікумів, усі, хто цікавиться історією нашої країни.

П. К. Стояч

П. Г. МАРКОВ.
М. О. МАКСИМОВИЧ —
ВИДАТНИЙ ІСТОРИК ХІХ ст.,

видавництво Київського університету,
К., 1973, 235 с.

Рецензована праця П. Г. Маркова присвячена дослідженню історичних поглядів одного з відомих представників дожовтневої української історіографії, визначного вітчизняного вченого Михайла Олександровича Максимовича*. Монографію створено на основі величезної кількості літературних і, особливо, архівних (близько 4 тис.) джерел. Це дало авторові змогу навести чимало нових, невідомих раніше фактів, спростувати ряд помилкових тверджень своїх попередників. Завдяки ґрунтовному ознайомленню з чернетковими записами та листуванням М. О. Максимовича дослідник глибоко зрозумів світогляд історика, його найпотаємніші думки і прагнення, які за умов, коли лютувала царська цензура, не могли бути висловлені публічно.

У передмові, написаній відомим українським радянським істориком чл.-кор. АН УРСР І. О. Гуржієм, стисло, але чітко охарактеризовано історичну обстановку, в якій жив і працював М. О. Максимович, дано оцінку творчій спадщині вченого, відзначено актуальність розробки теми. Вважаємо, що така, на жаль, малопоширена

практика, коли досвідчений історик представляє читачеві свого молодшого колегу, заслуговує схвалення. Зрештою, це значно краще, ніж публікувати авторський вступ без ґрунтового огляду використаних джерел та літератури.

У монографії докладно висвітлено життя та діяльність М. О. Максимовича — людини енциклопедичних знань — природознавця, літератора та історика, якого цікавила також філософія. Все це сприятливо позначалося на історичних дослідженнях ученого.

М. О. Максимович навчався і певний час викладав у Московському університеті, підтримував дружні взаємини з О. І. Герценом, О. С. Пушкіним, М. В. Гоголем та ін. Щира дружба зв'язувала його з Т. Г. Шевченком. Таке оточення, як відзначає П. Г. Марков, позитивно позначилося на поглядах ученого.

У книжці переконливо показано, що Михайло Олександрович велику увагу приділяв історії Київської Русі — спільної коліски трьох східнослов'янських народів, широко висвітлював у своїй творчості історичні зв'язки й співдружність російського та українського народів, возз'єднання їх в

* Ще раніше наукова громадськість нашої країни схвально зустріла монографію цього автора про О. Я. Єфименко: П. Г. Марков. А. Я. Єфименко — історик України, К., 1966.

єдиній державі, з прогресивних, на той час позицій оцінював селянсько-козацькі повстання, гайдамацький рух.

М. О. Максимович був першим ректором Київського університету і на цій відповідальній посаді чимало прислужився розвитку освіти та культури на Україні. Але прогресивна діяльність ученого була не до вподоби царським властям. Тому більшу частину свого життя йому довелося провести на хуторі Михайлова Гора поблизу с. Прохорівки на Черкащині, де він займався науковою роботою. На великому фактичному матеріалі П. Г. Марков довів безпідставність тверджень багатьох своїх попередників про те, що М. О. Максимович відійшов від активної громадської діяльності тільки через поганий стан здоров'я.

Беручи участь у роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, в археологічних розкопках тощо, учений нагороджував величезний джерельний матеріал з історії України. Він бачив помилки своїх колег-істориків П. О. Куліша, М. І. Костомарова, А. О. Скальковського, С. М. Соловйова та інших і, посилаючись на першоджерела, критикував їх. Зрозуміло, що така широка критика неточностей і помилок відомих свого часу вчених була однією з причин певного замовчування творчого доробку М. О. Максимовича.

Історик негативно ставився до кріпацтва, відзначав соціальну диференціацію сучасного йому суспільства. Але, на наш погляд, твердження автора про те, що Максимович дав оцінку «*класової* диференціації українського суспільства» (с. 193, підкреслення наше.— А. С.), є дещо модернізованим. Цей історик не вживав поняття «класи», а тільки «стани». Тому в даному випадку можна говорити про станову або соціальну диференціацію.

У книжці багато уваги приділено роботі вченого над «Словом о полку Ігоревім» та літописами. І тут П. Г. Марков, дотримуючись традиції характеризувати літописи як історичну літературу, називає Максимовича історіографом (див., наприклад, с. 77). В цьому є певний сенс, оскільки пізніші літописи склалися переважно на основі більш ранніх, вже безповоротно втрачених, і формально були літературними творами. Але разом з тим внаслідок відзначеної вище обставини та через включення до них опису подій, свідком яких був сам літописець, ці пам'ятки минулого стають першоджерелами, первісною, безпосередньою інформацією про історичну дійсність. Тому, очевидно, літописи слід розглядати як джерела, а отже, й роботу історика над ними як джерелознавчу.

Як видно з рецензованої книжки, М. О. Максимович багато працював у галузі археології, етнографії, археографії, народної творчості. Здобутки цих наук учений розглядав як важливу джерельну основу історичних досліджень. Тому, хоч П. Г. Марков і уникає терміну «джерелознавець», можна з певністю твердити, що його монографія знайомить читача з доробком

М. О. Максимовича і як історіографа, і як джерелознавця.

Автор праці, даючи класову оцінку поглядам історика, який іноді припускався й помилок, правильно підкреслив, що М. О. Максимович не спромігся піднятися до рівня революційних демократів, що він наближався до суспільно-політичних поглядів просвітителів XVIII ст. Михайло Олександрович перебільшував роль релігії в історичному процесі, виявляв непослідовність у питанні про час, коли зародилася українська народність, поділяв ліберально-буржуазні погляди на селянську реформу 1861 р. і т. д.

У зв'язку з цим П. Г. Марков робить висновок, що не можна як приймати, так й ідеалізувати творчу спадщину М. О. Максимовича. Для радянських людей особливе значення має досить значний позитивний науковий доробок цього вченого.

В цілому оригінальна за постановкою ряду питань рецензована праця має певні недоліки переважно мовно-стилістичного характеру. Їх варто згадати, щоб допомогти читачеві у користуванні книжкою. На стор. 66 зазначено: «Характерним для демократизму М. О. Максимовича є те, що він цікавився проблемою методології історичного знання». Це нечітке висловлювання, оскільки питанням методології цікавляться не тільки демократичні, а й реакційні історики. Все залежить від того, яка це методологія.

На стор. 121 невинновато протиставляється всесвітня історія стародавній, хоч остання є складовою частиною першої. Вираз «приблизно правильно», вжитий на стор. 161, суперечить логіці. На стор. 179, називаючи дослідників, які у своїх працях приділяли увагу діяльності братств, П. Г. Марков не згадує Я. Д. Ісаєвича — автора монографії «Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст.» (К., 1966). Гетьман Апостол (XVIII ст.) названий Дмитром замість Данила (с. 188).

На стор. 186 і 213 дається посилання на російське видання двотомника «Історія Української РСР» (1969 р., т. 1), хоч є відповідне видання 1967 р. українською мовою. Внаслідок цього трапилися неточності при перекладі. На стор. 144 зроблено посилання на неіснуючий одностомник «Історія Української РСР» (К., 1969). Згаданий на тій сторінці текст опублікований в «Історії Української РСР», т. 1 (К., 1967, стор. 140).

У книзі припущено ряд прикрих друкарських помилок. Так, у посиланні 12 на стор. 62 в цитаті, зятій із статті В. Г. Белінського про альманах «Києвлянин», читаємо: «Видання не буде дуже важливим», треба: «Видання це буде дуже важливим».

Загалом рецензована монографія заслуговує позитивної оцінки. В ній переконливо показано, що визначний історик XIX ст. М. О. Максимович вніс певний вклад у скарбницю демократичної культури минулого.

А. В. Санцевич

ОКТАБРЬ И БОЛГАРСКИЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТЫ,

Политиздат, М., Партиздат,
София, 1973, 334 с.

Дослідження комплексу проблем міжнародного впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції є сьогодні одним з найважливіших напрямів радянської і зарубіжної марксистсько-ленінської історичної науки. У розробці цих проблем вже досягнуто значних результатів, певним узагальненням яких є вихід рецензованої книги (російською і болгарською мовами). Монографію підготували авторський колектив співробітників Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС та Інституту історії Болгарської комуністичної партії при ЦК БКП і залучені цими установами спеціалісти*.

Колективна праця підбиває підсумки дослідження в СРСР і Болгарії питань безпосереднього впливу Жовтня на революційний рух болгарських трудящих, їх боротьби на підтримку Радянської Росії, участі болгар у Великій Жовтневій соціалістичній революції і захисті її завоювань у період громадянської війни та іноземної інтервенції. Разом з тим автори вносять і певний вклад у дальшу розробку кожної з цих проблем. У монографії використано великий документальний матеріал, зокрема фонди партійних і державних архівів обох країн, насамперед ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС і ЦПА Інституту історії БКП, а також місцеві архівні документи і пресу. В цілому спробу створення першої узагальнюючої праці про інтернаціональні революційні зв'язки радянського і болгарського народів у період Жовтневої революції та громадянської війни і вплив Великого Жовтня на піднесення революційного руху в Болгарії слід оцінити як вдалу.

Монографія складається з двох частин. У першій — «Велика Жовтнева соціалістична революція і революційний рух у Болгарії» — в основному підсумовано досягнення та дано висновки радянської і болгарської історичної науки в цій галузі. Разом з тим тут можна зустріти цінні й цікаві нові факти та оцінки. Так, ряд нових моментів наводиться в розділі про інтернаціональні зв'язки РКП(б) і БКП. Автори розповідають про посилку болгарських комуністів до Радянської Росії з метою вивчення революційного досвіду партії більшовиків та виконання інших завдань; про направлення до Болгарії представників нашої партії для встановлення прямого зв'язку з болгарськими комуністами; про діяльність болгарського представництва у

Виконкомі Комінтерну тощо. В розділі йдеться також про встановлення зв'язків між РКП(б) і БКП через керовані ними масові організації — профспілки, комуністичної молоді, кооперативні об'єднання та ін., про спільну діяльність обох партій на конгресах Комінтерну. Автори відзначають заслуги РКП(б) в справі підготовки болгарських партійних кадрів у радянських політичних, військових та інших навчальних закладах (стор. 93—94). Інтерес становить аналіз ставлення болгарських буржуазних і дрібнобуржуазних партій до Радянської влади безпосередньо після перемоги революції, висловлювань їхніх діячів і преси про політику Радянської Росії (стор. 44—46). Спираючись на документальний, в основному архівний матеріал, рецензована праця дає переконливий аналіз такої важливої складової частини руху на захист Радянської Росії, як саботаж відправки спорядження і зброї військам Денікіна і Врангеля.

Ще вагомішою в науковому відношенні є друга частина книги — «Участь болгар у Жовтневій революції і захисті її завоювань». Автори всебічно розглянули діяльність різних груп болгар — безпосередніх учасників підготовки соціалістичної революції в Росії, боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади, перших соціалістичних перетворень, збройної боротьби проти внутрішніх і зовнішніх ворогів молоді республіки. Йдеться, зокрема, про військовополонених, емігрантів, городників і колоністів. Останнім двом групам присвячені спеціальні розділи.

В цій частині показано допомогу партії більшовиків болгарським інтернаціоналістам в їх ідейному зростанні, у вивченні досвіду РКП(б). Звертає на себе увагу в зв'язку з цим аналіз виявленої авторами в одному з номерів «Известий Омского Совета» резолюції зборів військовополонених-болгар у м. Інсарі (лютий 1918 р.), яка, незважаючи на її серйозні теоретичні недоліки, давала загалом правильну оцінку імперіалістичної війни, підкреслювала необхідність всебічної підтримки Радянської Росії, висловлювала протест проти позиції болгарської делегації на Брестських переговорах (стор. 157—159).

Однією з найважливіших проблем, яка висвітлюється в монографії, є проблема створення і діяльності болгарських комуністичних груп на території Росії. Вказуючи, що окремі висловлювання в історичній літературі про виникнення таких груп у 1917 — на початку 1918 р. документально не підтверджені (стор. 164), автори дослідження зосереджують увагу на участі болгар у південнослов'янській комуністичній групі, але чомусь не визначають часу її організації. Якщо вони вважають, що дане питання потребує уточнення, то слід було б принаймні про це зауважити. Цікавим є висвітлення матеріалів болгарського розділу газети «Всемирная революция» (органу цієї групи), пройнятих ідеями пролетарської

* Редакційна колегія: Д. Кукін, Д. Єлазар, Л. Жаров, Т. Колева. Авторський колектив: Н. Белоусов, М. Бірман, А. Веков, Б. Григоров, М. Дихан, Д. Єлазар, Л. Жаров, В. Ковачев, Т. Колева, Д. Кукін, М. Лоцманов, П. Панайотов, Г. Радев, Ю. Щербakov.

солідарності. Створення самостійних болгарських комуністичних груп в Петрограді і Москві у жовтні 1918 р. автори вдало пов'язують з внутрішніми подіями в Болгарії, солдатським Владайським повстанням. У праці містяться нові матеріали про діяльність обох груп та їх окремих учасників, зокрема про видання болгарською мовою творів В. І. Леніна, популярних політичних брошур і листівок, виступи в радянській пресі тощо. Цінними є дані про конференцію болгар-комуністів у січні 1919 р., на якій було обране Центральне бюро болгарських комуністичних груп при ЦК РКП(б). Наводяться в монографії і деякі нові відомості про діяльність болгарських комуністичних груп на Україні, зокрема в Одесі, хоча в цілому це питання було вже докладно висвітлене у працях, що вийшли раніше¹.

Становлять інтерес розділи, що розкривають участь у захисті Радянської влади болгарських городників і колоністів. Авторі відзначають їх внесок у розгром внутрішньої і зовнішньої контрреволюції в Росії. Звертають на себе увагу нові відомості про болгар-городників, які створювали перші сільськогосподарські артілі та інші форми колективного ведення сільського господарства (стор. 231—233). Разом з тим віднесення авторами числа 15 тис. болгарських городників, яке раніше поширювали лише на район Одеси, до всієї території Росії (стор. 212) прийняти не можна. В наведеному, як доказ, документі йдеться про роботу такої кількості городників лише в Південній Росії, тимчасом як сама рецензована монографія свідчить, що цією частиною країни сфера трудової діяльності городників не обмежувалася.

В заключній частині монографії публікуються історіографічний огляд праць з проблеми, докладний анований покажчик джерел і літератури та покажчик імен. Історіографічний огляд, незважаючи на його стислість, в цілому змістовний. Однак треба зауважити, що, назвавши деякі статті, які не внесли істотного вкладу в науку, автори пройшли повз значно серйозніші праці, наприклад, монографію Ц. Ніколова, згадавши її лише у виносці (стор. 290)², а також допустили фактичну помилку, розглядаючи як одного автора двох болгарських істориків, що досліджують схожу проблематику, — Дончо Даскалова і Данаїла Даскалова (стор. 290). Прикрі огріхи можна зустріти й у покажчику джерел і літератури, наприклад, брошура С. Джоро-

ва включена до розділу наукової літератури. Сюди ж таки чомусь потрапили і мемуари К. І. Захарової-Цедербаум і С. І. Цедербаума (стор. 317), хоч у покажчику виділений спеціальний розділ спогадів.

Слід висловити й деякі інші зауваження щодо рецензованої монографії. Її вступ частково, у конспективному вигляді перераховує основний текст, хоч в останньому не було ніякої потреби. Це призвело до того, що двічі, у вступі і в першій частині (стор. 8 і 42—43), говориться про одну й ту ж статтю газети «Работнически вестник», яка була першим відгуком на Жовтневе збройне повстання у Петрограді. У вступі немає аналізу джерел, необхідного для дослідження такого рівня.

Цікавими є сторінки рецензованого твору про боротьбу БКП проти насильної відправки російських військовополонених, що перебували в Болгарії, до білогвардійських армій, про роз'яснювальну роботу болгарських комуністів серед військовополонених. Але автори жсдним словом не згадують про важливі результати її — створення влітку 1920 р. та активну діяльність російської секції БКП, хоч матеріал про це є не лише в архівах³⁻⁴, а й в опублікованих працях⁵. Незрозуміло, чому автори пишуть про радикал-демократичну партію як про частину демократичної партії (стор. 45), адже вона була самостійною дрібнобуржуазною політичною організацією. В іншому місці неправильно говориться про створення в Болгарії у травні 1918 р. уряду на чолі з А. Малиновим і С. Костурковим (стор. 48), насправді ж цей уряд був створений у червні. В розділі про боротьбу трудящих Болгарії на захист Радянської Росії (стор. 117) допущені водночас дві неточності. Місія Українського Червоного Хреста приїхала до Варни не влітку, а 16 вересня 1921 р.; за нею не встановлювали поліцейського нагляду — члени місії були попросту заарештовані⁶. В цьому ж розділі змішана діяльність двох різних підпільних груп, керованих Х. Боевим і К. Китевим, що брали участь у розкладі врангелівської армії на території Болгарії (стор. 121). Ці групи хоча й діяли в одному напрямі, але вони були цілком самостійними, і кожна з них мала свої специфічні завдання.

Слід внести уточнення і в характеристику окремих болгарських інтернаціоналіс-

³⁻⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 765, арк. 54; спр. 111, арк. 1—2 та ін.

⁵ Димитър Косев. Борбата на българския трудов народ под руководством на БКП (т. с.) в защита на Съветска Русия през 1919—1922 гг. — «Исторически преглед», 1954, кн. 5, стор. 45; Г. И. Чернявски, Д. Даскалов. Борбата на БКП против врангелисткия заговор, София, 1964, стор. 50—51.

⁶ «Вісті ВУЦВК», 30 листопада. І і 3 грудня 1921 п.

¹ Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920), К., 1967; Інтернаціоналісти. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов на юге и востоке Республики, М., 1971; та ін.

² Цанко Ніколов. Дейността на БКП в защита на Съветска Русия. 1917—1922 г., София, 1960.

тів —учасників боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади. Деякі з них, незважаючи на те, що вони належали до комуністичних груп, так і не стали справжніми комуністами. Таким був, зокрема, Г. Шейтанов, про журналістську діяльність якого розповідається в монографії (стор. 167)⁷. Розглядаючи склад Виконкому болгарської комуністичної групи в Петрограді, автори називають І. Някшева секретарем, а П. Захарієва його членом (стор. 172). Наявні ж документи свідчать, що П. Захарієв був головою групи⁸. Якщо вони викликали будь-який сумнів у авторів, це треба було обґрунтувати. Болгарського горюдишка С. Миленкова названо в переліку тих, хто поставив Червону Армію овочами і віддав в її розпорядження свій транспорт (стор. 226—227). Насправді ж він брав участь у громадянській війні активні-

ше — зі зброєю в руках у складі Самаркандсько-Бухарської групи військ Червоної Армії⁹. Зустрічаються неточності в іменах, прізвищах: Тотов — замість Тотев, Митруша — замість Митруш (стор. 202) і т. п. Місцями є зайві посилання на архіви при висвітленні фактів, уже відомих з виданих праць. Зазначені недоліки свідчать про необхідність уважніше підходити до першоджерел і праць попередників. Проте вони істотно не впливають на досить високий рівень монографії.

Колективна праця радянських і болгарських істориків про братерську революційну співдружність трудящих Радянського Союзу і Болгарії в період Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни як ґрунтовне узагальнююче дослідження, безперечно, займе належне місце в історіографії з цієї проблеми. Будучи плідним результатом творчого співробітництва вчених СРСР і НРБ, вона послужить справі дальшого зміцнення дружби і співробітництва народів двох братніх країн. Така спільна творча праця радянських і болгарських істориків у висвітленні важливих наукових проблем заслуговує всілякого схвалення.

П. С. Сохань,
Г. І. Чернявський

⁷ Герои на антифашистката борба. 1923—1944, кн. 2, София, 1969, стор. 121.

⁸ Панойот Ил. Панайот в. Приносът на българи за победата на Октомврийската революция, София, 1967, стор. 91 (див. також документи особистого архіву П. Захарієва, який проживає зараз в Ленінграді).

⁹ Д. Мельцер, А. Савачкін. Дружба скрозь стагодді, Мінск, 1970, стор. 19.

В. Я. ГРОСУЛ.
*РОССИЙСКИЕ РЕВОЛЮЦИОНЕРЫ
В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ,*
изд-во «Штиинца», Кишинев, 1973, 540 с.

Діяльність Балканського центру російської революційної еміграції займає особливе місце в історії балканських країн і російсько-балканських відносин у XIX ст. Увагу наукової громадськості привертають дослідження з цього питання кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії СРСР Академії наук СРСР В. Я. Гросула. Результатом його плідної і єдмливої праці є й випущена нещодавно рецензована монографія. На титульній сторінці книжки — грифи двох наукових закладів — Інституту історії СРСР Академії наук СРСР та Інституту історії Академії наук Молдавської РСР, де автором була написана більша частина монографії.

Головне завдання науковця полягало «...у відображенні загальної картини діяльності революціонерів, що належали до різних національностей Росії, в Південно-Східній Європі, точніше в тих її районах, які у своїй сукупності в ті часи мали назву Європейської Туреччини» (стор. 6). З самого початку автор встановив, хто з них довший чи коротший період перебував у цій частині Європи; визначив роль і безпосередню участь кожного з них у російському революційному русі під час свого

перебування на Балканах; дослідив їх зв'язки з місцевими громадськими силами та з російськими революціонерами, які проживали в інших районах Європи; з'ясував їх належність до тієї чи іншої течії і т. д.

Надзвичайно широка й багатогранна тема змусила зачепити чимало інших принципових проблем. Тому діяльність російських революціонерів розглядається в тісному зв'язку з подіями в Росії, суспільно-політичною обстановкою на Балканах, діяльністю лондонського та інших центрів російської еміграції в Західній Європі. І в цьому — велике досягнення дослідника.

Розкриваючи й зіставляючи загальні закономірності з конкретними особливостями історичного процесу в Росії та в Південно-Східній Європі, В. Я. Гросул виділяє два етапи діяльності революціонерів — вихідців із Росії. Перший з них охоплює 1859—1866 рр., тобто період від першої революційної ситуації в Росії до «каракозовського пострілу», й характеризується приїздом на Балкани багатьох російських, українських, польських революціонерів, що був спричинений не тільки насильствами царської адміністрації, але й конкретними потребами революційної роботи: переселенням літератури, зброї, коштів, формуванням повстанських загонів, налагоджуванням постійних зв'язків з Росією та емігрантськими центрами і т. д. На другий етап припадають 1866—1874 рр. — час від розгортання так званого «білого терору» в Росії до початку масового «ходіння в

народ» різночинно-демократичної інтелігенції.

Монографія написана на основі вивчення величезної кількості російської дореволюційної, радянської і зарубіжної літератури багатьох країн, обширного кола джерел та архівних документів, багато з яких уперше введені в науковий обіг. Зокрема, в додатку до книжки наводяться матеріали 55 архівних фондів. Іменний покажчик містить 1346 прізвищ.

Праця відзначається широтою знань історика, його повагою до думок колег, умінням вести наукову полеміку. Розвиваючи ту чи іншу гіпотезу і знаходячи прогалини в деяких дослідженнях, він пропонує своє розв'язання питання, переконує важливими аргументами. Так, В. Я. Гросул іде далі тих науковців, які писали про перебування в Південно-Східній Європі С. Нечаєва — особи досить складної, роль котрої в російському революційному русі дістала суперечливу оцінку. Він всебічно висвітлює діяльність Нечаєва в 60—70 роки XIX ст., побіжно аналізуючи й наводячи точки зору авторів ряду інших дослідницьких праць з цієї теми. Враховуючи, що полеміка навколо імені Нечаєва не могла не вплинути на оцінки в наявних документах, історик звертається до першоджерел, на основі яких з'ясовує реальний стан справ і робить переконливі висновки.

Дуже вдалою, на наш погляд, є структура монографії. Книга складається з дев'яти глав, кожна з яких проблематично вписана в контекст двох розділів, які становлять діалектичну єдність закінченого багатопланового дослідження.

Автор вводить читача в бурхливу атмосферу тих років, коли зароджувалася російська революційна еміграція, показує мотиви, якими керувалися політичні емігранти, покидаючи Росію. Зі сторінок книги виразно постає ціла плеяда революціонерів-періопрохідників. Серед них знаходимо імена незаслужено забутих революціонерів, а також багатьох досі невідомих учасників революційних гуртків другої половини 50-х — початку 60-х років XIX ст., членів польсько-російських військових організацій, дізнаємось про сотні учасників польського визвольного руху, представників лівого крила українського й вірменського національних рухів.

В. Я. Гросул спробував також показати основні напрями, місце й роль польських еміграційних груп у Південно-Східній Європі, передусім у Молдавському князівстві, де їх діяльність була особливо відчутною.

Цікаві роздуми читач знаходить у главах, присвячених діяльності російських революціонерів на Балканах у період польського повстання 1863—1864 рр. і після його придушення. Великий інтерес викликає з'ясування все міцніючих зв'язків українських та польських емігрантів з учасниками тогочасного загальноросійського суспільного руху.

У другій половині 60-х років на Балканах помітні дві тенденції в національно-

визвольному русі. Одна з них виявлялася в спробах самостійно добитися незалежності від Османської Порти, друга — знайти сильного союзника в цій боротьбі. Такого союзника балканські народи вбачали в Росії. Засвоюючи світовий революційний досвід, підкреслюється в монографії, російський революційний рух усе більшою мірою впливав на революційний процес в інших країнах, і передусім — у балканських.

Від початку 70-х років російсько-балканське революційне співробітництво набирає досить інтенсивного характеру.

Ще й досі історія діяльності революціонерів цього регіону ховає чимало загадок. Частина з них розкрив В. Я. Гросул, піднявши сотні архівних справ, вивчивши тисячі агентурних донесень. Так, він відшукав невідомі досі документи, які допомогли відтворити загальну картину балканських зв'язків російських «якобінців» і показати їх конкретну революційну роботу на початку 70-х років у Південно-Східній Європі. Безсумнівний інтерес викликають і дані про молдавську політичну еміграцію, тобто про ряд вихідців з Молдавії, які брали участь у російському суспільному житті, а потім з тих чи інших міркувань покинули Росію, оселившись у європейських країнах.

У рецензованій книжці читач розлучається з російськими революційними емігрантами на одному з найважливіших і багатобічючих етапів їх діяльності. «Напередодні нового піднесення» — саме так названа остання глава монографії. В ній на конкретному матеріалі досліджено ставлення різних груп російської революційної еміграції до Південно-Східної Європи, розглянуто дії польської революційної еміграції на Балканах на початку 70-х років минулого століття та її зв'язки з російськими революціонерами, охарактеризовано діяльність російських революціонерів у Румунії і Болгарії в цей період, проаналізовано аспекти російсько-сербського революційного союзу 1872 р. та його наслідки.

В. Я. Гросул закінчує своє дослідження словами про те, що «революціонерами не народжуються, ними стають». Борці 50—70-х років викувувалися й гартувалися в боротьбі з труднощами та небезпеками, приносили незліченні жертви на оltар революційного руху. Читаючи глави книги, немов потрапляєш в атмосферу бурхливого періоду минулого століття, події якого автор прокоментував з позиції інтернаціоналізму й партійності.

Рецензована праця не позбавлена й окремих недоліків. До них слід віднести фактологічні повтори, зайву деталізацію окремих подій, дещо затягнутий всуп про діяльність окремих революціонерів, наприклад, П. А. Ровінського і М. Д. Далматова (стор. 318—324). Подекуди, на перший погляд, цікаві факти, не мають, однак, принципового значення для предмету дослідження. Дії окремих революціонерів часом губляться на фоні політичних подій. Не всі

глави монографії рівноцінні, тому що дослідникові, незважаючи на тривалий і напоеглий пошук джерел, не завжди вдавалося знайти точні дані про долю й практичну діяльність російських революціонерів на Балканах (див., наприклад, стор. 202). На стор. 276 уривок з «Московских ведомостей» чомусь цитується за «Колоколом» О. І. Герцена. В рубрику періодичних видань не ввійшли використані автором журнали «Древняя и новая Россия», 1878, № 5. «Шантлер», 1935, № 7 та ін. З деякими твердженнями й припущеннями автора можна сперечатися.

Українського читача, звичайно, особливо цікавлять ті сторінки книги, де йдеться про українських революціонерів. В. Я. Гросул, як про це вже йшлося вище, чимало місця

приділяє висвітленню їх діяльності, особливо в розділі І монографії. Але в розділі II він навіть не згадує, що окремі відомі діячі румунського робітничого й соціалістичного руху, такі, як К. Доброджану-Геря [та й, за деякими даними, д-р Н. Руссель (Судзіловський)] були вихідцями з України.

Ці окремі зауваження не знижують загальної високої оцінки монографії, яка є цінним дослідженням російсько-балканських революційних зв'язків 50—70 років XIX ст. Написана вона хорошою літературною мовою, легко читається. Хоч в анотації й сказано, що книга розрахована на спеціалістів, її з задоволенням прочитає кожний, хто цікавиться історією.

І. Т. Лісевич,
І. І. Марінеску

FRIENDS IN NEED.

THE WBA STORY.

A CANADIAN EPIC IN FRATERNALISM.

*Published by Workers Benevolent
Association of Canada, Winnipeg,
Manitoba, 1972, 398 p.*

ДРУЗІ В БІДІ.

Історія РЗТ.

*Канадська епічна поема про братерство.
Видано Робітничим Запомоговим
Товариством Канади, Вінніпег
Манітоба, 1972, 398 с*

Історія міжнародного робітничого руху знає чимало чудових прикладів взаємної підтримки трудящих у їх повсякденній боротьбі за існування в умовах капіталістичного суспільства, незмінними супутниками якого є нещадна експлуатація робітників аж до їх фізичного і нервового виснаження, масовий травматизм на виробництві, безробіття, дорожнеча тощо.

Невпевненість у завтрашньому дні спонукає немісних і малоїмущих трударів до пошуків таких форм власної організації, які б хоч певною мірою гарантували їм кусок хліба на чорний день, страхували життя та здоров'я, відстоювали повсякденні інтереси людей праці. Саме такого типу організацією й стало Робітниче Запомогове Товариство (РЗТ) у Канаді. Виникло воно в часи бурхливого піднесення міжнародного робітничого руху під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. Датою його заснування слід вважати 30 вересня 1922 р., коли активісти Стіваришнення Український Робітничий Дім (СУРД) зібралися у Вінніпезі на свої перші збори. Згідно з прийнятим РЗТ статутом, передбачалося створення фондів із вступних та щомісячних внесків членів товариства, визначався порядок виплат в разі хвороби або смерті. Про характер товариства одна із статей Статуту недвозначно проголошувала: «РЗТ завжди мусить бути організацією

трудящих. РЗТ ніколи не служитиме будь-якій організації, що виступає проти справи трудящих, і не потрапить до рук або під контроль членів організацій, які завдають шкоди або виявляють байдужість до інтересів робітників, або подають будь-яку допомогу тим, хто проводить шкідливу антиробітничу діяльність» (стор. 125).

Велику роль у створенні РЗТ відіграла українська прогресивна преса, і передусім газета «Українські робітничі вісті». Діяльність товариства тісно пов'язана з іменами відомих лідерів українських прогресивних організацій у Канаді — М. Поповича, М. Шатувльського, І. Навізівського.

До піввікового ювілею РЗТ (1972 р.) зусиллями прогресивних організацій Канади була видана книга, в якій висвітлюється історія зародження, становлення та плідної діяльності товариства. У її підготовці, як зазначає редколегія, брало участь багато ентузіастів, які надіслали свої спогади, різні документальні матеріали, фотографії. Широка джерельна база дала можливість авторам досить повно й ґрунтовно висвітлити історію РЗТ.

Фактично підготовка цього видання розпочалася задовго до ювілею. Протягом тривалого часу радянські історики з великим інтересом знайомилися з безцінними свідченнями героїчної боротьби трудящих — мемуарами ветеранів робітничого і фермерського руху в Канаді, вміщуваними на сторінках прогресивної преси, особливо газети «Життя і слово» (Торонто). Зібраний і систематизований у книзі матеріал досить повно висвітлює благородний піввіковий шлях РЗТ, дає змогу розкрити еволюцію товариства, виділити основні моменти та показати особливості того чи іншого періоду в його діяльності.

В рецензованій праці аргументовано доведено, що поява РЗТ була підготовлена діяльністю його попередників — різного роду допомогових союзів і спілок. Разом з тим чітко показано, що РЗТ порівняно з ними — це вищий щабель класової орга-

нізації трудящих. Заслужують на увагу загальні міркування про джерела взаємної підтримки людей праці, про саму концепцію взаємодопомоги, зміст і форми якої розвивалися в міру зміни соціального становища людини і навколишнього світу (стор. 19).

На сторінках книги відображено гострі класові битви, в яких брали участь члени РЗТ. Це, зокрема, «голодні походи» і «походи безробітних» у бурхливій 20—30-ті роки, солідарність із страйкарями, боротьба разом з іншими прогресивними організаціями країни за демократію, проти фашизму і війни, підтримка канадських добровольців з батальйону ім. Маккензі-Папіно у республіканській Іспанії та воїнів-антифашистів під час другої світової війни, активна участь у кампаніях на захист миру в післявоєнний період тощо.

РЗТ — організація порівняно невелика, її кошти обмежені, але як частина робітничого профспілкового руху в Канаді вона має безсумнівні заслуги у боротьбі за прийняття законодавства про охорону праці, компенсацію та соціальне забезпечення.

Так склалося, що на перших порах у товаристві об'єднувалися переважно українські іммігранти, і лише згодом до нього почали активніше залучатися трудящі інших національностей. У книзі висвітлено умови життя і боротьби українських іммігрантів, переконливо розкрито соціально-економічні причини масової трудової імміграції українського населення Східної Галичини, Бу-

ковини, Волині і Закарпаття до Канади протягом перших трьох десятиріч XX ст. Досить ґрунтовно показана роль українських іммігрантів у розбудові Канади, особливо таких галузей, як сільське господарство, гірничодобувна, лісова та лісообробна промисловість, будівництво тощо. Поряд з цим наводяться численні факти дискримінації робітників і фермерів слов'янського походження, в тому числі й українців.

Автори не уникають гострих проблем в історії РЗТ, зокрема складного процесу становлення, значних труднощів і перешкод, які доводилося долати товариству, змальовують складну й наполегливу боротьбу проти домагань певних груп та осіб перетворити його в рядову спілку із суто економічною програмою.

За півстоліття існування РЗТ значно зросло кількісно, здобуло широкий вплив серед різних національних груп. Якщо 50 років тому функціонувало лише одне його відділення з 88 членами, то тепер діє 200 відділень по всій країні, що об'єднують близько 12 тис. чол.

Рецензована книга багато ілюстрована, гарно оформлена. Цінним є й те, що в ній вміщено список перших членів РЗТ — фундаторів товариства.

Загалом книга «Друзі в біді» є вагомим внеском у дослідження прогресивного робітничого і фермерського руху в Канаді.

Л. О. Лещенко

Хроніка та інформація

НАУКОВІ СИМПОЗИУМИ ТА ЗУСТРІЧІ РАДЯНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ У ПОЛЬЩІ

19—21 березня 1974 р. в м. Катовіце (ПНР) відбувся радянсько-польський науковий симпозиум на тему «Досягнення в індустріалізації СРСР і Народної Польщі». Його організаторами були Комісія істориків СРСР—ПНР, Сілезький університет в м. Катовіце та Інститут соціалістичних країн ПАН (Варшава). Подібні зустрічі радянських і польських істориків відбуваються по черзі в обох країнах і стали вже традиційними. Місцем останньої — було обрано Катовицьке воєводство — найбільш індустріалізований район Польської Народної Республіки.

Симпозиум відкрив член бюро воєводського комітету ПОРП, ректор Сілезького університету проф. Генрик Рехович. У вступному слові він зазначив, що узагальнення практики соціалістичного будівництва в СРСР і ПНР має велике значення для визначення найефективніших шляхів дальшого індустріального розвитку. Він також вказав, що величезний досвід Радянського Союзу в комуністичному будівництві є неоціненною скарбницею знань для країн усієї соціалістичної співдружності.

Соціалістичне будівництво на польських землях стало можливим в результаті розгрому німецько-фашистських військ Радянською Армією в ході другої світової війни. Ця теза знайшла своє висвітлення в ряді доповідей польських істориків. Так, проф. Казімеж Собчак розкрив тему «Визвольна місія Радянської Армії на польських землях». У доповіді доцентів Ф. Серафіна і А. Хребенди йшлося про визволення Катовицького воєводства Радянською Армією в 1945 р.

Ряд матеріалів симпозиуму було присвячено аналізу польсько-радянських економічних відносин під час індустріалізації Народної Польщі. Зокрема, проф. Влодзімеж Т. Ковальський підготував реферат на тему «Польсько-радянське науково-технічне співробітництво після другої світової війни», д-р Адалія Вишомірська-Кузьмінська — «Допомога СРСР Польщі під час відбудови та індустріалізації», д-р Станіслав Лопатнюк — «Польсько-радянські економічні відносини. Спроба порівняння міжвоєнних років з періодом Народної Польщі».

Різні аспекти обговорюваної проблеми

знайшли своє висвітлення в доповідях доц. Тадеуша Валіхновського «Ліквідація озброєного політичного підпілля в період післявоєнних суспільно-економічних перетворень у Польщі», проф. Януша Голембіовського «Націоналізація промисловості і суспільно-економічні перетворення в Народній Польщі», доц. Я. Штумського «Роль і місце робітничого класу в суспільно-політичному житті», проф. В. Длугоборського «Вклад Катовицького воєводства в господарський розвиток Народної Польщі» і проф. Яна Кантики «Роль робітничого класу Сілезії і Домбровського басейну в утворенні і зміцненні народної влади».

У доповідях радянських істориків головна увага зосереджувалась на висвітленні закономірностей соціалістичної індустріалізації СРСР. Д. і. н., проф. А. В. Митрофанова (Інститут історії СРСР АН СРСР) висвітлювала тему «Індустріальний розвиток СРСР в період будівництва розвинутого соціалізму». Д. і. н., проф. І. Є. Марченко (Інститут історії АН БРСР) розповів про результати індустріалізації Радянської Білорусії. Д. і. н., проф. Л. С. Рогачевська (Інститут історії СРСР АН СРСР) зупинилася на характері і особливостях соціалістичної індустріалізації нашої країни. Д. і. н., проф. С. Д. Чхартішвілі (Інститут історії, археології і етнографії АН Груз. РСР) зосередив увагу на значенні соціалістичного змагання у здійсненні індустріалізації. Учасники семінару заслухали також доповіді і реферати к. і. н. В. П. Дмитренка (Інститут історії СРСР АН СРСР) — «Соціалістичне усуспільнення промисловості в СРСР», к. і. н. Е. А. Жагара (Інститут історії і філософії АН Латв. РСР) — «Соціалістична націоналізація промисловості Латвії в 1940—1941 рр.», к. е. н. С. В. Кульчицького (Інститут історії АН УРСР) — «Роль робітничого класу в соціалістичній індустріалізації СРСР». Керівник радянської делегації д. і. н., проф. І. І. Костюшко (Інститут слов'янознавства і балканістики АН СРСР) зупинився на питанні радянсько-польського економічного співробітництва і підбив підсумки обговорення проблем соціалістичної індустріалізації.

В роботі симпозиуму взяли участь секретар воеводського комітету ПОРП З. Легомський, член ЦК ПОРП, ректор Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП проф. Владислав Заставний, заст. завідуючого відділом науки ЦК ПОРП проф. Ярема Мацішевський. Історичний досвід соціалістичної індустріалізації в СРСР і ПНР привернув пильну увагу польської громадськості.

Делегацію радянських істориків прийняв кандидат у члени Політбюро ЦК ПОРП, перший секретар воеводського комітету партії Здіслав Грудзень. Він високо оцінив розробку вченими СРСР і ПНР складних проблем історії соціалістичного будівництва і розповів про діяльність партійної організації Катовицького воеводства.

С. К.

* * *

Початок регулярним науковим зустрічам радянських і польських істориків, які займаються вивченням бойового співробітництва народів СРСР і Польщі у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни, було покладено в 1971 р. Саме тоді відбулася в Польщі перша зустріч. Наступна, друга — мала місце позаминулого року в Москві¹.

Нарешті, остання, третя зустріч відбулася на початку квітня ц. р. у м. Вроцлаві (Польська Народна Республіка). Вона була присвячена темі «Бойове співробітництво радянських і польських військ у визволенні Польщі і в перемозі над гітлерівською Німеччиною» і стала однією з важливих наукових подій напередодні 30-річчя Народної Польщі. Організаторами сесії були з польської сторони Головне правління Спільки борців за свободу і демократію (СБСД) та Вроцлавський університет імені Б. Берута, а з радянської — Радянський комітет ветеранів війни (РКВВ), який надіслав свою делегацію з 10 осіб на чолі із заступником голови РКВВ генерал-майором В. П. Московським.

Короткою вступною промовою сесію відкрив проректор університету, проф. Мечислав Климович. Він відзначив, що Радянська Армія доклала героїчних зусиль для визволення м. Вроцлава від німецько-фашистських загарбників, які саме тут чинили особливо запеклий опір, що завдяки самовідданій праці польських трудящих, керованих ПОРП, місто піднялося з попелу та руїн і нині стало в країні третім (після Варшави і Кракова) науковим і вузівським центром.

На відкритті сесії виступили голова Головного правління СБСД Станіслав Вронський і В. П. Московський. Вони підкреслили, що на першій зустрічі головував відомий польський історик, видатний діяч ПОРП і ПНР проф. Генрик Яблон-

ський, а на другій — голова РКВВ, двічі Герой Радянського Союзу, генерал армії П. І. Батов, а також побажали учасникам нинішньої зустрічі, яка тривала два дні, успішної роботи.

Члени радянської делегації виголосили вісім доповідей і повідомлень. Так, головний редактор «Военно-исторического журнала», д. і. н., генерал-майор В. А. Мацуленко зробив доповідь «Бойова співдружність Радянських Збройних Сил з Військом Польським на завершальному етапі другої світової війни», а радник Історико-дипломатичного управління Міністерства закордонних справ СРСР М. І. Тимофеев — «Роль радянської дипломатії в становленні Народної Польщі».

З величезним інтересом присутні вислухали виступи генерал-полковника Ю. В. Бординського, який більше 25 років займав керівні пости у Війську Польському, зокрема був заступником міністра національної оборони ПНР і начальником Генерального штабу країни, а також генерал-полковника І. Т. Коровнікова, який у 1944—1945 рр. командував 59-ю армією, що брала участь у визволенні Кракова від гітлерівських окупантів. Перший розповів про допомогу Радянського Союзу у створенні Народного Війська Польського, а другий поділився спогадами про визволення стародавньої столиці Польщі.

«Критика новітньої буржуазної військово-історичної літератури з історії другої світової війни» — такою була тема повідомлення проф. Військово-політичної академії ім. В. І. Леніна, д. і. н. В. А. Секістова. Ст. наук. співроб. Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, к. і. н. В. С. Парсаданова доповіла про роль радянсько-польського економічного співробітництва у відбудові народного господарства ПНР.

У складі делегації були також представники істориків Радянської України і Радянської Білорусії. Завідуючий відділом Інституту історії АН УРСР, головний редактор «Українського історичного журналу», д. і. н. П. М. Калениченко розповів про співробітництво частин Радянської Армії з місцевими органами народної влади Польщі в ході визволення польських земель, а завідуючий сектором Інституту історії АН БРСР, д. і. н., проф. А. Й. Залеський — про історичне і соціально-політичне коріння бойового співробітництва радянських і польських партизанів (на матеріалах Білорусії).

В зустрічі взяла участь численна група польських учених — представників Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП, Інституту соціалістичних країн та Інституту історії ПАН, Військово-історичного інституту Міністерства національної оборони ПНР, Військово-політичної академії, Академії Генерального штабу, Академії Міністерства внутрішніх справ, Вроцлавського, Ягеллонського, Лодзінського і Торунського університетів.

Значну увагу польських істориків привер-

¹ Див.: І. Т. Лісевич. Наукова зустріч радянських і польських істориків у Москві. — «УІЖ», 1973, № 1, стор. 153—154.

нули питання воєнного співробітництва армій і партизанів двох братніх народів. Саме ці питання були предметом розгляду в доповідях і повідомленнях директора Військово-історичного інституту МОН, полковника, проф. Емілія Ядзяка («Збройний вклад Народної Польщі в перемогу над фашистською Німеччиною»), полковника Вальдемара Тушинського з того ж інституту («Допомога польського партизанського руху Радянській Армії у визволенні Польщі»), декана історичного факультету Військово-політичної академії, полковника, проф. Казімежа Собчака, який зупинився на деяких ідеологічних аспектах визвольної місії Радянської Армії в країнах Східної Європи, декана юридичного факультету Вроцлавського університету проф. Кароля Йоньца («Битва Радянської Армії за Вроцлав»), проф. Інституту історії ПАН, д. і. н. Кшиштофа Дуніна-Вонсовича («Роль Радянської Армії та Війська Польського у визволенні концентраційних таборів і таборів для військовополонених») та співробітника Ягеллонської бібліотеки д-ра Ірени Пачинської, яка розглянула співробітництво радянських і польських партизанів на території південної Польщі. З великою увагою була зустрінута доповідь доц. Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП, д-ра Ришарда Назаревича «Радянсько-польське співробітництво в галузі розвідування гітлерівської армії в останні роки другої світової війни (1944—1945 рр.)», в якій містилося багато нового матеріалу.

Дещо менше місце зайняли у виступах польських учених — учасників зустрічі питання радянсько-польського економічного співробітництва як у період війни, так і в перші повоєнні роки. Ця тема була висвітлена у таких доповідях і повідомленнях: «Інтернаціональні аспекти діяльності Народної Польщі в перший період її існування» (проф. Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП Владислав Гура), «Значення польського тилу для бойових дій Радянської Армії» (полковник, д-р Казімеж Качмарек з Військово-історичного інституту), «Роль Народного Війська Польського в налагодженні економічного життя в країні» (полковник, доц., д-р Антоні Карпінський з Академії Генерального штабу), «Радянська економічна допомога Народній Польщі в перший період після визволення» (д-р Мар'ян Вільк з Лодзінського університету).

Нарешті, в матеріалах польських істориків були відображені й питання політичного співробітництва двох братніх країн — СРСР і Польщі. Так, директор Інституту соціалістичних країн ПАН проф. Владзімеж Т. Ковальський зробив доповідь «Значення радянсько-польського союзу для перемоги над фашизмом», а д-р Еузебіуш Басінський з того ж інституту — «Значення радянсько-польського політичного співробітництва для повернення Польщі західних і північних земель».

В обговоренні доповідей і повідомлень взяли також участь доц. Вроцлавського університету, д. і. н. Альфред Конечний, д-ри Адам Басак і Адольф Юзвенко з того ж університету, полковник, д-р Мечислав Юхневич з Військово-історичного інституту, полковник, д-р Юліан Тобіаш з Академії Міністерства внутрішніх справ, а також колишній командир партизанського загону, що діяв на Україні, Казімеж Туревич та ін.

Підбиваючи підсумки, виступили голова історичної комісії Головного правління СБСД, генерал-майор, проф. Станіслав Окенцький, а також В. П. Московський і Станіслав Вронський.

Учасники зустрічі були прийняті членами бюро Вроцлавського воеводського комітету ПОРП і ректором місцевого університету.

Радянські історики відвідали автомобільний завод у Єльчі (Олавський повіт Вроцлавського воеводства) і металургійний комбінат Нова Гута ім. В. І. Леніна в Кракові, де познайомилися з роботою первинної організації Спілки борців за свободу і демократію, відвідали її музей.

У Варшаві делегацію прийняли керівники СБСД і Управління у справах ветеранів війни при Раді Міністрів ПНР. Вони докладно розповіли про роботу своїх установ. За значний вклад у вивчення боротьби польського народу в роки другої світової війни та радянсько-польської бойової співдружності Міністерство національної оборони ПНР нагородило членів делегації медаллю «Братерство по зброї». Нагороди вручили начальник управління у справах ветеранів генерал дивізії Мечислав Грудзень і заступник міністра оборони генерал броні Юзеф Урбанович.

Радянські громадяни — учасники зустрічі були прийняті Надзвичайним і Повноважним Послом СРСР у ПНР С. А. Пілотовичем.

П. К.

IV ЗВІТНО-ВИБОРНА КОНФЕРЕНЦІЯ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

25 березня 1974 р. у Києві відбулася IV звітно-виборна конференція Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

На конференції були присутні 237 делегатів — представників 250-тисячної організації Товариства та понад 100 гостей. У її роботі взяли участь заступник Голови Ра-

ди Міністрів УРСР, голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури П. Т. Тронько, секретар міському Компартії України В. Д. Добротвор, заступник голови виконкому Київської міськради депутатів трудящих М. А. Орлик.

Із звітною доповіддю про роботу організації у 1971—1973 рр. виступив голова правління Київської організації Товариства д. і. н., проф. В. І. Стрельський.

Керуючись у своїй діяльності рішеннями XXIV з'їзду партії, пленумів ЦК КППС і ЦК Компартії України, Київська міська організація, зазначив доповідач, провела за звітний період значну роботу. За ініціативою міської організації Київська міськрада депутатів трудящих ухвалила постанову про створення в Києві археологічних заповідних зон та архітектурних заповідників, зон регулювання забудови і зон охоронного ландшафту. У Києві йде інтенсивне будівництво, прокладаються нові траси метрополітену, розширюються межі самого міста. Тому постанова про охоронні зони має важливе значення, насамперед, для збереження обличчя Києва, що формувалося протягом віків.

З ініціативи і на кошти міської організації Товариства зроблено історико-архітектурну інвентаризацію Володимирської гірки. Такі ж роботи проводяться на Подолі. Необхідну кваліфіковану допомогу в цій справі подає комісія по координації інвентаризаційних робіт, яка створена при міській організації. Набутий досвід використанняватиметься під час проведення інвентаризації інших районів старої забудови Києва.

Вже розроблені заходи для впорядкування заповідної зони Видубичів. За участю Київської міської організації розробляються рекомендації щодо збереження унікальної пам'ятки світового значення — Золотих воріт.

У березні цього року була закінчена комплексна реставрація літературно-меморіального будинку-музею Т. Г. Шевченка. Ця робота займає в діяльності Київської міської організації особливе місце, оскільки вона була однією з нових форм співробітництва Товариства з державними та реставраційними установами. Для подання допомоги у проведенні реставраційних робіт було створено експертну комісію, яка залучила до своєї діяльності понад 80 вчених і спеціалістів.

Велика увага приділяється охороні пам'яток історії та культури радянського періоду. Значні кошти були виділені на встановлення пам'ятника бійцям бронепоезду «Таращанець», які боролися з ворогом у роки громадянської війни, на реставрацію пам'ятника «Комсомольцям 20-х років», на встановлення пам'ятника письменнику О. Бойченку. Чимало історичних місць у Києві пов'язано з героїчним минулим нашої країни. Охорона пам'яток має важливе значення для патріотичного виховання населення на революційних, бойових і тру-

дових традиціях радянського народу. Міська організація Товариства проводить значну роботу по увічненню подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Це питання розглядалося на міській науково-теоретичній конференції, присвяченій 30-річчю визволення столиці України від німецько-фашистських загарбників.

Назване тут є лише часткою великої роботи, виконаної колективом Київської міської організації Товариства. Позитивним у цій роботі є також те, що на відміну від багатотемності, яка раніше знижувала ефективність заходів і призводила до розпорошення коштів, звітний період характеризувався концентрацією зусиль на комплексних об'єктах пам'яток історії та культури. Такий метод роботи планується і надалі.

Збиранням та систематизацією різноманітних матеріалів про пам'ятки історії та культури Києва займається створений при міській організації у червні 1972 р. науково-методичний кабінет. Ці матеріали стануть у пригоді активістам, екскурсоводам, лекторам Товариства.

Київська міська організація проводить велику роботу по пропаганді пам'яток. Так, у 1973 р. було прочитано 2606 лекцій. Діє народний університет «Пам'ятники України», який нині відвідують понад 100 чол.

Міська організація Товариства бере участь у роботі Центрального кінолекторію пам'яток історії та культури. В майбутньому передбачається створення філіалів кінолекторію в усіх районах Києва.

Активісти Товариства ведуть пропаганду пам'яток на сторінках газет та журналів, по радіо і телебаченню.

Коло обов'язків організації невпинно розширюється, виникають нові складні питання, які потребують вирішення. Адаже не поодинокі й такі випадки, коли всупереч існуючому законодавству щодо охорони пам'яток історії та культури зносяться будівлі, які мають історичну й архітектурну цінність, без погодження з міською організацією Товариства проводиться будівництво на територіях, прилеглих до пам'яток.

Учасники конференції відзначали недостатній рівень роботи лекторського складу Бюро пропаганди міської організації, вказували на необхідність залучення до справи охорони пам'яток міста молоді.

Про те, як позбутися недоліків, про досвід роботи, первинних, районних і міської організацій з почуттям відповідальності за доручену справу говорили в своїх виступах делегати конференції.

Присутні заслухали також звітну доповідь ревізійної комісії, зроблену її головою М. П. Візиром. Делегати конференції обрали новий склад правління, президії й ревізійної комісії. Головою правління міської організації знову обрали проф. В. І. Стрельського, головою ревізійної комісії — к. і. н. П. Г. Титаренка. На посади вченого секретаря правління й надалі працюватиме Я. П. Докучаєва.

Ю. Є. Савватєєв

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

11 березня 1974 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук ст. наук. співробіт. Інституту історії АН УРСР Г. Я. Сергієнком на тему «Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів (друга чверть XIX ст.)».

Офіційні опоненти д. і. н. проф. В. Н. Котов, д. і. н. проф. А. П. Смирнов (Москва), чл.-кор. АН УРСР, лауреат Ленінської премії, Заслужений діяч науки УРСР, д. філол. н. Є. С. Шабліовський говорили про актуальність вивченої Г. Я. Сергієнком проблеми, відзначили переконливу аргументацію висунутих ним тез, практичне значення науково-теоретичних положень, ґрунтовність і слушність висновків.

На основі марксистсько-ленінської методології, критично використавши велику кількість архівних документів, публікацій, мемуарної, епістолярної та спеціальної літератури, автор уперше в радянській історіографії створив синтетичну працю з історії суспільно-політичного руху на Україні другої чверті XIX ст. У дисертації широко показано вплив декабристської ідеології й самого повстання дворянських революціонерів на прогресивні сили, що виступали проти самодержавства й кріпосництва, висвітлено початок формування на Україні революційно-демократичного табору та його розмежування з буржуазними лібералами. По-новому трактуються такі важливі питання, як діяльність таємного гуртка в Харківському університеті, вільнодумство в Ніжинській гімназії вищих наук, історія «Союзу польського народу», вплив революціонера-демократа Т. Г. Шевченка на суспільно-політичний рух, розмежування революційно-демократичних і ліберально-буржуазних сил в Кирило-Мефодіївському товаристві, відгомін на Україні європейських революційних подій 1848—1849 рр. Піддаючи гострій критиці буржуазно-націоналістичні фальсифікаторські концепції історії суспільно-політичного руху на Україні, автор показує, що цей рух був складовою і невід'ємною частиною загальноросійської визвольної боротьби.

На автореферат дисертації Г. Я. Сергієнка схвальні відзиви надіслали науковці Інституту історії СРСР АН СРСР, Ростовського та Чернівецького університетів, Вінницького та Кам'янець-Подільського педагогічних інститутів, а також інших установ.

Вчена рада історичного факультету Київського університету ухвалила присудити Г. Я. Сергієнку вчений ступінь доктора історичних наук.

Н. І. Миронець

* * *

22 березня ц. р. на засіданні об'єднаної Ради по спеціальності «Історія КіпрС» при Київському університеті відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідувачим кафедрою наукового комунізму Донецького ордену Трудового Червоного Прапора політехнічного інституту П. О. Сидоренком на тему: «Ленінський план ГОЕЛРО і боротьба КП України за технічне переоснащення й соціалістичну реконструкцію народного господарства (1920—1937 рр.)».

Офіційні опоненти — доктори історичних наук професори І. А. Ведерников, Г. Я. Пономаренко, М. Д. Олійниченко, І. І. Коломійченко, а також д. і. н. М. Ф. Хорошайлов, який виступив під час обговорення дисертації, дали високу оцінку науковому дослідженню. У праці вперше в історико-партійній науці висвітлюється діяльність КіпрС та її бойового загону — КП України щодо технічного переоснащення і соціалістичної реконструкції народного господарства на основі ленінського плану ГОЕЛРО. Автор показав одну з основних закономірностей соціалістичної електрифікації — нерозривний зв'язок її з соціальним перетворенням радянського суспільства.

В дисертації переконливо обґрунтовано міжнародне значення ленінського плану ГОЕЛРО, який став прообразом перспективного планування народного господарства не лише в СРСР, а й в інших соціалістичних країнах.

На автореферат і дисертацію П. О. Сидоренка позитивні відгуки надіслали кафедри історії КіпрС Харківського університету, Полтавського і Житомирського педінститутів, Ворошиловградського машинобудівного інституту та Харківського інституту радіоелектроніки.

Вчена рада університету ухвалила присудити дисертанту вчений ступінь доктора історичних наук.

Д. П.

* * *

29 березня 1974 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії СРСР Дніпропетровського державного університету Д. С. Шелестом на тему «Кількісні й якісні зміни в складі робітничого класу Української РСР в період комуністичного будівництва (1959—1970 рр.)».

Офіційні опоненти проф. Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, д. і. н. О. В. Корнілов, зав. каф. історії радянського суспільства Університету дружби народів ім. Патріса Лумумби, д. і. н., проф. Л. С. Озеров, зав.

каф. історії СРСР Київського інституту культури ім. О. Є. Корнійчука, д. і. н., проф. О. А. Парасунько, зав. каф. історії КПРС Київського політехнічного інституту, д. і. н., проф. М. В. Черненко та неофіційний опонент ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, д. і. н. А. В. Санцевич відзначили, що вивчення процесів розвитку робітничого класу має велике значення для теорії й практики комуністичного будівництва. Розв'язавши ряд важливих проблем, дисертант дослідив питання соціальної структури радянського суспільства і показав місце в ній робітничого класу, процес його концентрації, розподіл за районами та областями республіки, галузями народного господарства, а також джерела і форми поповнення лав робітничого класу. На основі комплексного розгляду не тільки в суто історичному, але й соціально-економічному та політичному аспектах змін у складі робітничого класу, їх взаємозв'язку з формуванням комуністичного світогляду, підвищенням культурно-освітнього рівня і політичної сві-

домості робітників у дисертації висвітлюються інтернаціональні риси робітничого класу, його провідна роль у зміцненні дружби між народами.

Аналіз місця різних класів і соціальних груп у радянському суспільстві, зроблений на основі марксистсько-ленінської методології, використання документів, що містяться в 63 фондах центральних, республіканських партійних і державних архівів (багато матеріалів уперше введено до наукового обігу), дав змогу дисертанту дійти принципово важливого висновку про зростання керівної ролі робітничого класу за умов розвинутого соціалізму.

З даної теми дисертант опублікував більше 30 наукових праць.

Позитивна оцінка дисертації міститься у відгуках на автореферат, надісланих рядом кафедр вузів і науковців республіки.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР ухвалила присудити Д. С. Шелесту вчений ступінь доктора історичних наук.

Н. П. Барановська

РЕЗЮМЕ

В. Ф. Шевченко. — **В. И. Ленин об организационных основах Коммунистической партии (К 70-летию книги В. И. Ленина «Шаг вперед, два шага назад»).** Статья рассказывает об историческом значении книги В. И. Ленина «Шаг вперед, два шага назад», которая сыграла важную роль в сплочении большевистских рядов на борьбу с меньшевиками и другими оппортунистами, в разработке организационных основ Коммунистической партии. Проверенные и подтвержденные опытом КПСС, ленинские принципы партийного строительства имеют интернациональный характер, стали достоянием всего международного коммунистического движения.

А. П. Конашевич. — **Социалистическое государство — политическая основа новой исторической общности людей.** В статье рассматривается возрастающая роль КПСС в укреплении Советского государства как политической основы советского народа, раскрываются положения XXIV съезда партии о дальнейшем совершенствовании деятельности Советов, развитии социалистической демократии, активизации общественных организаций — профсоюзов, комсомола и т. п.

И. Е. Горобец. — **800-летие Полтавы.** 12 июля 1974 г. трудящиеся Украины будут праздновать славный юбилей одного из старейших городов нашей страны. О героическом прошлом и прекрасном настоящем Полтавы рассказывается в статье секретаря Полтавского обкома Компартии Украины.

В. В. Приматов. — **О современном развитии революционного процесса в странах Латинской Америки.** В статье рассказывается об обострении социально-экономических и политических противоречий в странах латиноамериканского континента, усилении в них революционной борьбы против империализма и господства крупных капиталистов и помещиков.

Н. Р. Доний, М. И. Горбунова. — **Местные партийные организации на Украине в период между II и III съездами РСДРП.** — В статье на основе переписки В. И. Ленина с местными социал-демократическими организациями и других материалов освещена борьба большевиков на Украине под руководством В. И. Ленина против меньшевиков и примиренцев за единство партии, за выполнение решений II съезда и созыв III съезда РСДРП.

В. Г. Сарбей. — **Монографическая разработка истории классовой борьбы рабочих и крестьян Украины в период империализма.** — В статье дана характеристика важнейших монографических работ советских ученых, в которых освещается классовая борьба рабочих и крестьян Украины совместно с трудящимися всех наций нашей Родины, в первую очередь с русским пролетариатом, против буржуазно-помещичьего строя, гнета Российской и Австро-Венгерской монархий, за победу буржуазно-демократической, а затем и социалистической революций.

SUMMARIES

V. F. Shevchenko.—V. I. Lenin on Organization Principles of the Communist Party (On the 70th Anniversary of Publishing V. I. Lenin's Work "A Step Forward, Two Steps Back").—The article deals with the historic significance of V. I. Lenin's book "A Step Forward, Two Steps Back" which played an important part in uniting the Bolsheviks' ranks for the struggle against Mensheviks and other opportunists, in developing the organization principles of the Communist Party. Lenin's principles of the Party construction tested and confirmed by the experience of the CPSU are of international character, became the property of the whole international Communist movement.

A. P. Konashevich.—Socialist State-Political Basis of a New Historical Community of People.—An increasing role of the CPSU in consolidation of the Soviet State as a political basis of the Soviet people is considered in the article. The propositions of the 24th Congress of the Party concerning the further improvement of Soviets' activities, development of socialist democracy, activation of public organization trade unions, komsomol, etc. are dealt with.

I. Yu. Gorobets.—The 800th Anniversary of Poltava.—On July, 12, 1974 the working-people of the Ukraine will celebrate the glorious jubilee of one of the most ancient cities of our country. The article written by the Secretary of the Poltava Regional Committee of the Communist Party of the Ukraine deals with the heroic past and wonderful present of Poltava.

V. V. Primatov.—On Modern Development of Revolutionary Process in Latin America.—The article informs on aggravation of social-economic and political contradictions in the countries of the Latin-American continent, on intensification of revolutionary struggle against imperialism and supremacy of big capitalists and landlords.

N. P. Dony, M. I. Gorbunova.—Local Party Organization in the Ukraine in the Period between the 2d and 3d Congresses of the RSDWP.—The struggle of Bolsheviks in the Ukraine under the leadership of V. I. Lenin against Mensheviks and conciliators for the Party unity, for realizing the decisions of the 2d Congress and convoking the 3d Congress of the RSDWP is elucidated on the basis of V. I. Lenin's correspondence with local social-democratic organizations and other materials.

V. G. Sarbei.—The Monographic Development of History of the Class Struggle of Workers and Peasants of the Ukraine in the Period of Imperialism.—The article presents characteristics of the most important monographic works of the Soviet scientists which describe the class struggle of the workers and peasants of the Ukraine together with the working-people of all the nations of our Motherland, with Russian proletariat in the first place, against a bourgeois-landlord system, yoke of the Russian and Austrian-Hungarian monarchies, for victory of bourgeois-democratic and the socialist revolutions.